નાગરોત્પત્તિ

માનશંકર પીતાંબરદાસ મેહેતા,

ભાવનગર

કીંમત રૂ. ૧-૦-૦.

નાગરોત્પત્તિ.

લેખક પ્રકાશક
માનશંકર પીતાંબરદાસ મેહેતા,
ભાવનગર.

પ્રાપ્તિસ્થાન-લેખક પાસેથી, અથવા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની ઑફીસ,
અમદાવાદ.

વિ. સં. ૧૯૭૮. ઈ. સ. ૧૯૨૨.
આવૃત્તિ ૧ લી. પ્રત ૩૦૦.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦.

અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

મનુષ્યજાતિનો એક સમવાય હજારો વર્ષોના અંતરમાં બીજા સમવાયો સાથે સંસર્ગમાં આવવા છતાં તેમાં બીજા સમવાયોનું સાંકર્ય ન થાય, તે કેવલ અશક્ય જ છે. પરંતુ સુનિશ્ચિત ઐતિહાસિક પ્રમાણોના અભાવમાં અમુક સમવાયમાં અમુક સમવાયોનું સાંકર્ય છે, એમ સિદ્ધ કરવા મથવું અને એ રીતે ઉપજાવી કાઢેલા સિદ્ધાન્તો નિર્વિવાદ સત્ય છે, એમ મનાવવાને પ્રયત્ન કરવો, તે તો ફોતરાં ખાંડવા જેવું છે. મનુષ્યોનાં–મનુષ્યજાતિઓનાં શરીરોનાં રૂપ, રંગ અને ઘાટમાં બહુ અંશે અથવા થોડે અંશે ભેદ જોવામાં આવે છે, તેનાં અનેક કારણો હોય છે. તે ઉપરથી મનુષ્યજાતિઓના જૂદા જૂદા સમવાયોના જૂદા જૂદા વર્ગો પાડવા અને પ્રત્યેક વર્ગમાં ઇતર વર્ગોના સાંકર્યનું અનુમાન કરવું, તેથી કંઇ સિદ્ધ થઇ શકતું હોય તો તે માત્ર વિદ્વાનોનો તર્કવિલાસ–મનોરાજ્ય જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. તેમ જ પ્રાચીન પુસ્તકોમાંથી કે શિલાલેખ, તામ્રપત્ર અથવા શિક્કાઓમાંથી કંઇ એક હકીકત અથવા શબ્દ મળી આવે, તે ઉપરથી કોઇ જાતિ, રાજા કે રાજ્યના આખા ઇતિહાસનું ચણતર ચણવું, તે પણ તેટલું જ નિષ્ફળ ગણાય. એવી કલ્પનાઓ કરવામાં કે અનુમાનો ઉપજાવવામાં કલ્પના કરનાર અથવા અનુમાન ઉપજાવનારની ઇચ્છાઓ, પરંપરાપ્રાપ્ત સંસ્કારો અને ભાવીપ્રજાને અમુક માર્ગે દોરવાના ઉદ્દેશો જ પ્રબળ ભાગ ભજવતા હોય છે. તેવા સિદ્ધાન્તો અથવા અનુમાનો ભાવી પ્રજાની પ્રગતિમાં લાભ કરવાને બદલે હાનિકારક થઈ પડે છે.

માનવતત્ત્વવિદ્યાનુસારે સર હર્બર્ટ રિઝલીએ 'હિંદુસ્થાનની જાતિઓ' (People of India) નામના પુસ્તકમાં તેજ પ્રમાણે સમસ્ત હિંદુઓમાંથી થોડો ભાગ બાદ કરી મોટા ભાગને અનાર્યસંકર અથવા કેવલ અનાર્ય ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આશ્ચર્ય જેવું તો એ છે કે આપણા દેશના કેટલાક વિદ્વાનો પણ પાશ્ચાત્ય પંડિતોની વિદ્યાના તેજમાં અંજાઇ જાય છે, તેઓની તર્કજાળમાં સપડાઇ જાય છે, અને એ રીતે પોતે મોહ પામે છે અને ભાવી પ્રજા ઉપર પથરાતી મોહજાળને વધારે મજબૂત કરે છે! પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકર જેવા નિષ્ણાત પ્રત્નતત્ત્વવેત્તા પણ સામાજિક સુધારો કરવાના ઉદ્દેશને વશ થઇને રજપુતાનાના રજપૂતો અને ગુજરાત તથા દક્ષિણના બ્રાહ્મણો અને બંગાળાના કાયસ્થો જેવી ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ પણ વિદેશીય છે અથવા તેઓનું મૂળ અનાર્યસંકર જાતિઓમાં છે, એમ ઠરાવવાને પ્રયત્ન કરે, ત્યારે ઇતર વિદ્વાનો અને લેખકો તેઓની કલ્પનાઓને નિર્વિવાદ સત્ય રૂપે સ્વીકારે અને અનુસરે, તેમાં શું આશ્ચર્ય? 'હિંદુઓમાં વિદેશીય તત્ત્વો' (Foreign Elements in Hindu Population) એ નામનો તેઓનો વિદ્વત્તાપૂર્ણ લેખ ઇન્ડિયન એન્ટિકવેરીના ઇ. સ. ૧૯૧૧ ના જાન્યુઆરી માસના અંકમાં જ્યારથી પ્રસિદ્ધ થયો છે, ત્યારથી તેણે વિદ્વાનોનાં મન ડહોળી નાંખ્યાં છે અને સમાજનો પાયો હચમચાવી મૂકયો છે.

સત્ય છે કે હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે આપણે યુરોપના–ખાસ કરીને ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ અને જર્મનીના વિદ્વાનોના મોટા ઋણી છીએ. વિલ્યમ જોન્સે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરી યુરોપને તેનો સ્વાદ ચખાડયો ન હોત તો તેમજ જેમ્સ પ્રિન્સેપે પથ્થરના

સ્તંભો ઉપર મળી આવેલાં ચિત્રોને ચિત્રો નહિ, પણ એક વખત હિંદુસ્થાનમાં વપરાતી લિપિ હતી, એમ શોધી કાઢવાને પોતાનું આખું આયુષ્ય સમર્પિત કર્યું ન હોત તો આજે આપણે મહાભારતનું યુદ્ધ અને રામરાવણના વિગ્રહ સિવાય પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસથી કેવલ અંધારામાં રહ્યા હોત. ત્યાર પછી થઇ ગયેલા યુરોપના અનેક વિદ્વાનોનું ઋણ આપણે શબ્દોથી વાળવાને કદિપણ સમર્થ થઇશું નહિ. પરંતુ વિષાદ જેવું તો એ છે કે એવા સત્યને માટે તન મન અને ધનથી શ્રમ કરનારા વિદ્વાનો પણ જાતીય સંસ્કારો જાતીય અભિમાન અને જાતીય અભિલાષાઓથી મુક્ત થઇ શકયા નથી. તે કારણથી હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં મૂળતત્ત્વો પણ છેવટને માટે સુસ્થાપિત થઈ શકયાં નથી.

મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્ત અને મહાન્ અલેકઝાંડરનું સમકાલીનત્વ નિશ્ચળ સિદ્ધાન્ત રૂપે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તેવા સ્વીકારથી હિંદુસ્થાનની મધ્યકાલીન ઇતિહાસની અનેક ઘટનાઓના કાળનિર્ણયની ઘુંચ ઉકેલાયાને બદલે વધારે ને વધારે ઘુંચવાતી જાય છે. તે વાત એક બાજુ ઉપર રાખીએ તોપણ મૂળઆર્યો કોણ હતા, આર્ય નામની કોઈ વિશિષ્ટ જાતિ હતી કે નહિ, અને હતી તો તેનું મૂળનિવાસસ્થાન કયાં હતું, કેટલાં વર્ષો પહેલાં તેઓએ કેવી સંસ્કૃતિ ખીલવી હતી, તેવી અગત્યની બાબતો ઉપર પણ યુરોપના વિદ્વાનો એક મત થઈ શકયા નથી. યદ્યાપિ વિલ્યમ જોન્સ અને જર્મનપંડિત ફ્રાંઝ બોપ્પે આર્યભાષાના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરાવ્યો છે, પરંતુ મેક્ષમ્યુલરની આર્યજાતિની કલ્પના ખાસ કરીને ફ્રેંચ પંડિતો સહન કરી શકયા નથી. ફ્રેંચ માનવતત્ત્વવેત્તા ડેનિકરે તો પોતાના 'મનુષ્યજાતિઓ' (The Races of Man) નામના ગ્રંથમાં જાતિઓના વર્ગીકરણમાં આર્યને સ્થાન આપવાનું પણ ઉચિત ધાર્યું નથી, હિંદુસ્થાનના બ્રાહ્મણો અને રજપૂતોને અફગાનીસ્થાનના પઠાણો સાથે મુકીને હિંદી–પઠાણ નામની એક નવીન જાતિની જ કલ્પના ખડી કરી છે. તેજ પ્રમાણે એક તરફ પ્રોફેસર જેકોબી જેવા વિદ્વાને વેદારંભનો કાળ જ્યારે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષો પહેલાંનો સ્વીકાર્યો છે, અને લોકમાન્ય તિલકે તેઓનાં જ શસ્ત્રોથી ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષો પહેલાંનો કાળ સિદ્ધ કરવાને પ્રયત્ન કર્યો છે, ત્યારે જર્મન પંડિત વેબર ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષોથી આગળ જઇ શકયો નથી. તેજ દશા આર્યોના મૂળ નિવાસસ્થાનની છે. કર્ઝન, લુઇ, જેકોલિયો, કુઇઝર વગેરે યુરોપના કેટલાક વિદ્વાનોએ આર્યોની જન્મભૂમિ પંજાબ પ્રદેશ જ ઠરાવેલ છે, ત્યારે તે કલ્પનાનો બીજા સમર્થ વિદ્વાનોએ બિલકૂલ આદર કર્યો નથી. જર્મન વિદ્વાનોએ આર્યોનું મૂળ નિવાસસ્થાન યુરોપ જ હતું અને ત્યાંથી કેટલાક અસંતુષ્ટ યુરોપવાસીઓનું ટોળું એશિયામૈનર અને ઇરાનને માર્ગે થઇ હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થયું, જેઓની સંતતિ હાલના હિંદુઓ છે, એમ સિદ્ધ કરવાને તનતોડ મ્હેનત કરી છે.

જ્યાં મૂળમાંજ એવા પ્રહારો પડતા હોય, ત્યાં શાખા પ્રશાખાઓને તેમાંથી બચવાની આશા શી રીતે રાખી શકાય ? પ્રોફેસર ભાંડારકરે ઉપર્યુક્ત લેખમાં નાગરજ્ઞાતિને બીજી જ્ઞાતિઓ સાથે વિદેશીય ઠરાવી છે, ત્યારે સર હર્બર્ટ રિઝલીએ તો તેની અનાર્યજાતિમાં જ ગણના કરી છે. દેશના કે જ્ઞાતિઓના પ્રાચીન ઇતિહાસના અભાવમાં હરકોઇને હરકંઈ કલ્પના કરવાની છૂટ છે. પરંતુ જે જે બાબતોમાં પરંપરાથી મોટા સમુદાયની માન્યતાઓ દૃઢ થઇ હોય, પ્રાચીન પુસ્તકોમાં જે વિષે એકથી વધારે વાર એક બીજાને મળતી હકીકતો લખેલી હોય, તે સર્વેને અસત્ય ઠરાવવામાં પ્રબળ પ્રમાણોની આવશ્યકતા રહે છે.

આપણા દેશના કેટલાક વિદ્વાનોનું તે તરફ લક્ષ ચોટયું છે અને પાશ્ચાત્ય ચશ્માંથી ઉપજાવેલી વિપરીત કલ્પનાઓનું અસારત્વ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રના રા. નારાયણ ભાગવત પાવગી, રાજશાહી કૉલેજના પ્રૉફેસર નલિનીકુમાર દત્ત અને શ્રીયુત અવિનાશચંદ્ર દાસે આર્યોનું મૂળ નિવાસસ્થાન પંજાબ પ્રદેશ હતો અને હજારો લાખો વર્ષો પેહેલાંથી ત્યાં તેઓએ આર્યસંસ્કૃતિ ખીલવી હતી, એમ વૈદિક સંહિતાઓનાં પ્રમાણો આપી સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. રા. રા. ચિંતામણ વિનાયક વૈદ્યે વીરભારત (Epic India) માં પ્રોફેસર ભાંડારકરની કલ્પનાઓનું બહુ યુક્તિપૂર્વક ખંડન કર્યું છે, અને બંગાળી વિદ્વાનોએ તો કાયસ્થો ક્ષત્રિયવર્ણના હતા એમ સિદ્ધ કરવાને વિસ્તીર્ણ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. તે સર્વ લેખો અને પુસ્તકો વાંચીને નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ વિષે વિશેષ અન્વેષણ કરવાની મને સહજ ઇચ્છા થઇ. આખા દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસના અભાવમાં મુખ્યશઃ ગુજરાત, કાઠીયાવાડમાં વસતી એક ન્હાની નાગરજ્ઞાતિના ઇતિહાસની આશા રાખી શકાય જ કેમ ? નાગરોત્પત્તિ વિષે ગુજરાતના કોઇ કોઇ વિદ્વાનોએ અત્રતત્ર લખેલું છે, પરંતુ પરંપરાપ્રાપ્ત દંતકથાને આધારે પ્રથમના એક વિદ્વાને જે કહ્યું, ગતાનુગતિક ન્યાયે બીજા વિદ્વાનો પણ તેને જ અનુસર્યા છે. સ્કન્દપુરાણાન્તર્ગત નાગર ખંડમાં નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ વિષેની કથાઓ આપી છે, પરંતુ જ્ઞાતિનું અતિ પ્રાચીનત્વ અને ગ્રંથનું પુરાણત્વ દર્શાવવાની લાલસામાં ગ્રંથકર્ત્તાએ સત્ય તત્ત્વોને એટલાં બધાં વિરૂપ કરી નાંખ્યાં છે કે, તેઓનું યથાર્થ સ્વરૂપ શોધી કાઢવું, તે લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું છે. એવી પરિસ્થિતિને લીધે આગળ અન્વેષણ કરવાની નિરાશામાં મારા મિત્ર સ્વર્ગસ્થ સાક્ષરશ્રી રણજિતરામ વાવાભાઇ સાથે પ્રસ્તુત વિષયનો પ્રસંગ નીકળતાં તેઓના પ્રોત્સાહનથી ઉત્તેજીત થઈને ગુજરાતીસાહિત્યપરિષદમાં વાંચવાના હેતુથી સાથેનો નિબંધ તૈયાર કરવામાં આવ્યો, અને ઈ. સ. ૧૯૨૦ ની સાહિત્યપરિષદે તેનો સ્વીકાર કરી પોતાના કાર્યવિવરણ સાથે છપાવવાથી, તે ઉપરથી કેટલીક પ્રતો પુનર્મુદ્રિત કારવવાનું બની આવ્યું છે. નાગરજ્ઞાતિ અને વડનગરની અસલ ઉત્પતિ વિષે જેટલાં પ્રમાણો અને હકીકતો મળી આવ્યાં તે સર્વનો એક વ્યવસ્થાપૂર્વક સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરથી જે જે અનુમાનો ઉપજાવ્યાં છે, તે સર્વમાન્ય કરવાની બીલકુલ ઇચ્છા નથી, પરંતુ તે વિષે તેમજ નાગરજ્ઞાતિના ઇતિહાસ વિષે જેઓને વિશેષ અન્વેષણ કરવાની ઇચ્છા થાય, તેઓને આ લેખ માર્ગદર્શક થઇ પડશે, તો હું મારો શ્રમ સફળ થયો છે, એમ ગણી સંતુષ્ટ થઇશ.

• પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરતાં પહેલાં સાથેના લેખમાં લખેલી બે બાબતો વિષે કંઇ વિશેષ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

૧. પૃ. ૭૬ થી ૭૮ સુધીમાં ચમત્કારપુરની ઉત્પત્તિનો સંબંધ ગુજરાતના રાજા નહપાન અને તેના જમાઈ ઉષવદાત સાથે જણાવ્યો છે. નહપાન અને ઉષવદાત ઇ. સ. ના બીજા શતકના પૂર્વાર્દ્ધમાં થઇ ગયા, એમ આજ દિવસ સુધી મનાતું હતું. પરંતુ ત્યારપછી વિશેષ શોધખોળને અંતે તેઓનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે પેહેલા સૈકાના પૂર્વાર્દ્ધમાં મૂકવામાં આવ્યો છે. (જુઓ, The Ancient History of the Deccan by G. J. Doubraull pp. 16-24 અને The Oxford University History of India, by Vincent A. Smith, p. 152 ff.) પરંતુ તે ફેરફારથી લેખમાં કરેલાં બીજાં અનુમાનોને કંઇ અસર થતી નથી.

૨, પૃ. ૩૯ માં મગધદેશના રાજા છેલ્લા નંદના મંત્રી શકટાળ અને તેના પુત્ર જૈનાચાર્ય સ્થવિર સ્થૂલિભદ્ર વિષે ઉહાપોહ કર્યો છે. સ્થૂલિભદ્ર અને તેઓનો પિતા શકટાળ નાગરજ્ઞાતિના હતા, તે વિષેનાં કંઈ પ્રમાણો મળી આવ્યાં ન હતાં. હાલમાં ભાવનગરની બાર્ટન લાઇબ્રેરીમાંથી ઉદયરત્નસૂરિ નામના જૈનાચાર્યના ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલા થૂલભદ્રરાસ નામના પુસ્તકની એક હસ્તલિખિત પ્રત પ્રાપ્ત થઈ છે. તેમજ પુનામાંથી જૈનસાહિત્યસંશોધક સમાજ તરફથી પ્રકટ થતા જૈનસાહિત્યસંશોધક નામના ત્રિમાસિક પત્રના ખંડ ૧ અંક ૬ માં વીરપટાવલિ નામનો જૈનયતિથી ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલો એક ગ્રંથ છપાયો છે. તે બન્ને પુસ્તકોમાં શકટાળ અને સ્થૂલિભદ્રને નાગરજ્ઞાતિના કહ્યા છે. પરંતુ થૂલભદ્ર રાસ ઇ. સ. ૧૭૦૪ માં અને વીરપટાવલિનો ગ્રંથ ઇ. સ. ૧૭૫૦ માં એટલે સ્થૂલિભદ્રના કાળ પછી લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષો પછી રચાયો છે. તે પહેલાંના કોઇ પણ જૈનસંસ્કૃતગ્રંથમાં અથવા કથાસરિત્સાગર અને મુદ્રારાક્ષસ જેમાં શકટાળની કથા આપી છે, તે બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં પણ તેને નાગરજ્ઞાતિનો કહ્યો નથી, ત્યારે ઉપર્યુક્ત પુસ્તકો ઉપર બિલકૂલ આધાર રાખી શકાતો નથી. એટલુંજ નહિ પણ તેજ અરસામાં મહોપાધ્યાય ચંદ્રગણિના જૈન શિષ્યે રચેલા **સ્થૂલિભદ્રચરિત્રમ્** નામના સંસ્કૃત ગ્રંથની પણ એક હસ્તલિખિત પ્રત ભાવનગરબાર્ટનલાયબ્રેરીમાંથી મળી આવી છે. તેમાં પણ શકટાળને વિપ્રકુલોદ્દભવ કહ્યો છે. તેમ છતાં પાછળના જૈનયતિઓએ શી રીતે સ્થૂલિભદ્રને નાગરજ્ઞાતિનો કહ્યો છે, તેનું સમાધાન થતું નથી. વીરપટાવલિ ઉપરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ૯૩૯ માં ધંધુકા પાસે વાલમ ગામના કોઈ નાગર બ્રાહ્મણે જૈનધર્મની દીક્ષા લીધી હતી, અને તેઓએ યશોદેવસૂરિના નામથી આચાર્યપદ પણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. કદાચ તે ઉપરથી જે સમયમાં ગુજરાતમાં નાગરજ્ઞાતિ ઉચ્ચપદ ભોગવતી હતી, તે કારણને લીધે તે સમયના જૈન યતિઓએ સ્થૂલિભદ્રની પણ નાગરજ્ઞાતિમાં ગણના કરી હોય, તો તે સંભવિત છે.

તે સિવાય આ પુસ્તકનાં પ્રૂફો સુધારવામાં ઘણી કાળજી રાખ્યા છતાં છાપનારની શરતચૂકથી ઘણી ભૂલો રહી ગઈ છે. વાંચકો તે ભૂલો સુધારીને વાંચશે, એવી વિનંતિ કરવામાં આવે છે.

છેવટે, આ પુસ્તકની જૂદી પ્રતો છપાવતાં ભાવનગરના પ્રસિદ્ધ દેશાઇકુટુંબના ગૃહસ્થ રા. રા. શ્રી યશવંતપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેશાઇએ આર્થિક મદદ આપી છે, તે માટે તેઓનો તેમજ તે સિવાય ભાવનગરની સામળદાસ કોલેજના પ્રોફેસર વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા, એમ–એ–એલ એલ–બીએ કેટલીક સૂચનાઓ કરીને ઘણી અગત્યની મદદ આપી છે, તે માટે તેઓનો, અને છૂટી પ્રતો પુનર્મુદ્રિત કરાવવામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી શ્રીયુત હીરાલાલ ત્રિભુવન પારેખ, બી. એ.એ જાતે શ્રમ લઈને ઘણી સગવડતા કરી આપી છે, તે માટે તેઓનો હું આ સ્થળે અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનું છું.

ભાવનગર, સંવત્ ૧૯૭૮ ના
ચૈત્ર શુદી ૧૪ વાર સોમ.
તા. ૧૦–૪–૧૯૨૨.

માનશંકર પીતાંબરદાસ મેહેતા.

વિષયાનુક્રમણિકા.

પૂર્વાર્દ્ધ.

ઉત્તરાર્દ્ધ.

नागरोत्पत्ति.

(પૂર્વાર્દ્ધ.)

૧ ઐતિહાસિક અન્વેષણની આવશ્યકતા.

૧ આખા હિંદુસ્થાનમાં સઘળા પ્રકારના નાગર બ્રાહ્મણોની જ્ઞાતિની[1] વસ્તિની સંખ્યા લગભગ પીસ્તાળીશ હજાર જેટલી અતિ સ્વલ્પ હોવા છતાં, તે જ્ઞાતિએ જેમ ગુજરાતિ ભાષાના વાઙ્મયની સમૃદ્ધિની વૃદ્ધિ કરવામાં ઘણો અગત્યનો ભાગ લીધો છે, તેમ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના ઇતિહાસનું નિરૂપણ કરવામાં તેથી પણ વિશેષ અગત્યનો ભાગ બજાવ્યો છે. નાગરોએ માત્ર ગુજરાતિ ભાષામાં ગ્રંથો રચીને તેની શ્રીવૃદ્ધિ કરી છે, એટલુંજ નહિ પણ હિંદી, ફારસી અને સંસ્કૃતમાં પણ બહુ ઉપયોગી અને ઉપકારક ગ્રંથો રચ્યા છે. તેજ પ્રમાણે નાગર રાજવીરો અને રણવીરોએ ગુજરાત—કાઠિયાવાડના પ્રદેશો ઉપરાંત કચ્છ, રજપુતાનાના હિંદુ રાજાઓ તથા મુસલમાન બાદશાહો અને અંગ્રેજસરકારની સેવા કરી રાજકાર્યદક્ષતામાં તેમજ રણસંગ્રામમાં પોતાનો અદ્દ્ભુત પ્રતાપ દર્શાવ્યો છે. તેવી જ્ઞાતિનો શંખલાબદ્ધ ઇતિહાસ લખવામાં આવ્યો હોય તો તે અખિલ હિંદુસમાજને ઓછો ઉપકારક થઇ પડે નહિ. યદ્યપિ (૧) સ્કંદપુરાણાન્તર્ગત નાગરખંડ, (૨) શાલાખંડ, (૩) કવિ વલ્લભકૃત નાગરોત્પત્તિ, (૪) ભક્તકવિ નૃસિંહમેહેતાના પુત્ર શામલદાસનો વિવાહ, (૫) કવિ દલપતરામકૃત જ્ઞાતિનિબંધ, (૬) નાગર–ઉદય નામના માસિક પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ કૃત નાગર સંકીર્તન, (૭) નર્મગદ્ય, (૮) એક નાગર લિખિત નાગર નામનું પુસ્તક, (૯) પંડિત ગંગાશંકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ (હિંદી), તથા (૧૦) નાગરત્રિમાસિકમાં પ્રથમ અંકથી આજ દિવસ સુધીના અંકોમાં વલ્લભજી આચાર્ય અને વ્હોરા જટાશંકર હરજીવનાદિ જુદા જુદા લેખકોથી લખાયેલા નાગર અને વડનગરોત્પત્તિ વગેરેના લેખોમાં નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ અને તેના છુટા છુટા ઇતિહાસ સંબંધી લખવામાં આવેલ છે;[2] પરંતુ મૂળ ઉત્પત્તિ અને તે પછી પડેલા

---

૧ Census of India 1901 Vol. IX P. I. માં નાગરબ્રાહ્મણોની ઉપજ્ઞાતિઓ નીચે પ્રમાણે આપેલ છે:—

મુખ્ય ઉપજ્ઞાતિ	પેટા ઉપજ્ઞાતિ.	પેટા ઉપજ્ઞાતિ.	બહિષ્કૃત જ્ઞાતિ.
૧ વડનગરા	ભિક્ષુક.	ડુંગરપરા.	બાયડ.
૨ વિશનગરા	વિશનગરા અમદાવાદી	૦	બાયડ.
૩ પ્રશ્નોરા	૦	૦	બાયડ.
૪ સાઠોદરા	૦	●	બાયડ.
૫ કૃષ્ણોરા	કૃષ્ણોરા અમદાવાદી	૦	બાયડ.
૬ ચિત્રોડા	૦	૦	બાયડ.
૭ બાયડ	૦	૦	૦

૨ ઉપર લખેલા ગ્રંથો અને પત્રો ઉપરાંત Indian Antiquary Vol. XL જાન્યુઆરી ઈ સ. ૧૯૧૧ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ દેવદત્ત ભાંડારકરનો Foreign Elements in the Hindu Population નામનો લેખ, નગેન્દ્રનાથ વસુએ Journal of the Asiatic Societv of Bongal પુ. ૬૫

વિભાગો વગેરે બાબતોમાં એટલી બધી ભિન્નતા અને પરસ્પર વિરોધ જોવામાં આવે છે કે નિષ્પક્ષપાત વિવેચક તે સઘળી હકીકતો સ્વીકારી શકે નહિ. તેનું કારણ એમ જણાય છે કે—કોઈ પણ લેખકે વિવેચનદૃષ્ટિથી ઐતિહાસિક વૃત્તાંતનું અન્વેષણ કરવાનો અને પ્રાપ્ત હકીકતોનો વિવેચનદૃષ્ટિથી ઉહાપોહ કરવાનો પરિશ્રમ લીધેલો જણાતો નથી. પૂર્વકાળથી જે જ્ઞાતિએ વિદ્વત્તા અને બુદ્ધિમત્તા દર્શાવી છે, તે જ્ઞાતિના વંશજો પાસે એવાં ઐતિહાસિક સાધનો ન હોય, તે માની શકાય તેમ નથી. પાટણના ઈશ્વરદાસ નામના એક નાગર મુત્સદ્દીએ ફારસી ભાષામાં ઔરંગઝેબના રાજ્યનો ઇતિહાસ લખ્યો હતો. તે પુસ્તકની માત્ર એક જ હસ્તલિખિત પ્રત બંગાળાના પ્રખ્યાત ઐતિહાસિક વિદ્વાન્ જદુનાથ સરકારને ઇંગ્લાંડના બ્રિટિશ મ્યુઝીયમમાંથી પ્રાપ્ત થઇ હતી. ઔરંગઝેબનો ઇતિહાસ લખવામાં તેઓએ તે પુસ્તક ઉપર વિશેષ આધાર રાખ્યો છે.[3] એવાં અનેક જુનાં પુસ્તકો તથા જુના લેખો ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનાં મુખ્ય મુખ્ય નગરો અને ગામોમાં વસતી નાગરજ્ઞાતિના ગૃહસ્થોના ઘરમાં ન હોય તો બની શકે તેવું નથી. નાગરોએ પોતેજ રચેલાં અનેક પુસ્તકો હજુ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાંજ નથી. તેવાં સઘળાં સાધનોની ધીરજ અને ખંતથી શોધ કરવામાં આવે તો પારસીઓના જેવો વિશ્વસનીય અને ઉપયોગી ઇતિહાસ લખી શકાય તેમ છે. આ પ્રસંગે તો માત્ર પ્રાપ્ત પુસ્તકો અને પ્રાપ્ત હકીકતો ઉપરથી પરસ્પર વિરોધોનો પરિહાર કરતાં વિશ્વસનીય હકીકતોની એકવાક્યતા કરીને માત્ર ભવિષ્યના અન્વેષકોને માર્ગદર્શક થઇ પડે, તેટલાજ હેતુથી તેવી સઘળી હકીકતોનો માત્ર ઉહાપોહ કરવામાં આવ્યો છે. તે કરતાં આ લેખમાં ઉપજાવેલાં અનુમાનોની વિશેષ કિમ્મત આંકવાની લેખકની લેશ માત્ર પણ ઇચ્છા નથી, એમ આરંભમાંજ કહી દેવાનું યોગ્ય જણાય છે.

૨ નાગરોત્પત્તિ માટે વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો તથા દંતકથાઓ.

નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ માટે જેમ વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો જુદા જુદા છે, તેમ તેને લગતી દંતકથાઓ પણ જુદી જુદી છે.

૧. માનવતત્વવિદ્યા (Anthropology) નુસાર શારીરિક (Somatic) અને આવયવિક (Morphological) લક્ષણો ઉપરથી નાગરો શક અને દ્રાવિડ જાતિઓની સંકર જાતિના છે, એમ સર. હર્બર્ટ રીઝલીનો અભિપ્રાય છે.

૨ પ્રત્નતત્વવિદ્ દેવદત્ત ભાંડારકરની માન્યતા પ્રમાણે નાગરજ્ઞાતિમાં મૈત્રક જાતિનું પ્રાધાન્ય હોઇને ગુર્જર જાતિનું તેમાં સાંકર્ય છે.

૩ શાલાખંડને આધારે પ્રેમાનંદસુત કવિ વલ્લભે નાગરોત્પત્તિ નામના કાવ્યમાં કહ્યું

ઈ. સ. ૧૮૯૬ના ભાગ. ૧લામાં 'નાગરી લિપિની ઉત્પત્તિ' નામનો લેખ લખ્યો છે તે, તેમજ તેઓએ રચેલા બંગાળી વિશ્વકોષમાં પણ તેજ નામનો લેખ અને નાગર અને વડનગર નામના લેખો, બોંબે ગેઝીટયર, ગુજરાતસર્વસંગ્રહ, કવિ છોટમકૃત નાગરપ્રશસ્તિ, ભાવનગરના પ્રશ્નોરા કવિ જગન્નાથ કૃત નાગરમહોદય, સાક્ષરવર્ય મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીકૃત ગુજરાતના બ્રાહ્મણો, સોમેશ્વરકૃત સુરથોત્સવ, લક્ષ્મીધરકૃત વિરૂદ્ધવિધ્વંસવિધિ, કવિ હરસિદ્ધકૃત નાગરપ્રશસ્તિ, Wilsonકૃત Castes, ફાર્બસકૃત રાસમાળા, ટોડ રાજસ્થાન, યુદ્ધવીર અમરજી દીવાન, અનંતજી દીવાન, સુજ્ઞગોકુળજી ઝાલા તથા વેદાન્ત, ગૌરીશંકર ઉદયશંકર, સામળદાસ પરમાનંદદાસ, મણિશંકર કીકાણી, ભોળાનાથ સારાભાઇ વગેરે નાગર ગૃહસ્થોનાં જીવનચરિત્રો તથા દિવાન રણછોડજીકૃત સોરઠની તવારિખાદિ પુસ્તકોમાંથી પણ નાગરજ્ઞાતિના ઇતિહાસ સંબંધી હકીકતો મળી શકે છે.

3 Modern Review August 1915.

છે કે–શિવજીએ પોતાના કપાળમાં ચોઢેલા અક્ષતોમાંના ૧૮ દાણામાંથી ૧૮ બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા. તેમાંથી ૧૨ બ્રાહ્મણોને દેવકન્યાઓ સાથે પરણાવ્યા; તેઓ સઘળા હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં આવીને વસ્યા; તેમાંથી ૭૨ ગોત્રોના બ્રાહ્મણો થયા; તેઓના વંશજો નાગરો કહેવાયા.

એમ્બે ગેઝીટયરમાં[૪] આ કથા ત્રણ પ્રકારે આપેલી છે. એક કથામાં તો શિવજીએ અક્ષતના દાણાઓમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા નાગરોને નાગલોકોથી અબાધિત રાખવાને માટે નગર નામનો મંત્ર આપ્યો હતો, એમ પણ કહ્યું છે.

૪ તે સિવાય તે જ પુસ્તકમાં એક નાગપુરૂષ વડનગરના બ્રાહ્મણની કન્યાને પરણ્યો, અને તેનાં વંશજો નાગરો કહેવાયા, એવી પણ એક દંતકથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૫ તદુપરાંત, બંગાળી પ્રત્નતત્ત્વવિદ્ રમાપ્રસાદ ચંદે ઈંડોઆર્યનજાતિ એ નામના પુસ્તકમાં નાગરો પામીર અને તકેલમકન નામના મરૂપ્રદેશમાં પ્રાચીનકાળમાં વસતી Homo Alpinus હોમો આલ્પાઇન જાતિના છે, એમ સ્થાપિત કર્યું છે.

૩ ઉપર્યુક્ત અભિપ્રાયો તથા દંતકથાઓની અસમીચીનતા.

(૧) સર હર્બર્ટ રીઝલીના અભિપ્રાયની અવિશ્વસનીતા.–પૃથ્વી ઉપર વસતા અખિલ માનવવર્ગનાં શારીરિક અને આવયવિક લક્ષણોના તારતમ્ય ઉપરથી જુદા જુદા દેશોમાં વસતી મનુષ્યજાતિઓનું વર્ગીકરણ કરવાનું કાર્ય યુરોપમાં છેક ઇ. સ. ના ૧૮ મા સૈકાના છેવટના ભાગમાં જર્મન પંડિત બ્લુમનબેક (Blumanbach) થી પદ્ધતિપૂર્વક શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું.[૫] પરંતુ ફ્રેંચ પંડિત ટોપીનાર્ડે (Topinard) માનવાઙ્ગપરિમિતિ (Anthropometry) માં જે કંઇ અપૂર્ણતા હતી, તે સુધારીને વિશ્વસનીય પરિણામ આવે તેવા નિયમો સ્થાપ્યા (ઇ. સ. ૧૮૭૬). ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં હિંદુસ્થાનની સરકારે પ્રથમ તે નિયમોને અનુસરીને બંગાળા ઇલાકામાં જુદી જુદી જાતિઓનાં મનુષ્યોનાં અવયવોનાં માપો લેવરાવવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું હતું. તે સમયથી આરંભીને ઇ. સ. ૧૯૦૫ સુધીમાં રીઝલી, ચાર્લ્સ, થર્સ્ટન, હોલેન્ડ, કે. બી. સમન્ત અને બી. એ. ગુપ્તે વગેરે સરકારી અધિકારીઓએ જુદા જુદા પ્રદેશોની હિંદુજાતિઓનાં મનુષ્યોનાં માપો લઇ, તેનાં પરિણામો પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. તે સર્વનું પરિણામ ઇ. સ. ૧૯૦૧ ની સાલના વસ્તિપત્રકના રિપોર્ટ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી સર. હર્બર્ટ રીઝલીએ ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં હિંદુસ્થાનની જાતિઓ (People of India) નામનું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે. ઉપર્યુક્ત શારીરિક અને આવયવિક માપોની વિગત ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ અને જર્મનીના માનવતત્ત્વવિદ્યામાં કુશલતા ધરાવનારા વિદ્વાનો પાસે મુકવામાં આવી હતી. તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિંદુસ્થાન, અફગાનીસ્થાન અને બ્રહ્મદેશમાં વસતી પ્રજાઓના આર્ય, દ્રાવિડ, અને મુગલ–એવા ત્રણ વર્ગો પાડવામાં આવ્યા હતા.[૭] પાછળથી તે ત્રણ વર્ગોનું ઘણી જાતિઓમાં સાંકર્ય જણાતાં સાત વર્ગો પાડવામાં આવ્યા છે.[૮]

---

૪ Vol. IX P. I.

૫ History of Anthropology by A. C. Hadden P. 25.

૬ તેજ પૃ. ૩૭.

૭ Indian Empire Vol. I (New ed.) P. 286.

એ સાત વર્ગો અથવા જાતિઓ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ તુર્ક-ઈરાની જાતિ-તુર્ક અને ઇરાની જાતિઓની સંકરજાતિમાં બલુચો, બ્રાહુઇ, અફગાનીસ્થાનની સરહદના બલુચો તથા પઠાણ જાતિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૨ હિંદ-આર્ય અથવા શુદ્ધ આર્ય જાતિ-પંજાબ, રજપુતાના તથા કાશ્મીરના રજપુતો, ખત્રીઓ અને જાટોનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૩ શક-દ્રાવિડ જાતિ—શક અને દ્રાવિડ જાતિઓની સંકર જાતિમાં પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનના મરેઠા, કણબી અને કુર્ગ જાતિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૪ આર્ય-દ્રાવિડજાતિ—આર્ય અને દ્રાવિડ જાતિઓની સંકર જાતિમાં આગ્રા અને આઉદ જિલ્લાના લોકો, ઉત્તર હિંદુસ્થાનના ઉચ્ચજાતિઓના બ્રાહ્મણો તથા નિકૃષ્ટ જાતિના ચમારોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૫ મુગલ-દ્રાવિડજાતિ—દક્ષિણ બંગાળા અને ઓરીસાના લોકો જેમાં બંગાળાના બ્રાહ્મણો, કાયસ્થો અને પૂર્વ બંગાળાના મુસલમાનોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે જાતિઓનો મુગલ અને દ્રાવિડ જાતિઓની સંકર જાતિમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૬ મુગલ—હિમાલય, નેપાળ, આસામ અને બ્રહ્મદેશના લોકોને મુગલ જાતિમાં ગણવામાં આવેલ છે.

૭ દ્રાવિડ—સીલોનથી ગંગા નદીના તીર સુધીના પ્રદેશમાં છુટી છવાઇ પથરાઇ રહેલી કેટલીક જાતિઓ, આખો મદ્રાસ ઇલાકો, નીઝામ હૈદ્રાબાદનો પ્રદેશ, મધ્યપ્રાંત તથા મધ્યહિદુસ્થાનમાં વસતી જાતિઓનો દ્રાવિડ જાતિમાં સમાવેશ કરેલો છે.

ઉપર્યુક્ત સાત જાતિઓમાંથી નાગરોને શક-દ્રાવિડ જાતિમાં મુકવામાં આવેલ છે.

યદ્યપિ માનવતત્ત્વવિદોએ મનુષ્યવર્ગની ભિન્નભિન્ન જાતિઓનું વર્ગીકરણ કરવામાં શરીરનું કદ, ત્વચાનો રંગ, માથાના વાળની આકૃતિ તથા રંગ, ચક્ષુની કીકીનો રંગ, મસ્તક, ચક્ષુગોલક, નાસિકા, મુખમુદ્રા, કપોલ, ઓષ્ઠ, હડપચી, હાથ, પગ, ઉદર વગેરે શરીરનાં સઘળાં બહિરવયવો તેમ જ મેરૂદંડ, હૃદય વગેરે શરીરનાં અંતરવયવોની સરખામણી કરવાની આવશ્યકતા દર્શાવી છે, છતાં હિંદુસ્થાનની જાતિઓનું અન્વેષણ કરનારા વિદ્વાનોએ જાતિઓના વિભાગો પાડવામાં મસ્તકમાનપ્રમાણ (Cephalic Index), નાસિકામાનપ્રમાણ (Nasal Index) અને ચક્ષુ ગોલકનાસિકામાનપ્રમાણ (orbito nasal Index) ઉપર સઘળો આધાર રાખ્યો છે. તેઓએ પોહોળું માથું, કંઇક ગૌર વર્ણ, મુખ ઉપર આછા વાળ, મધ્યમ કદ અને બહુ લાંબુ નહિ તેમજ બહુ પોહોળું નહિ તેવું નાક, એવાં શક-દ્રાવિડ જાતિનાં લક્ષણો આપ્યાં છે,

મસ્તકમાનપ્રમાણ—માથાની પોહોળાઇ તથા લંબાઇના પ્રમાણના ટકા બેસાડતાં $\frac{(\text{મા. પો.} \times 100)}{\text{મા. લં.}}$ ૮૦ ટકા અને તેઉપરાંતની માથાની પોહોળાઇવાળાં મનુષ્યોને વિશાલ મસ્તકવાન્, ૭૫ થી ૮૦ સુધી ટકાની પોહોળાઇવાળાં મનુષ્યોને વિશાલ મસ્તકવાન્, અને ૭૫ થી ઓછા ટકાવાળાં મનુષ્યોને ઉન્નત મસ્તકવાન્ ગણવામાં આવેલ છે.

નાસિકામાન પ્રમાણ—નાકની લંબાઇ તથા પોહોળાઇના પ્રમાણના ટકા બેસાડતાં $\frac{(\text{ના. પો.} \times 100)}{\text{ના. લં.}}$ ૭૦ ટકાની પોહોળાઇવાળાં નાકવાળાં મનુષ્યોને દીર્ઘનાસાવાન્, ૮૫

અને તેથી ઉપરાંતની પોહોળાઇવાળાં નાકવાળાં મનુષ્યોને ચિપિટ નાસાવાન્, તથા ૭૦ થી ૭૫ ટકાની પોહોળાઇવાળાં નાકવાળાં મનુષ્યોને મધ્યમ નાસાવાન્ ગણવામાં આવ્યાં છે.

ચક્ષુગોલક–નાસિકા માન પ્રમાણ–ચક્ષુગોલકની સપાટી કરતાં નાસિકાના મૂળનો ભાગ ઉન્નત છે કે નહિ તે જાણવાને માટે એવી રીતિ શોધી કાઢવામાં આવી છે કે–ચક્ષુગોલકો એટલે બન્ને ભ્રમર ઉપરના ઉચ્ચતમ બિંદુઓથી નાસિકાના મૂળ ઉપરના નિમ્નતમ બિંદુ સુધી લીટિઓ દોરતાં જે ત્રિકોણ બને, તે ત્રિકોણનો પાયો એટલે બે ભ્રમરસ્થ બિંદુઓ વચ્ચે દોરેલી લીટી લંબાઇ ગણાય છે; અને ત્રિકોણની બન્ને બાજુઓનો સરવાળો પહોળાઇ ગણાય છે. તે પોહોળાઇ અને લંબાઇના પ્રમાણના ટકા બેસાડતાં $\frac{(\text{ચ. ગો. ના. પો.} \times ૧૦૦)}{\text{ચ. ગો. લં.}}$

૧૧૦ ટકા અને તે ઉપરાંતની ઉંચાઇવાળાં નાકવાળાં મનુષ્યોને ઉન્નત નાસાવાન્, ૧૦૭ થી ૧૧૦ ટકાની ઉંચાઇવાળાં નાકવાળાં મનુષ્યોને મધ્યમ નાસાવાન્ અને ૧૦૭ થી નીચેની ઉંચાઇવાળાં નાકવાળાં મનુષ્યોને નિમ્નનાસાવાન્ ગણવામાં આવે છે.[૯]

ઉપર કહેલી રીતિ પ્રમાણે સર. હર્બટ રીઝલીએ અમદાવાદના ૧૦૦ નાગરપુરૂષોનાં મસ્તક, નાસિકા, ચક્ષુગોલકનાસિકા તથા શરીરના કદનાં માપો લીધાં છે. તે મુજબ તેઓનું સરાસરી મસ્તકપ્રમાણ ૭૯.૯ ટકા, સરાસરી નાસિકામાનપ્રમાણ ૭૩-૧ ટકા અને સરાસરી ચક્ષુગોલકનાસિકામાનપ્રમાણ ૧૧૬.૭ ટકા આવેલું છે.

સર. હર્બટ રીઝલીની માન્યતા પ્રમાણે શકલોકો ચિપિટ મસ્તકવાન્ હતા; તેથી તેઓનું ઉન્નત મસ્તકવાન્ દ્રાવિડો સાથે સાંકર્ય થતાં તેઓના વંશજો (આ પ્રસંગે નાગરો) નું મસ્તકમાનપ્રમાણ મધ્યમ વર્ગનું આવેલું છે. એ રીતે તેઓએ જાતિવિભાજક લક્ષણોમાં મસ્તકમાનપ્રમાણને મુખ્ય ગણ્યું છે.

પરંતુ ઇતર સઘળી વૈજ્ઞાનિક વિદ્યાઓ પ્રમાણે માનવતત્ત્વવિદ્યા પણ સંપૂર્ણતાને શિખરે પોહોંચેલ નથી. માનવતત્ત્વવિદ્યાનો પાયો ક્રમવિકાસવાદ (Evolution Theory) ઉપર સ્થાપેલો છે. ક્રમવિકાસવાદમાં યદ્યપિ વંશાનુક્રમ (Heredity), અને પરિવર્તન (Variation)–એ બે નિયમો ઘણા અગત્યનાં ગણાય છે; છતાં પરિસ્થિતિ (Environment) ઓછો અગત્યનો ભાગ ગણાતો નથી. જાતિવિભાજક લક્ષણોનો ફેરફાર માત્ર વંશાનુક્રમના નિયમ ઉપર આધાર રાખે છે કે પરિસ્થિતિ ઉપર પણ તેનો આધાર રહેલો છે, તે વિષયમાં માનવતત્ત્વવિદોમાં બે અભિપ્રાયો છે, વિસમેન (Wissman) અને તેના અનુયાયીઓ વંશાનુક્રમ ઉપર બહુ ભાર મુકે છે. વિસમેનના અભિપ્રાય પ્રમાણે જે બીજતત્ત્વ (Germ–plasm) માંથી સંતાનની ઉત્પતિ થાય છે, તે બીજતત્ત્વ પૂર્વજો માંથી પેઢી દર પેઢી અવિચ્છિન્ન ચાલ્યું આવે છે. જન્મ થયા પછી કોઇ પણ મનુષ્યે પરિસ્થિતિથી પ્રાપ્ત કરેલ ગુણોની તે બીજતત્વ ઉપર અસર થતી નથી. તેની વિરૂદ્ધ, ઈંગ્લાંડમાં ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં ભરાયેલી વિશ્વજાતિપરિષદ્ (Universal Races Congress) નો નિર્માતા સ્પિલર (G. Spiller) તો સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કેઃ—

" કોઇ પણ અમુક જાતિમાં જે શારીરિક અને માનસિક લક્ષણો જોવામાં આવે છે, તે (૧) નિત્ય નથી; (૨) એટલુંજ નહિ પણ તે લક્ષણોમાં પરિસ્થિતિની અસરોથી ઘણે કાળે ફેરફાર થઇ શકે છે; (૩) તો પણ તે જાતિનું ઇતર જાતિ સાથે વૈવાહિક સાંકર્ય ન થાય,

૯ People of India by Sir H. Risby. (2nd ed.) P. 26–31.

છતાં કેળવણી, અંતઃકરણની ભાવનાઓ અને સામાન્ય પરિસ્થિતિથી તે જાતિનાં શારીરિક અને માનસિક લક્ષણોનો બીજી અથવા ત્રીજી પેઢીમાં ફેરફાર થયા વિના રહેતો નથી."[૧૦]

એક વિદ્વાન્ તેથી પણ આગળ વધીને કહે છે કેઃ—

"અમુક જાતિ જે પ્રદેશમાં વસતી હોય, તે પ્રદેશની કુદરતી રચના, તેનાં હવાપાણી શીતોષ્ણતા અને આહારવિહારાદિ સઘળી સામગ્રીઓથી તે જાતિનાં શારીરિક લક્ષણો નિર્મિત થાય છે. વસ્ત્રાચ્છાદનથી ત્વચાના વર્ણનો ફેરફાર થાય છે, તેમજ બેસવાઉઠવાની રીતિથી તથા હરવાફરવાની ટેવથી અસ્થિની રચનાનો ફેરફાર થાય છે, અને એ રીતે પરિસ્થિતિથી પ્રાપ્ત થયેલાં લક્ષણો તેમજ પૂર્વજોથી ઉતરી આવેલાં લક્ષણો—એ બન્ને પ્રકારનાં લક્ષણો એક પેઢીથી બીજી પેઢીની પ્રજામાં વારસામાં ઉતરી આવે છે."[૧૧]

આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ તે વિષે ઘણો વિચાર કર્યો છે. ચરક, ધન્વન્તરિ અને આત્રેય ઋષિઓએ બીજતત્ત્વ (જેને તેઓ શુક્રધરા કલા કહે છે તે) પૂર્વજોમાંથી પેઢી દર પેઢી ઉતરી આવે છે, તે સ્વીકારેલું છે. છતાં તેઓનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે–પરિસ્થિતિથી તે બીજતત્ત્વ ઉપતપ્ત થઇને તેમાં જે ફેરફાર થાય છે, તે ફેરફાર સંતતિનાં શારીરિક અને માનસિક લક્ષણોમાં પણ પ્રકટ થાય છે. તેટલા જ માટે તેઓએ ગર્ભાધાન, પુંસવન અને સીમન્તોન્નયનાદિ સંસ્કારોની યોજના કરી છે; યથેચ્છ સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાવાળાં માતપિતાઓને અમુક પ્રકારના આહારવિહારોનો સ્વીકાર અથવા ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે.[૧૨]

જો તે પ્રમાણે ન હોય એટલે પરિસ્થિતિથી બીજતત્ત્વમાં ફેરફાર થતો ન હોય તો પ્રોફેસર બોઆઝે (Boas) જુદા જુદા દેશોમાંથી અમેરિકામાં વસવા આવનાર મનુષ્યોનાં મસ્તકોનાં માપો લઇ જે પરિણામ દર્શાવ્યું છે, તેનો ખુલાસો થઇ શકશે નહિ. તેઓએ કરેલા અન્વેષણ ઉપરથી જણાય છે કે—"યુરપના પૂર્વ ભાગમાં વસતા યાહુદીઓનાં મસ્તકો અમેરિકામાં વસતા યાહુદીઓ કરતાં વધારે ટુંકાં હોય છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓનાં (અમેરિકાના યાહુદીઓનાં) ત્રીજી પેઢીનાં સંતાનોમાં તેથી પણ વિશેષ ફેર માલુમ પડયો છે. તેજ પ્રમાણે અમેરિકામાં વસતી ઇતર યુરપીય પ્રજાઓમાં તે સિવાય બીજાં અનેક શારીરિક અને આવયવિક લક્ષણોમાં ફેરફાર થયેલો જોવામાં આવ્યો છે, અને તે ફેરફાર અમેરિકાની પ્રજાને જ મળતો આવે છે."

આ સઘળી હકીકતો ઉપરથી તેઓએ એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કર્યો છે કે—"મસ્તકની રચનામાં એવી ચીકાશ હોય છે કે તે ચીકાશના ગુણથી પરિસ્થિતિની અસર થતાં તેમાં ફેરફાર થઇ શકે છે."[૧૩]

અર્થાત્ એકની એક જાતિના સ્થાલન્તરનિવાસથી તેમજ આચારવિચારના પરિવર્તનથી તેની ભવિષ્યની પ્રજાનાં શારીરિક અને માનસિક લક્ષણોમાં ઘણે અંશે પરિવર્તન

---

૧૦ Modern Review, August 1911, P. 207.

૧૧ Nelson's Encyclopaedia Vol. 2 p. 24.

૧૨ Positive Back-ground of Hindu Sociology by Binoy Kumar Sarkar P. 344-46.

૧૩ Anthropology by R. R. Marret, P. 75.

થાય છે, એમ સુસ્થાપિત થયા છતાં, સર. હરબર્ટ રીઝલીએ તે હકીકત બીલકુલ ધ્યાનમાં લીધી નથી. પરિસ્થિતિથી શારીરિક લક્ષણોમાં ફેરફાર થાય છે, તે સિવાય જાતિ વિભાજક લક્ષણો અને કારણોમાં વિદ્વાનોનો બહુ મતભેદ છે. એ બાબતમાં ઇ. સ. ૧૯૧૧ ના મે માસના મોડર્નરિવ્યુમાં પ્રોફેસર હોમરશામ કોક્ષે (Prof. Homersham Cox) 'માનવાકૃતિપારમિતિ અને જાતિ (Anthropometry and Race) એ વિષય ઉપર એક ગવેષણાપૂર્વક મનનીય લેખ લખેલો છે. તેમાં તેઓએ પાશ્ચાત્ય માનવતત્ત્વવેત્તાઓના અભિપ્રાયો ટાંકીને, સર હર્બર્ટ રીઝલીએ જે આધારે હિંદુસ્થાનની જાતિઓનું વર્ગીકરણ કર્યું છે, તેનું બહુયુક્તિપુરઃસર ખંડન કર્યું છે. પ્રથમ તો જાતિવિભાજક લક્ષણોમાંજ જુદા જુદા વિદ્વાનોના જુદા જુદા અભિપ્રાયો છે. પ્રુનર બે (Pruner Bey), બોરી ડ. સેં. વેંસાં (Bory de St. Vincent) અને હેકેલ (Haeckel) માથાના વાળની આકૃતિ તથા રંગને, કુવ્યે (Cuvier) અને સર વિલ્યમ ફ્લોવર (Sir William Flower) ત્વચાના વર્ણને, બ્રોકા (Broca) અને ટોપીનાર્ડ (Topinard) માથાના વાળની આકૃતિ તથા રંગ, મસ્તકમાનપ્રમાણ તેમજ ત્વચાના વર્ણને તથા ઇસિડોર ઝોફરા [Isidore Geoffroy] માથાના વાળની આકૃતિ તથા રંગ, નાસિકા માન પ્રમાણ, ત્વચાનો વર્ણ, મસ્તકમાનપ્રમાણ તેમજ મુખમુદ્રાકૃતિને જાતિભેદ પાડવામાં આવશ્યક લક્ષણો માને છે.[૧૪] માત્ર મસ્તકમાનપ્રમાણથીજ એક જાતિનો બીજી જાતિથી વિભાગ પાડવો, એવો અભિપ્રાય તો કોઇ પણ માનવતત્ત્વવેત્તાનો નથી. કોંગો દેશનાં ઠીંગણાં મનુષ્યો વિશાલમસ્તકવાન્ છે; દક્ષિણ આફ્રિકાના બુશમેનો ઉન્નતમસ્તકવાન્ છે; છતાં તે બે જાતિયો એકજ જાતિની શાખાઓ છે, એમ માનવામાં આવે છે. અમેરિકાના ઇન્ડીયનોની એકજ જાતિ ગણવામાં આવે છે, છતાં તેના ઉપવિભાગોની મસ્તકાકૃતિ જુદી જુદી હોય છે.[૧૫] સ્કેન્ડીનેવીયનો અને ઇટાલીયનો જુદી જુદી જાતિના છતાં તેઓ ઉન્નત મસ્તકવાન્ હોવાથી સર્જી (Sergi) તે બન્નેનો પોતાની મેડીટયુરેનીયન જાતિમાં સમાવેશ કરે છે, ત્યારે કીન (Kasne) તેઓને જુદી જુદી જાતિઓના ગણે છે.[૧૬] વળી નિકટવર્તી જાતિઓમાં જ્યારે ભિન્નતા જોવામાં આવે છે, ત્યારે અત્યંત દૂરસ્થ જાતિઓ પ્રાયશઃ મસ્તકાકૃતિમાં તો સમાન જ હોય છે. ફ્રાંસના હૉટવિયાન (Haute Vienne) પ્રાંતના ફ્રેંચોની મસ્તકાકૃતિ નિકટવર્તી કોરેઝ (Correze) પ્રાંતના ફ્રેંચો કરતાં બંગાળાના બ્રાહ્મણોને બહુ મળતી આવે છે. તેજ પ્રમાણે બંગાળી બ્રાહ્મણોનું મસ્તકમાનપ્રમાણ અંગ્રેજો અને ચીનાઓ જેટલું હોય છે. પંજાબી, આરબ, ઇસ્કીમો, સ્કેન્ડીનેવીયનો, નીગ્રો અને દક્ષિણ ઇટાલીયનો ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓના છતાં ઉન્નત મસ્તકવાન્ છે; તેમજ ઉત્તર ઇટાલીયનો, બ્રહ્મદેશવાસીઓ, ફ્રેંચો, કોરીયાના લોકો, જર્મનો અને ઉત્તર અમેરિકાના ઇન્ડીયનો ચિપિટ મસ્તકવાન્ છે.[૧૭] આ સર્વ હકીકતો ઉપરથી કંઇ પણ સિદ્ધ થતું હોય તો એટલુંજ સિદ્ધ થાય છે કે—જાતિવિભાજક લક્ષણોમાં મસ્તકમાન પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખવો, તે કેવળ નિરર્થક છે; એટલુંજ નહિ પણ એક વિદ્વાન તેથી

૧૪ History of Authropalogy by A. C. Hadden, P. 92-94.

૧૫ Authropology by R. R. Marret P. 81-82.

૧૬ Modern Review, May 1911, P. 441.

૧૭ The Study of Man by A. C. Hadden, P. 147.

પણ આગળ વધીને કહે છે કે–હરકોઇ જાતિવિભાજક લક્ષણ પ્રતારક માત્ર છે."[૧૮]

હિંદુસ્થાનની આર્ય, દ્રાવિડ અને મુગલ–એ ત્રણ મુખ્ય જાતિઓ પૈકી દ્રાવિડ જાતિ મૂળનિવાસી અને આર્ય તથા મુગલ હિંદુસ્થાનની બહારના વાયવ્ય તથા ઇશાન કોણના પ્રદેશોમાંથી આવેલી માનવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે શક લોકોએ પણ ઇ. સ. ના ૧લા સૈકાની આસપાસમાં વાયવ્ય કોણના પ્રદેશમાંથી હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો છે, એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. મુગલ સિવાય આર્ય, દ્રાવિડ અને શક જેવી પ્રાગૈતિહાસિક જાતિઓનાં શારીરિક લક્ષણો કેવાં હતાં, તે જાણવાને કંઇ સાધન નથી. મૂળ આર્યો ઉન્નત મસ્તકવાન્ હતા, એમ પેન્કા (Penka) કહે છે, ત્યારે સર્જી (Sergi) તેઓને ચિપિટ મસ્તકવાન્ ગણે છે.[૧૯] જર્મન વિદ્વાનો આર્યો ઉંચા કદના, ગૌરવર્ણના અને ઉન્નત મસ્તકવાન્ હતા, એમ કહે છે, ત્યારે ફ્રેંચ પંડિતો તેઓનો (ચિપિટ મસ્તકવાન્) આલ્પાઇન જાતિમાં સમાવેશ કરે છે.[૨૦] ઋગ્વેદની સંહિતામાં હિંદુસ્થાનના મૂળનિવાસી દસ્યુઓને અનાસ એટલે ચિપિટનાસાવાન્ કહેલ છે.[૨૧] વર્તમાન દ્રાવિડો પણ ચિપિટનાસાવાન્ છે. સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કેટલાંક શારીરિક લક્ષણો પ્રશસ્ય અને કેટલાંક નિંદ્ય કહેલાં છે. પ્રશસ્ય લક્ષણો પ્રશસ્ય જાતિનાંજ હોવાં જોઇએ. તે પ્રમાણે ગણતાં મસ્તકની ઉન્નતતા અને વિશાલતા એ બન્ને લક્ષણો આર્યજાતિનાં હતાં, એમ સમજાય છે.[૨૨] રાજાઓનું એટલે ક્ષત્રિયોનું મસ્તક છત્રાકાર તથા ગવાઢ્ય એટલે વૈશ્યોનું મસ્તક પરિમંડલાકાર હતું; પરંતુ ઘટાકાર અને ચિપિટ મસ્તક ઇતર નિકૃષ્ટ જાતિઓનું હતું, એમ સ્પષ્ટ સૂચન થાય છે.[૨૩] તેજ પ્રમાણે નાસાની ઉન્નતતા અને દીર્ઘતા પણ પ્રશસ્ય માનવામાં આવે છે;[૨૪] તેથી તે લક્ષણો પણ આર્યોનાંજ હતાં, એમ સ્વીકારવું પડે છે. એ રીતે જોતાં માત્ર ઉન્નત નહિ પરંતુ વિશાલ મસ્તક પણ, તેમજ દીર્ઘ અને ઉન્નત નાસિકા–એ આર્યોનાં લક્ષણો હતાં. તેથી આર્યજાતિ પરિસ્થિતિના ભેદે ઉન્નત મસ્તકવાન્ અને વિશાલ મસ્તકવાન્ હતી, એમ પેન્કા અને સર્જી એ ઉભય વિદ્વાનોની માન્યતા સત્ય ઠરે છે. ઋગ્વેદના વચનાનુસાર દ્રાવિડ જાતિ માત્ર નાસિકાકૃતિથીજ આર્યોથી જુદી પડતી હતી. દીર્ઘ આર્યો અને ઉન્નત નાસાવાન્ હતા ત્યારે દ્રાવિડો ચિપિટનાસવાન્ હતા. સર હર્બર્ટ રીઝલીએ નાગરોને વિશાલ મસ્તકવાન્ છતાં પંજાબના ખત્રી તથા રજપુતો જેઓને તે આર્યો ગણે છે, તેઓના જેવાજ દીર્ઘ અને ઉન્નત નાસવાન્ કહેલા છે; તે રીતે જોતાં નાગરોને આર્યથી ઇતર જાતિમાં ગણવાનું કંઇપણ કારણ નથી.

સર હર્બર્ટ રીઝલી, શક લોકો મોંગોલીયા અને ચીનની સરહદ ઉપરના પ્રદેશમાંથી

---

૧૮ Anthropology by R. R. Marret, P. 82.

૧૯ Indian Empire Vol. I. Chap. VI. (New ed.) P. 299.

૨૦ History of Anthropology by A. C. Hadden, P. 146,

૨૧ ઋગ્વેદસંહિતા, મંડળ ૫ સૂક્ત ૨૯ મંત્ર ૧૦.

૨૨ શબ્દકલ્પદ્રુમ, सामुद्रक શબ્દ.

૨૩ छत्राकारैः शिरोभिस्तु नृपा निम्नशिरा धनी ।
चिपिटैश्च पितुर्मृत्यु र्गवाढ्याः परिमंडलैः ॥
घटमूर्द्धा पापरुचि र्धनाद्यैः परिवर्जितः ॥

શબ્દકલ્પદ્રુમ–મસ્તક શબ્દ.

૨૪ શબ્દ કલ્પદ્રુમ, सामुद्रिकम् શબ્દ.

આવ્યા હતા, તેથી તેઓ ચિપિટ મસ્તકવાન્ હતા, એમ કહે છે. પરંતુ અતઃપર દર્શાવવામાં આવશે, તેમ તે લોકો તે પ્રદેશમાંથી આવ્યા ન હતા; પરંતુ તેઓ હાલના સૈબીરીયા, તાતાર, ક્રીમીયા, પોલાંડ, હંગરી, લીથુનીઆ, જર્મન ઉત્તર ભાગ, સ્વીડન અને નોર્વે વિગેરે પ્રદેશોમાં વસેલા હતા. તે પ્રદેશોની આધુનિક વસ્તિમાં ઉન્નત, વિશાળ અને ચિપિટ–એ ત્રણે પ્રકારનાં મસ્તકોની જાતિઓ વિદ્યમાન છે. ત્યારે હિંદુસ્થાનમાં આવેલા શક લોકોની મસ્તકાકૃતિ કેવી હતી, તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી.

શક અને દ્રાવિડ જાતિઓના સાંકર્યથી ઉત્પન્ન થયેલી કોઈ પણ પ્રકારની જાતિ હાલમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરતાં પહેલાં એક અતિ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, તે એ છે કે–'અત્યંત દૂરસ્થ જાતિઓનું પરસ્પર વૈવાહિક સાંકર્ય થાય, તો તે સાંકર્યથી ઉત્પન્ન થયેલી, સંકરજાતિ ચિરકાળ સુધી ટકી શકે ખરી?' મેન્ડેલ (Mendel)ની પ્રક્રિયા પ્રમાણે એ પરસ્પર વિરૂદ્ધ લક્ષણોવાળાં માતાપિતા (શક–દ્રાવિડના સંબંધમાં ચિપિટ મસ્તકવાન્ પિતા અને ઉન્નત મસ્તકવાન્ માતા)ની જે સંકરપ્રજા થાય, તેમાં બેમાંથી એક લક્ષણ આવિર્ભાવ પામે છે; પરંતુ તે બે લક્ષણના મધ્યમ લક્ષણવાળી (એટલે વિશાળ મસ્તકવાન્) સંતતિ ઉત્પન્ન થતી નથી. કદાચ થાય તો જે પ્રજા ઉત્પન્ન થાય, તેમાંથી એક ભાગ ચિપિટ મસ્તકવાન્, એક ભાગ ઉન્નત મસ્તકવાન્ અને એક ભાગ વિશાળ મસ્તકવાન્ થાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો માતાપિતાનાં વિરૂદ્ધ લક્ષણો સંકર પ્રજાનાં બીજ કોષો (Germ-cells)માં આવિચ્છિન્નપણે વહેંચાઇ જવાં જોઇએ.[૨૫] પરંતુ જ્યાં તેમ ન બને અને તેમાંથી મધ્યમ લક્ષણોત્પાદક બીજ કોષો ઉત્પન્ન થવા પામે તો પરિણામે તે સંકર પ્રજાની વંશવેલ વૃદ્ધિ પામી શકતી નથી.[૨૬] અત્યંત દૂરસ્થ જાતિઓના વંશવિસ્તારમાં તો તદુપરાંત ઇતર અનેક બાધાઓ ઉપસ્થિત થાય છે. કેવળ વિરૂદ્ધ હવા પાણીવાળા પ્રદેશમાં કોઇ પણ જાતિ ચિરકાળ સુધી ટકી શકતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ વિજીત પ્રજા સ્વભૂમિના જે વ્યાધિઓમાંથી મુક્ત રહી શકે છે, તે વ્યાધિઓ દૂર પ્રદેશવાસી વિજેતાઓને સંહારક થઇ પડે છે. કદાચ વિજેતાઓ વિજીત પ્રજાની સાથે વૈવાહિક સંબંધથી જોડાય નહિ, તો પણ વિરૂદ્ધ હવા પાણીવાળા પ્રદેશમાં તો તેઓનો સમૂળ નાશ જ થાય છે. વળી પ્રોફેસર રિજવે (Prof. Ridgeway) કહે છે, તેમ વિજેતાઓ વિપુલ સમૃદ્ધિના યોગે વિષયોનો અતિ સંભોગ કરવાથી તેમજ મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ વર્ગનાં મનુષ્યોની જેમ જાતમહેનત નહિ કરી શકવાને લીધે તેઓનો નાશ થાય છે.[૨૭] શક લોકો પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં વિજેતા રૂપે જ આવ્યા હતા. તે સમયે તે પ્રદેશમાં માત્ર દ્રાવિડ જાતિજ વસતી હતી, એમ કહેવું તે ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી કેવળ વિરૂદ્ધ જ છે. મહાભારતના કાળમાં યાદવોએ ત્યાં મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં તે કાળથી અનેક તીર્થો નિર્માયાં હતાં. છતાં ઉત્તર હિંદુસ્થાનના આર્યોએ આવીને ત્યાં નિવાસ ન કર્યો હોય, તે કેવળ અસંભવિત જ છે. જ્યારે એમ છે, ત્યારે પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં જેમ શક–દ્રાવિડ જાતિ જોવામાં આવે છે, તેમજ આર્ય, શક–આર્ય અને આર્ય–દ્રાવિડ જાતિઓ કેમ જોવામાં આવતી નથી, તે સમજી શકાતું નથી. શક લોકોની પૂર્વે ગુજરાત અને

૨૫ Bateson 'Mendelism' p. p. 50–54.

૨૬ Doncaster 'Heredity', P. 109.

૨૭ Modern Review, May 1911, P. 451–52.

કાઠિયાવાડમાં યુનાનીઓ, પાર્થીયનો અને બાક્ટ્રીયનો પણ વિજેતા તરીકે આવીને વસ્યા હતા.[૨૮] છતાં તે જાતિઓનું મૂળનિવાસીઓ સાથે સાંકર્યરૂપે પણ કંઇ ચિન્હ જોવામાં આ- વતું નથી, તેનું શું કારણ છે? કદાચ કેટલાક જીવનવિદ્યાવિદો (Biologists) માને છે, તેમ સંકર જાતિનો વંશવિસ્તાર થઇ શકતો હોય, તો પણ શુદ્ધ જાતિઓથી સંકર પ્રજા શારીરિક અને માનસિક શક્તિમાં કેવળ ઉતરતી જ હોય છે.[૨૯] આપણાં શાસ્ત્રોમાં તો જાતિસંકરો અથવા વર્ણસંકરોને વર્ણસંસ્થામાં બહુ નિકૃષ્ટસ્થાન આપ્યું છે. મનુ કહે છે કે– તેવા વર્ણસંકરોથી જે પ્રજા થાય છે, તે ઘણી દુષ્ટ અને નીચ જાતિની થાય છે, અને તેવા વર્ણદૂષકોથી રાષ્ટ્રનો નાશ થાય છે. ફલિતાર્થ એજ છે કે–માનવાકૃતિપરિમિતિથી ઉપજાવેલ શક–દ્રાવિડજાતિની માન્યતા કેવળ અશકય અને અસંભવિત હોવાનાં પ્રબળ કારણો વિદ્યમાનછે.

કદાચ એમ સ્વીકારીએ કે–માનવાકૃતિપરિમિતિ વિશ્વસનીય છે; તો પણ સર હર્બર્ટ રીઝલીએ માત્ર અમદાવાદમાં વસતા ૧૦૦ પુરૂષોનાં અવયવોનાં માપો લઇને, તે ઉપરથી હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં વસતી આખી નાગરજ્ઞાતિને સંકરજાતિ કહી છે, તે શી રીતે સ્વીકાર્ય થઇ શકે? સંયુક્ત પ્રાંત જ્યાં તેઓને ઘણે ભાગે આર્ય–દ્રાવિડ જાતિ જ જોયેલી છે, તે પ્રદેશમાં, રજપૂતાના જ્યાં આર્યજાતિનો મોટો ભાગ જણાઇ આવ્યો છે, તે પ્રદેશમાં તેમજ બંગાળામાં પણ નાગર જ્ઞાતિની વસ્તિ છે, તે સઘળા પ્રદેશોમાં ગુજરાતમાંથી જ નાગરો જઇને વસેલા છે. ત્યારે તે પ્રદેશોની નાગર જ્ઞાતિનાં સારી સંખ્યાનાં મનુષ્યોનાં અવયવોનાં માપો લેતાં એક સરખું પરિણામ આવે તો તેઓએ ઉપજાવેલું અનુમાન સિદ્ધ થયેલું કહેવાય. પરંતુ દરેક પ્રદેશમાં તે તે સ્થળની ઇતર જ્ઞાતિઓ સાથે નાગર જ્ઞાતિનાં શારીરિક લક્ષણો મળતાં આવે તો પછી વંશાનુક્રમને કરતાં પરિસ્થિતિની અસર બલવત્તર છે, એમ સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. હિંદુઓમાં સ્વજ્ઞાતિમાં જ વિવાહ કરવાનો નિયમ છે.[૩૦] એક જ્ઞાતિ એક જ સ્થળે વસેલી હોતી નથી. ત્યારે પ્રત્યેક જ્ઞાતિનાં એકજ પ્રદેશમાં વસનારાં મનુષ્યોનાં અવયવોનાં માપો લઇ, સમગ્ર જ્ઞાતિવ્યાપક અનુમાન બાંધવું, તે તર્ક- શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ છે. વસ્તુતઃ પ્રત્યેક જ્ઞાતિનાં જુદે જુદે સ્થળોએ વસતાં મનુષ્યોનાં માપો લેવાની જરૂર છે. તે માપો ઉપરથી જે પરિણામ આવે, તેની ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાય. વળી થોડી સંખ્યાનાં માપો લેવાથી પણ મોટી ભુલ થવાનો સંભવ છે.[૩૧] આચાર, વિચાર, વિહાર, આહાર, રેહેવાની રીતભાત અને નિવાસસ્થળની કુદરતી રચના તથા તેનાં હવા પાણીથી શારીરિક તેમજ માનસિક લક્ષણો ઉપર પ્રબળ અસર થાય છે, તે માનવાને પણ મજબૂત કારણો છે. રજપુતાનાના ચુહાણ, પ્રતિહાર, અને ગોહિલ રજપૂતોને માનવાકૃતિપરિમિતિને આ- ધારે શુદ્ધ આર્યજાતિમાં ગણવામાં આવ્યા છે. પરંતુ ચુહાણ અને પ્રતિહારની જાતિઓ જે પ્રદેશમાંથી શક લોકો આવ્યા હતા, તેજ પ્રદેશમાંથી આવેલી છે.[૩૨] ગોહિલો તો વડનગરના નાગરોના વંશજો છે, એમ પ્રત્નતત્ત્વવિદોએ નિર્વિવાદ સ્થાપિત કર્યું છે.[૩૩] છતાં નાગરના વંશજો

---

૨૮ Early History of India by Vineent Smith (2nd ed.) P.

૨૯ Anthropology by R. R. Marret, p. p. 93–94.

૩૦ મનુસ્મૃતિ અ. ૧૦ શ્લોક ૨૯ તથા ૬૧.

૩૧ Modern Review, April 1911. P. 367–68.

૩૨ Indian Antiquary, January 1911, p. p.

૩૩ Journal of the Bengal Asiatic Society 1909.

સ્થળભેદે આર્યો હોય અને મૂળ જ્ઞાતિનાં મનુષ્યો શક-દ્રાવડ હોય, એમ માનવા કરતાં માનવાર્જૂપરિમિતિ જ ભ્રમાત્મક છે, એમ માનવું વધારે ઉચિત જણાય છે.

ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી પણ નાગરજ્ઞાતિમાં શક અને દ્રાવિડ જાતિઓનું સાંકર્ય હોવાનું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. નાગરોનું મૂળ નિવાસસ્થાન હાલનું વડનગર હતું, તે સત્ય છે. ઇ. સ. ના ૧ લા સૈકામાં ગુજરાતમાં શક લોકોનું રાજ્ય હતું, તે પણ સત્ય છે. પરંતુ સર. હર્બર્ટ રીઝલી કહે છે તેમ હીરોડોટસ જે સિથિયન લોકો વિષે કહે છે, તેઓ ચિપિટ-મસ્તકવાન્ જાતિના પ્રદેશમાંથી આવ્યા હતા, એમ સિદ્ધ થતું નથી.[૩૪] પ્રથમ શક રાજા નહપાનના જમાઇ ઉષવદાતે અથવા ઋષભદત્તે બ્રાહ્મણોને ગામનાં ગામો દાનમાં આપ્યાનું તથા લક્ષ લક્ષ બ્રહ્મભોજન કરાવ્યાનું જાણવામાં આવ્યું છે.[૩૫] તે ઉપરથી જો કંઇ પણ સિદ્ધ થતું હોય તો એટલું સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે-શકલોકો બ્રાહ્મણધર્મ અથવા વૈદિક ધર્મના દૃઢ પક્ષપાતી હતા. બંગાળાના સુપ્રસિદ્ધ તત્ત્વવિદ્ નગેન્દ્રનાથ વસુએ અનેક પુરાણોમાંથી ઉલ્લેખો કરી સુસ્પષ્ટ સિદ્ધ કર્યું છે કે—ઇ. સ. ના સૈકાની પહેલાં ઘણા કાળ પૂર્વે જંબુદ્વીપ અને શાકદ્વીપ વચ્ચે જે પર્વત આવેલો હતો, તે મેરૂપર્વતથી ઓળખાતો હતો. તે મેરૂપર્વતની ઉત્તરે ક્ષીરસાગર સુધી શાકદ્વીપ વિસ્તરેલો હતો. તે સ્થળે વસનારા લોકો શાકદ્વીપી અથવા શક કહેવાતા હતા.[૩૬] ગ્રીક ઐતિહાસિકો ડાયોડોરસ (Dio-dorus) અને સ્ટ્રેબો (Strabo) એ શકલોકોના નિવાસસ્થાનનું વર્ણન કર્યું છે. તે ઉપરથી પામીરથી તુર્કસ્થાન સુધી લંબાયેલી પર્વતમાલા પુરાણવર્ણિત મેરૂપર્વત હોય, એમ જણાય છે; અને શકલોકોના શાકદ્વીપમાં તાતાર, સૈબિરિયા, ક્રીમિયા, પોલંડ, હંગરી, લીથુનીયા, જર્મનીનો ઉત્તરભાગ, સ્વીડન, નોર્વે વગેરે પ્રદેશોનો સમાવેશ થાય છે.[૩૭] મહાભારત, વિષ્ણુ પુરાણ અને સાંબપુરાણથી જણાય છે કે-આ શાકદ્વીપલોકોમાં આર્યવર્તના જેવા ચાર વર્ણો હતા. તેઓ વૈદિક ધર્મ પાળતા હતા અને વર્ણસાંકર્ય થવા દેતા નહિ. તેમાંનો બ્રાહ્મણવર્ગ મગસંજ્ઞાથી ઓળખાતો હતો.[૩૮] આ મગબ્રાહ્મણો સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયાને લીધે સૂર્યપુત્ર કહેવાતા હતા. તેઓનું બીજું નામ ભોજક પણ હતું. પ્રથમ તેઓ શાકદ્વીપમાંથી

---

૩૪ Epigraphia Indica Vol. VIII, p. 78-85.

૩૫ Early History of India, by Vincent Smith. (3rd ed.) 1914.

૩૬ बंगेरजातीय इतिहास (બ્રાહ્મણકાંડ, ભાગ ૨ અંશ ૪)માં મહાભારત, વિષ્ણુપુરાણ, મત્સ્ય, ગરૂડ, બ્રહ્માંડ, શ્રીમદ્‌ભાગવત અને દેવી ભાગવતમાંથી આપેલા ઉલ્લેખો. પૃ. ૮-૯.

૩૭ તેજ, પૃ. ૭.

૩૮ जम्बुद्वीपात्परं यस्माच्छाकद्वीपमिति स्मृतम् ॥
तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमावृताः ॥ ७३ ॥
मगाश्च समगाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥
मगा ब्राह्मणभूयिष्ठाः समगाः क्षत्रियास्तथा ॥ ७४ ॥
वैश्यास्तु मानसा ज्ञेयाः शूद्रास्तेषां तु मन्दगाः ॥
न तेषां संकरः कश्चिद्धर्माश्रयकृतः क्वचित् ॥ ७५ ॥
धर्मस्याव्यभिचारत्वादेकान्तसुखिनः प्रजाः ॥
तेभ्यो वेदास्तु चत्वारः सरहस्या मयोदिताः ॥ ७६ ॥

ચંદ્રભાગાને તીરે સાંબપુરમાં આવીને વસ્યા.[૩૯] બંગાળી પંડિત કૃષ્ણુદાસમિશ્ર જે પોતાને મહાશક કહે છે, તેણે સંસ્કૃત ભાષામાં 'મગવ્યક્તિ' નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તે ગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે કે—આ સાંબપુરમાંથી તે બ્રાહ્મણો ક્રમે ક્રમે હિંદુસ્થાનમાં ઉત્તરે હિમાલય, દક્ષિણે નિઝામરાજ્ય, પશ્ચિમે પંજાબ અને પૂર્વમાં બંગાળા તથા ઉત્કલ પ્રદેશો સુધી જઇને વસ્યા હતા.[૪૦] નાગર ખંડ ઉપરથી હવે પછી સિદ્ધ કરવામાં આવશે તેમ નાગરો પ્રથમ કુરૂક્ષેત્રમાંથી હાલ જ્યાં વડનગર છે, ત્યાં આવ્યા હતા. પરંતુ જ્યારે આ શકબ્રાહ્મણો સૂર્યોપાસક અને જ્યોતિર્વિદ્ હતા, ત્યારે નાગરોમાં સૂર્યોપાસના તથા જ્યોતિર્વિદ્યાનો સ્પર્શ પણ હતો નહિ. (નાગર) ત્રિમાસિકના પુસ્તક ૯. અંક ૨-૩ માં પ્રાચીન નાગરગ્રંથકારોની યાદી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. તે યાદીમાં નાગરગ્રંથકારો એ જે ગ્રંથો રચેલા છે, તેઓનાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે, તેમાં ઘણેભાગે વેદભાષ્યો, શ્રૌત તથા ગૃહ્યસૂત્રો ઉપરની ટીકાઓ અથવા તે તે વિષયના સ્વતંત્ર ગ્રંથો, કાવ્યો અને કાવ્યોની ટીકાઓના ગ્રંથો જોવામાં આવે છે. એક પણ જ્યોતિષનો ગ્રંથ તેમાં જોવામાં આવતો નથી, બ્રહ્મયામલમાં તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—ગુજરાતમાં તે સમયમાં જે શકબ્રાહ્મણો હતા, તેઓ જ્યોતિર્વિદો હતા.[૪૧] તેમજ વરાહમિહિરવિરચિત બૃહત્સંહિતા ઉપરથી પણ જણાય છે કે—મગ બ્રાહ્મણો સૂર્યોપાસક હતા. પરંતુ શિવની ઉપાસના કરનારા તો શુદ્ધ આર્યબ્રાહ્મણો હતા.[૪૨] નાગરો શિવોપાસકજ હતા; અને હજુ પણ તેઓનો ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વરજ છે. તેથી બૃહત્સંહિતાના વચનાનુસાર, તેઓ આર્ય હોઇ શકે, પણ શકજાતિમાં તેઓની ગણના કરવાનું કંઇપણ કારણ જણાતું નથી.

તેજ પ્રમાણે તેઓ દ્રાવિડ જાતિના હતા, એમ માનવાને પણ કંઇ પણ કારણ નથી. નાગરોનું મૂળ નિવાસસ્થાન કુરૂક્ષેત્ર હતું. સર હર્બર્ટ રીઝલીની માન્યતા પ્રમાણે આજે પણ કુરૂક્ષેત્રમાં વસતી જાતિઓ શુદ્ધ આર્ય છે. ત્યારે ઇ. સ. ના ૬ લા સૈકામાં ત્યાંના બ્રાહ્મણો શુદ્ધ આર્ય હોય, તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી. મી. સી. વી. વૈદ્યે 'વીરભારત' (Epic India) નામના પુસ્તકમાં સુસ્થાપિત કર્યું છે કે—મહાભારત હાલમાં જે સ્થિતિમાં છે, તે સ્થિતિમાં મોડામાં મોડું ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષો પહેલાં રચાયું હતું.[૪૩] મહા-

---

૩૯ ભવિષ્યપુરાણ, અ૦ ૧૪૦. પ્રસિદ્ધ ચીના પ્રવાસી હુયેનસંગે આધુનિક મુલતાનને મૂલ સાંબપુર કહેલ છે. મૂલસાંબપુર ઉપરથી મૂલસાંબ, અને તે ઉપરથી મુલતાન થયું હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. बंगेरजातीय इतिहास भा. २. पृ. ५०

૪૦ તેજ, પૃ. ૬૭-૮૪.

૪૧ शारद्वीपे च वेदाग्निः शाकद्वीपे च सिद्धतिः ॥
भूमध्ये ब्रह्मचारी च दैवज्ञा द्वारकापुरे ॥

બ્રહ્મયામલ, અ. ૧૪.

બૃહદ્ધર્મપુરાણ (ઉત્તરખંડ અ. ૧૩ શ્લો. ૫૨) માં લખ્યું છે કે—બંગાળાની ગણક નામની જાતિનો મૂળ પુરુષ ગણક ગરૂડે શાકદ્વીપમાંથી લાવેલા દેવલ નામના બ્રાહ્મણનો અને વૈશ્ય સ્ત્રીનો પુત્ર હતો. આજે પણ તે ગણકબ્રાહ્મણો ગ્રહોના ઉપાસકો છે. Indo Aryan Races by Ramprasad Chand P. 160.

૪૨ विष्णोर्भागवतान् मगांश्च सवितुः शंभोः सभस्मद्विजान् ॥

બૃહત્સંહિતા, અ. ૬૦ શ્લો. ૧૯.

૪૩ Epic India by C. V. Vaidya, p. 28.

ભારતમાં જ્ઞાતિઓની જે રચના છે, તે હાલની રચનાથી થોડે જ અંશે જુદી પડે છે. અર્થાત્ અસવર્ણવિવાહ તે જ સમયથી નિંદ્ય ગણાવા લાગ્યો હતો. ત્યારે જેઓની નસોમાં ચિરકાળ પર્યંત શુદ્ધ આર્ય–રક્ત વહેતું હોય, તેવાં મનુષ્યો પોતાનાથી રંગે, રૂપે અને સ્વભાવે કેવળ વિરૂદ્ધ મનુષ્યો સાથે લગ્નસંબંધ જોડે, તે કદિ પણ માની શકાય તેમ નથી. વળી નાગરખંડ જોતાં એમ પણ જણાય છે કે–કુરૂક્ષેત્રમાંથી વડનગરમાં આવેલા સઘળા બ્રાહ્મણો જુદા જુદા ગોત્રોના હતા, અને તેઓ સઘળા પોતાની સ્ત્રીઓને સાથે લાવ્યા હતા. તેવા પ્રસંગમાં તેઓને પોતાની જાતિથી કેવળ વિરૂદ્ધ જાતિ સાથે લગ્નસંબંધ કરવાની આવશ્કતા પણ ન હતી. યદ્યપિ ગુજરાતના અન્ય બ્રાહ્મણોની સાથે નાગરોને પણ પંચ દ્રાવિડમાં ગણવામાં આવતા હોય, તોપણ ગૌડબ્રાહ્મણ અને દ્રાવિડ બ્રાહ્મણનો ભેદ જાતિભેદ નથી, પણ સ્થળભેદ માત્ર છે. વિંધ્યાચળની ઉત્તરના પ્રદેશમાં વસનારાઓને ગૌડ અને દક્ષિણ પ્રદેશમાં વસનારાઓને દ્રાવિડ કહેલા છે.[૪૪] નાગરોનું મૂળનિવાસસ્થાન કદાચ વડનગર ગણીએ તોપણ વડનગર વિંધ્યાચળની ઉત્તરે આવેલ હોવાથી નાગરોને પંચગૌડમાંજ ગણી શકાય તેમ છે. શૌનકસ્મૃતિમાં તો તેઓને શુદ્ધ આર્યજ કહેલા છે.[૪૫]

એ પ્રમાણે ઐતિહાસિક પ્રમાણો નાગરજ્ઞાતિના શક–દ્રાવિડ સાંકર્યની કલ્પનાથી કેવળ વિરૂદ્ધ જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રત્યુત તેઓ શુધ્ધ આર્ય હોવાના અનુમાનને વિશેષ પુષ્ટિ આપે છે. ત્યારે હજુ જે વિદ્યા વિશ્વસનીય થવાની સ્થિતિમાં આવી નથી, તે વિદ્યાના આધારે અપૂર્ણ સંખ્યાનાં શારીરિક માપો ઉપરથી કંઇપણ અનુમાન ઉપજાવવું તે કેવળ અયથાર્થ અને ભ્રાન્તિયુક્ત હોય, તે નિર્વિવાદ છે.[૪૬]

---

૪૪ सारस्वताः कान्यकुब्जा गौडमैथिलोत्कलाः ।
पञ्चगौडा इति ख्याता विन्ध्योत्तरवासिनः ॥
कार्णाटाश्चैव तैलङ्गा गुर्जराष्ट्रनिवासिनः ।
आन्ध्राश्च द्राविडाः पञ्च विन्ध्याद्दक्षिणवासिनः ॥

સ્કંદપુરાણ, ભૃગુભારતસંહિતા તથા શબ્દકલ્પદ્રુમ, ગૌડ અને દ્રાવિડ શબ્દો.

વળી જુઓ. Like 'Aryan,' 'Dravadian,' originally a purely philtogical term, is wanting in precision when used in an ethnological sense. Encyclopaedea of Religion & Ethics Vol. V. p. 1

૪૫ उदिच्याः कान्यकुब्जाश्च नागराश्चित्तपावनाः ।
गौतमीतीरवासाश्च इत्येत आर्यसंज्ञकाः ॥
आभीराः कर्कटाश्चैव द्राविडा दाक्षिणास्तथा ।
अवन्तीतीरवासाश्च ब्राह्मणास्ते हि मध्यमाः ॥
काञ्चीकौशलसौराष्ट्राः कावेरीतीरवासिनः ।
तथा ये कौंकणोद्भूता नीचास्ते ब्राह्मणाः स्मृताः ॥

શૌનકસ્મૃતિ, વિશ્વેશ્વરસરસ્વતીવિરચિતયતિધર્મસંગ્રહ નામના ગ્રંથમાં ઉદ્ધૃત. પૃ. ૪૫ (આનંદાશ્રમ સંસ્કરણ).

૪૬ Sergi, the eminent professor of anthropology at Rome says:—

" A method which is only in appearance a method inevitably leads to errors and can produce no results; if the archaeologists have had no faith in anthropology, they have been justified. " Modern Review, May 1911, p. 450.

(૨) પ્રત્નતત્ત્વવિદ્ દેવદત્ત ભાંડારકારના મતનું ખંડન.—ઇન્ડીયન એન્ટીકવેરીના ઇ. સ. ૧૯૧૧ ના જાન્યુઆરી માસના અંકમાં પ્રત્નતત્ત્વવિદ્ દેવદત્ત ભાંડારકરે 'હિંદુઓમાં વિદેશીય જાતિઓનું તત્ત્વ' (Foreign Elements in the Hindu Population) એ નામનો લેખ લખ્યો છે. તે લેખમાં મૈત્રક જાતિ વિષે લખતાં તેઓ નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ વિષે લખે છે કેઃ—

"કેવળ ધર્માગ્રહી દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરતાં પણ વર્તમાન નાગરજ્ઞાતિમાં બ્રાહ્મણ અને અબ્રાહ્મણ વર્ણોનું વિસ્મયકર સંમિશ્રણ જણાય છે, તેઓનાં દેવ અને શર્મ—એ બે શર્મો ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર બ્રાહ્મણવર્ણસૂચક છે; વર્મશર્મ ક્ષત્રિય વર્ણસૂચક, દત્ત અને ગુપ્ત વૈશ્યવર્ણ સૂચક અને દાસશર્મ શૂદ્રસૂચક છે. એમ પણ અનુમાન કરી શકાય કે—નાગરજ્ઞાતિ આ ચારે વર્ણોની બનેલી છે. પરંતુ મને તો એ જ વાસ્તવિક લાગે છે કે આ સઘળાં શર્મો ભિન્ન ભિન્ન શ્રેણીઓનાં નામો છે, અને તે સઘળી શ્રેણીઓ સાથે ગુર્જર જાતિનો સંસર્ગ હોઇને તે શ્રેણીઓનું નાગરજ્ઞાતિમાં સાંકર્ય થયું છે.'

ઉપરનું અનુમાન ઉપજાવવાને માટે તેઓ નીચે પ્રમાણે કારણો દર્શાવે છે.

૧ વલભી રાજાઓનાં તામ્રપત્રોમાં તેઓએ પોતાને મૈત્રક જાતિના લખેલા છે; તેથી તેઓ મૈત્રક જાતિના હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે. મૈત્રકો અને મિહિરો જે મર્સની જાતિ હતી, તે પર્યાયવાચી છે; બન્નેનો અર્થ સૂર્ય થાય છે. તેનો મૂળ પુરૂષ ભટાર્ક, તેનો પુત્ર ધરસેન અને તામ્રપત્રોમાં વપરાયેલો શબ્દ દ્વિવિરપતિ—એ ત્રણ શબ્દો હિંદુ શબ્દો નથી. તેથી તેઓ કોઇ વિદેશીય મૈત્રક જાતિના હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે. ઇ. સ. ૫૦૦ ના અરસામાં તેઓએ હુણોની સાથે હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.[૪૭]

૨ વલભી રાજાઓનાં કેટલાંક તામ્રપત્રોમાં જે પ્રતિગ્રહિતા બ્રાહ્મણોનાં નામો જોવામાં આવે છે, તે બ્રાહ્મણો આનંદપુર (હાલનું વડનગર) થી આવેલા હતા, અને તેઓનાં ગોત્રો બૈજવાપસ અને શાર્કરાક્ષ્યાદિ લખેલાં છે. તે ઉપરથી તે બ્રાહ્મણો નાગર હતા; એમ સિદ્ધ થાય છે. તે પ્રતિગ્રાહિતા નામોની સાથે મિત્ર, દત્ત, ઘોષ, ત્રાત—એ ઉપાધિઓ વાપરેલી છે. આ ઉપાધિઓ નાગરોનાં પ્રાચીન તેર શર્મો માંહેની છે; અને તે ઉપાધિઓ કુળ સૂચક અથવા શ્રેણીસૂચક છે. તેમાંની એક ઉપાધિ મિત્ર છે. આર્કિદ, રોહીલખંડ અને ગોરખપુરમાંથી મળી આવેલા શિક્કાઓ ઉપરનાં રાજાઓનાં નામોસાથે મિત્ર શબ્દ કોતરેલો જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી તે રાજાઓ મિત્ર જાતિના હતા, એમ માનવામાં આવ્યું છે.[૪૮]

નાગરો વિષે પ્રથમ હકીકત વલભીરાજાઓનાં તામ્રપત્રો ઉપરથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેઓ વલભી રાજાઓની સાથેજ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા અને મૈત્રક તથા મિત્ર એક જ જાતિ હતી, એમ અનુમાન થાય છે.

---

૪૭ ઉપર્યુક્ત લેખ સિવાય તેઓએ ઇ. સ. ૧૯૦૯ના Journal of the Bengal Asiatic Society નામના પત્રમાં ગુહિલોત અને નાગરો વિષે લેખ લખ્યો છે; તેમજ 'વસંત'પત્રના વિ. સં. ૧૯૬૬ ના કાર્તિક્ય માસના અંકમાં મેવાડના રાણાઓ અને નાગરો વિષે એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. એ લેખોમાં વલભી રાજાઓ, નાગરો અને મેવાડના રાણાઓ એકજ જાતિના એટલે મૈત્રક જાતિના હતા, એમ સિધ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

૪૮ Indian Coins by Rapson p. 44 & 53 તથા Catalogue of Coins in the Indian Musium, Calcutta by V. A. Smith, p. 184.

૩ નાગરજ્ઞાતિનો એક વિભાગ પ્રશ્નોરા નાગરોનો છે. પ્રશ્નોરાઓ પોતાને અહિચ્છત્રા કહે છે. આ અહિચ્છત્ર ગામ હિમાલયની દક્ષિણે ચિનાબ અને સતલજ નદીઓની વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવ્યું હતું. તે બાજુએથી ચાહમાન (ચુહાણ), પ્રતિહાર (પઢીયાર), કદમ્બ અને સિંદ જાતિઓ આવી છે. તે સઘળી જાતિઓ જેમ વિદેશીય છે; તેમ આ મિત્ર અથવા મૈત્રક જાતિ પણ વિદેશીય છે.

૪ કાયસ્થોમાં મિત્ર અથવા મૈત્ર અવટંક છે; તેમજ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોમાં પણ નાગર જ્ઞાતિનાં ૧૩ શર્મો પૈકીનાં ૯ શર્મો છે. કાયસ્થો ઉત્તર (કનોજ) માંથી બંગાળામાં આવેલા છે, તે ઉપરથી નાગરો, કાયસ્થો અને શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો એક જ જાતિના છે.

૫ ગુજરાતની વાણીયાજ્ઞાતિમાં નાગર નામની એક ઉપજ્ઞાતિ છે; બુલંદશહરમાં ગુજર-નાગર નામની એક જ્ઞાતિ છે. તે ઉપરથી તે સઘળી જ્ઞાતિઓ કોઇ નગર નામના ગામમાંથી આવેલી હોવી જોઇએ.

૬ હિમાલયની દક્ષિણે આવેલા અહિચ્છત્ર ગામ પાસે આધુનિક કાંગડા ગામ છે. તે સ્થળે પ્રથમ નગરકોટ કરીને ગામ હતું. કાશિકાવૃત્તિકારના જાણવામાં પણ એક નગર નામનું ગામ હતું. તે નગરકોટ અથવા નગર નામના ગામમાંથી જુદાં જુદાં ટોળાં હિંદુસ્થાનમાં જઇને વસ્યાં, તેઓ સઘળાં નાગરસંજ્ઞાથી ઓળખાયાં. અહિચ્છત્ર તેની સમીપ આવેલું હોવાથી ત્યાં વસતી જાતિ અને નગરકોટમાં વસતી જાતિ એક જ હશે. જો તેમ ન હોત તો વડનગરના નાગરો અહિચ્છત્રથી આવનારાઓને પોતાની જ્ઞાતિમાં ભેળવે નહિ.

વલભી રાજાઓનાં જે તામ્રપત્રો મળી આવ્યાં છે, તેમાં **प्रसभप्रणतामित्राणां मैत्रकाणामतुलबलसंपन्नमण्डलाभोगप्रहारशतलब्धप्रतापात्**–એ વાક્ય છે. તેનો અર્થ એ રીતે કરવામાં આવે છે. 'બલાત્કારે જેઓએ શત્રુઓને નમાવ્યા છે, તેવા મૈત્રકોની મોટી અને બલવાન્ સેના ઉપર અસંખ્ય પ્રહારો કરીને જેણે કીર્તિ મેળવી છે, તે (વલભી રાજા); એવો એક અર્થ થાય છે. ત્યારે હુલ્ઝ (Hultzsh) ના અભિપ્રાયને અનુસરીને દેવદત્ત ભાંડારકાર **संपन्न** ને બદલે **सपत्न** પાઠાન્તર કરીને 'બલાત્કારથી શત્રુઓને નમાવનાર મૈત્રકોના સૈન્યના શત્રુઓના સમૂહ ઉપર અસંખ્ય પ્રહારો કરી જેણે કીર્તિ મેળવી છે, તે (વલભીરાજા),' એવો અર્થ કરે છે.[૫૦] પ્રથમ અર્થથી મૈત્રકો વલભી રાજાઓના શત્રુઓ હતા, એમ પ્રતીત થાય છે, ત્યારે બીજા અર્થથી વલભી રાજાઓનું સૈન્ય મૈત્રિકોનું બનેલું હતું, એટલે તે પોતે તેનો સરદાર હોઇને તે જાતિનો એટલે મૈત્રક જાતિનો હતો, એમ સમજી શકાય છે. કાઠિયાવાડના પોરબંદરના રાજ્યમાં આજે પણ મ્હેર જાતિના મૂળ વાસીઓ છે. મ્હેર શબ્દ મિહિરનો અપભ્રંશ છે; અને મિહિર તથા મૈત્રક એકજ જાતિ હોય, તો આધુનિક મ્હેર જાતિ, તેજ ઉપર્યુક્ત તામ્રપત્રોમાં લખેલી મૈત્રક જાતિ હશે, એમ અનુમાન થાય છે. આ મ્હેર જાતિ તેમજ કાઠિયાવાડની કાઠિ જાતિ જે સીથિયન અથવા સિથિક જાતિ જ મનાય છે, તે બન્ને જાતિઓ અદ્યાપિ પર્યંત રજપુતોથી ઉતરતી જાતિઓ ગણાય છે. રજપુતો પણ તેઓની સાથે વૈવાહિક સંબંધ કરતા નથી. છતાં ગોહિલો જેઓ શુદ્ધ રજપુતો મનાય છે, તેઓનો

---

૪૯ નંદ, ત્રાત, મિત્ર, ભૂત, દાસ, ગુપ્ત, ઘોષ, દત્ત અને દેવ.

જોધપુરના રાજ્યનું ઈ. સ. ૧૮૯૧નું વસ્તિપત્રક, ભા. ૧. પૃ. ૧૪૧-૩.

૫૦ Indian Antiquary, January, 1911, p. 33

વલભી રાજાઓની જાતિ સાથે કંઇ પણ સંબંધ હોય, તો વલભી રાજાઓને મૈત્રક જાતિમાં શી રીતે ગણી શકાય, તે સમજી શકાતું નથી. વળી પાઠાન્તર કરીને અર્થ ફેરવવાથી ઘણી કૃત્રિમતા આવી જાય છે. સ્વાભાવિક અર્થ તો संपन्न પાઠથીજ થઇ શકે છે. તેમ છતાં પણ વલભી રાજાઓની જાતિ મૈત્રિક હોય કે ન હોય, તેની સાથે પ્રસ્તુત વિષયને કંઇ સંબંધ નથી. અહિં તો એટલો જ પ્રશ્ન છે કે–મૈત્રક જાતિ વિદેશીય હતી કે શી રીતે? અથવા મિત્ર નામની જાતિ હોવાનું કંઇ સબળ પ્રમાણ મળી શકે છે કે કેમ?

મૈત્રક શબ્દ મિત્ર ઉપરથી નિષ્પન્ન થયો છે; મિત્ર અને મિહિરનો અર્થ સૂર્ય થાય છે; તેથી તે બન્ને શબ્દો પર્યાયવાચી છે. પરંતુ તેટલા ઉપરથી મર્સની મિહિરજાતિ તેજ મૈત્રક જાતિ છે, એમ માનવાનું કંઇ કારણ નથી. વલભીરાજાઓનાં જે તામ્રપત્રો મળી આવ્યાં છે, તેમાં માત્ર દ્વિતીય ધરસેનના તામ્રપત્રમાં ધરપટ્ટ રાજાને પરમાદિત્યભક્ત કહેલ છે;[૫૧] તે સિવાય કોઇ પણ રાજા સૂર્યોપાસક હતા, એમ લખાયેલું નથી. વલભી વંશના પ્રારંભના રાજાઓ તો સૂર્યોપાસક ન હતા, એ સિદ્ધ છે. છતાં પાછળથી કોઇ રાજાએ સૂર્યોપાસના ગ્રહણ કરી હોય તો તેથી તેઓ મૂળથી જ સૂર્યોપાસક હતા, એમ કહી શકાય નહિ. કદાચ તેઓ સૂર્યોપાસક હોય અને મૈત્રક એટલે સૂર્યોપાસક જાતિ એવો અર્થ થતો હોય તો પણ તેટલાજ ઉપરથી તે જાતિને વિદેશીય ગણવાનું કંઇ કારણ નથી. છેક વૈદિક કાળમાં સૂર્યોપાસના હતી; ઋગ્વેદની સંહિતામાં સૂર્યનું બીજું નામ મિત્ર કહેલ છે; કૃષ્ણ યજુર્વેદની એક શાખા મૈત્રાયણી છે; વિષ્ણુ પુરાણની કથા કહેનાર મૈત્રેય નામના ઋષિ હતા; બૌદ્ધધર્મગ્રંથોમાં મૈત્રેય નામનો બોધિસત્ત્વ હોવાનું પણ લખ્યું છે. અર્થાત્ ઝંદ–અવસ્તાની મિથ્રોપાસના જેટલી જ અથવા તેથી વધારે પ્રાચીન વૈદિક મિત્રોપાસના હતી. તો તે જ સમયથી આર્યાવર્તમાં મિત્રોપાસક મિત્ર અથવા મૈત્રક વંશ ચાલ્યો આવતો હોય, તો તે અસંભવિત નથી. મનુસ્મૃતિમાં તો સંસ્કારહીન વૈશ્યની પ્રજાને મૈત્ર અને વૈદેહ જાતિનો પુરૂષ અયોગવ જાતિની સ્ત્રીથી જે પ્રજા ઉત્પન્ન કરે, તેને મૈત્રેયક કહેલ છે.[૫૨] આ ઉપરથી તો સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે–મિત્ર અને મૈત્રક જાતિઓ એટલે મનુસ્મૃતિમાં કહેલી મૈત્ર અને મૈત્રેયક જાતિઓ વિદેશીય નથી, તેમ જ તે બન્ને જાતિઓ એક જ નથી, પણ જુદી જુદી છે.

વલભી રાજાઓનાં નામોમાં ભટાર્ક, ધરસેનાદિ નામો તથા તામ્રપત્રોમાં વપરાયેલો દ્વિવિરપતિ શબ્દ વિદેશીય જ છે, એમ માનવાનું શું કારણ છે? ભટાર્ક અને ધરસેનાદિ શબ્દો તો શુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષાના જ છે. દ્વિવિર શબ્દ જૈન સાહિત્યમાં વપરાયેલો જોવામાં આવે છે. તેમ છતાં કદાચ તે શબ્દ વિદેશીય હોય, તોપણ દ્વિવિરપતિ શબ્દ સંધિવિગ્રહાધિકૃત અધિકારીની ઉપાધિ તરીકે યોજેલો જોવામાં આવે છે. વલભી રાજાઓની પહેલાં યવન, પાર્થીયન, શક વગેરે જાતિઓનાં રાજ્યો પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં થઇ ગયાં હતાં. તેઓના રાજકીય શબ્દો વલભી રાજાઓએ વાપર્યા હોય તો તેમાં અસંભવિત જેવું શું જણાય છે? આજે શુદ્ધ રજપુતોનાં રાજ્યોમાં રાજવ્યવહારની ભાષામાં અનેક ફારસી અને અંગ્રેજી શબ્દો વપરાય છે, તે ઉપરથી તે રાજ્યોના રાજાઓ વિદેશીય છે, એવું અનુમાન થઇ શકે? .

---

૫૧ Indian Antiquary Vol VII, p. 68–70.

૫૨ મનુસ્મૃતિ અ. ૧૦ શ્લોક ૨૩ તથા ૩૪.

વલભી તામ્રપત્રોમાં લખેલી મૈત્રક નામની જાતિ હતી, એમ સ્વીકારીએ, તો પણ મિત્ર નામની કોઇ સ્વતંત્ર જાતિ હતી, એમ માનવાને જોઇએ તેવાં પ્રમાણો મળી શકતાં નથી. તે તામ્રપત્રોમાંથી આનંદપુરના બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાની હકીકત મળી આવે છે, તે ઉપરથી દેવદત્ત ભાંડારકર નાગરોનો પહેલો દેખાવ વલભી રાજાઓની સાથે થયો હતો, એમ કહે છે; તેમ જ તે તામ્રપત્રોમાં પ્રતિગ્રહિતા બ્રાહ્મણોમાંથી કોઇ નામને અંતે મિત્ર ઉપાધિ જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી તેમજ આફિદ, રોહીલખંડ અને ગોરખપુરના શિક્કાઓ ઉપરના રાજાઓના નામોની સાથે મિત્ર શબ્દ કોતરાયેલો હોવાથી, મિત્ર નામની સ્વતંત્ર જાતિ હતી, એમ તેઓનું કહેવું છે.

વલભી તામ્રપત્રોમાં મિત્રાદિ જે ઉપાધિઓ પ્રતિગ્રહિતા બ્રાહ્મણોની સાથે લખેલી છે, તે નાગરોનાં ઘણા કાળથી ચાલતાં આવેલાં શર્મો છે, અને તે શર્મો જાતિ અથવા શ્રેણી સૂચક છે, એમ તેઓની માન્યતા છે. વસ્તુતઃ તે ઉપાધિઓ શર્મો નથી. મૂળ શર્મ પોતેજ એક ઉપાધિ છે. અને બ્રાહ્મણવર્ણસૂચક તેનો અર્થ થાય છે. નાગરો બ્રાહ્મણ વર્ણના છે, તેથી તેઓના નામને અંતે શર્મ લગાડવાની જરૂર છે. શર્મની પહેલાં મિત્રાદિ ઉપાધિઓ લગાડવામાં આવતી હોવાથી વ્યવહારમાં તે ઉપાધિઓ શર્મસંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. પરંતુ વસ્તુતઃ તો તે ઉપાધિઓ આમુષ્યાયણોનાં નામો છે. નાગરોના સૌથી જુના પ્રવરાધ્યાયમાં તે વિષે નીચે પ્રમાણે લખેલું છેઃ—

भूतिभवौ नागदत्तौ मित्रदेवौ च वर्म च ।
गुप्तनन्दौ च घोषश्च शर्मदासौ च दाम च ॥
त्रातदत्तौ च शर्माण आमुष्यायणसंज्ञकाः ।
मुद्गलेनैव मुनिना चतुर्दश इतीरिता ॥[૫૩]

સ્કંદપુરાણાન્તગર્ત નાગરખંડ જેની રચના મોડામાં મોડી ઇ. સ. ના ચારમા સૈકાના અંતમાં અથવા પાંચમા સૈકાના આરંભમાં થઇ છે, તેમાં પણ આમુષ્યાયણ વિષે ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. વડનગરનું પ્રથમ નગર નામ પાડનાર તથા ત્યાં વસનારા બ્રાહ્મણોને નાગરસંજ્ઞા આપનાર ભતૃયજ્ઞનું બીજું નામ પ્રભાવદત્ત હતું, એમ પણ કહેલું છે.[૫૪] તેથી આ શર્મો તે ખરી રીતે આમુષ્યાયણોજ હતાં, એ નિઃસંશય છે. આમુષ્યાયણ શબ્દનો અર્થ આપ્તેના શબ્દકોષમાં अमुष्य ख्यातस्य अपत्यम्, એમ આપેલ છે, અને શબ્દ-કલ્પદ્રુમમાં ख्यातवंशोद्भव: અથવા सत्कुलजातः એવો આપેલો છે. અર્થાત્ મિત્રાદિ જે ઉપાધિઓ નાગરોમાં લગ્નાદિક પ્રસંગે નામોની સાથે બોલાવવાનો રીવાજ છે, તે ઉપાધિઓ કુળનાં નામો છે, જાતિ અથવા શ્રેણીનાં નામો નથી. કુળનાં નામો કુળમાં કોઇ પ્રખ્યાત પુરૂષ થઇ ગયો હોય, તેના નામથી, અથવા તે પુરૂષ જે ધંધો કરતો હોય, તે ઉપરથી, અથવા તે પુરૂષ જે રાજા અથવા શેઠની નોકરી કરતો હોય, તે રાજા અથવા શેઠના નામ ઉપરથી અથવા નિવાસગામના નામ ઉપરથી અથવા તેવા જ બીજા કારણથી પડી જાય છે. ગુહ નામના પુરૂષના નામ ઉપરથી ગોહિલવંશનું નામ પડ્યું છે. આજે પણ હરેક જ્ઞાતિમાં પ્રખ્યાત પુરૂષોનાં નામો ઉપરથી આખા વંશનાં અથવા કુળનાં નામો પડેલાં

૫૩ પંડિત ગંગાશંકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ, પૃ. ૧૨૫.

૫૪ નાગરખંડ અ. ૧૦૭ શ્લો. ૭૩—૭૪ તથા અ. ૧૧૫ શ્લો. ૩ (વેંકટેશ્વર છાપખાના તરફથી છપાયેલ સ્કંદ પુરાણ.)

જોવામાં આવે છે. મિત્રદત્તાદિ પુરૂષોનાં નામો ન હોવાનું કંઇ કારણ નથી. કાયસ્થોમાં વધારેમાં વધારે તેવાં ૧૦૦ ભિન્ન ભિન્ન નામોવાળાં કુળો જોવામાં આવે છે; અને તે સઘળાં મૂળ ૨૦ કુળોનો વિસ્તાર માત્ર છે.[૫૫] અગ્નિપુરાણમાં લખ્યા પ્રમાણે ચિત્રસેનના મિત્ર, દત્ત, વસુ, ઘોષાદિ ૨૦ પુત્રપૌત્રાદિ થયા હતા, તેના ૨૦ વંશો થયા;[૫૬] અને તે વંશોની શાખાપ્રશાખા થતાં આજે ૧૦૦ વંશો જેટલો વિસ્તાર થયો છે. વાકાટક પ્રદેશના મહારાજા શ્રી પ્રવરસેનના શાસનપત્રમાં જે પ્રતિગ્રહિતા બ્રાહ્મણોનાં નામો છે, તેમાં ગુહશર્મા, નાગશર્મા, ભવશર્મા, ગોણ્ડશર્મા, દેવશર્માદિ નામો જોવામાં આવે છે.[૫૭] તેમજ પ્રશાંતરાજ દદ મહારાજના તામ્રપત્રમાં નન્દિ, ભાગિસ્વામી, દત્તસ્વામી, ધર, દામધર, ભાવ, ઘોષ, ભટ્ટિદામ વગેરે નામો જોવામાં આવે છે.[૫૮] તો, નાગરોમાં, કાયસ્થોમાં અને શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોમાં તેવાં નામોવાળા પુરૂષો ન થઇ ગયા હોય, એમ માનવાનું કારણ નથી. નાગરો, કાયસ્થો અને શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોમાં મિત્રદત્તાદિનામોવાળા વંશો છે, તેમ આઉદ, રોહિલખંડ અને ગોરખપુરમાંથી મળી આવેલા શિક્કાઓ ઉપર કોતરાયેલા રાજાઓના વંશનું નામ મિત્રવંશ હશે, એમજ અનુમાન થઇ શકે છે. તેજ મુજબ બંગાળાના રાઢીય અને વારેન્દ્ર બ્રાહ્મણોમાં પણ ઘોષલી, નન્દી, ઘોષાલ, વસુચારી અને મૈત્ર વંશોનાં નામો જોવામાં આવે છે.[૫૯] વર્તમાન કાળમાં જેમ એક જ્ઞાતિમાં જુદાં જુદાં કારણોથી અનેક અવટંકો પડી ગયેલી જોવામાં આવે છે, તેમ આમુષ્યાયણો પણ જુદાં જુદાં કારણોથી થઇ ગયાં હતાં. પરંતુ તેટલાજ કારણથી તે આમુષ્યાયણોને જુદી જુદી જાતિઓ અથવા શ્રેણીઓ માનવાનું સાહસ કરવામાં આવે તે વસ્તુ સ્થિતિના અજ્ઞાનનુંજ પરિણામ છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ અનુમાન થાય છે કે મિત્ર-ઉપાધિ જાતિ અથવા શ્રેણીવાચક નથી. પણ કુળ અથવા વંશ વાચક છે. તેજ પ્રમાણે મિત્ર અને મૈત્રક એકજ જાતિ ન હતી, અને મિત્રોપાધિ પુરૂષો બ્રાહ્મણ વર્ણના હતા, એમ વલભી તામ્રપત્રો ઉપરથીજ સિદ્ધ થાય છે. જો મિત્ર અને મૈત્રક એક જાતિ હોત અને મૈત્રકો વલભી રાજાઓના શત્રુઓ હોત, તો તેઓ મિત્રોપાધિ પુરૂષોને દાન આપત નહિ. વલભીરાજાઓ પોતેજ મૈત્રકજાતિના હતા, એમ કદાચ સ્વીકારીએ તોપણ મૈત્રક અને

---

૫૫ લાલ મોહનવિદ્યા નિધિકત સબંધ નિર્ણય (બંગાળી) ત્રીજી આવૃતિ પૃ. ૧૨૫ તથા ૧૪૮-૧૪૯.

૫૬ कायस्थस्य त्रयः पुत्राः विख्याता जगतीतले ॥
चित्रगुप्तश्चित्रसेनो विचित्रश्च तथैव च ॥ ३ ॥
चित्रगुप्तो गतः स्वर्गे विचित्रो नागसन्निधौ ॥
चित्रसेनः पृथिव्यां वै इति शास्त्रं प्रचक्षते ॥ ४ ॥
वसुर्घोषो गुहो मित्रो दत्तः करण एव च ॥
मृत्युञ्जयानुकरणौ चित्रसेनसुता भुवि ॥ ५ ॥
करणस्यसुता जाता नागो नाथश्च दासकः ॥
मृत्युञ्जयात्समुद्भूता देवः सेनश्च पालितः ॥ ६ ॥
सिंहश्चैव तथा पश्चाज्जाताक बहुसंख्यकाः ॥ ७ ॥

૫૭ Indian Antiquary, Vol. XII, p. p. 243-245.

૫૮ તેજ, Vol. XIII, p. p. 82-84. ૫૯ સંબંધ નિર્ણય (બંગાળી ત્રીજી આવૃતિ), પૃ. ૨૩-૨૫-૨૮-૨૯-૩૦

મિત્ર એકજ જાતિ હતી, એમ સિદ્ધ થતું નથી; કારણકે કોઈપણ તામ્રપત્રમાં તેઓએ પોતાને બ્રાહ્મણ હોવાનું લખ્યું નથી: તેથી ઉલટું, પ્રતિગ્રહિતા પુરૂષોની ઉપાધિ મિત્ર, દત્ત, ત્રાત અને ઘોષ છતાં, તેઓને બ્રાહ્મણો કહ્યા છે.[૬૦] આ તામ્રપત્રો ઉપરથી પણ નાગરો મૈત્રક જાતિના ન હતા અને બ્રાહ્મણ વર્ણના હતા એમ સુસ્પષ્ટ સ્થાપિત થાય છે. વળી વર્ત્તમાનકાળમાં પણ જ્યારે જ્યારે નાગરોમાં મિત્રદત્તાદિ આમુષ્યાયણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યારે પ્રથમ પુરૂષનું નામ, પછી તેનું આમુષ્યાયણ અને ત્યાર પછી બ્રાહ્મણ-વર્ણ સૂચક શર્મપદ—એમ ત્રણેનો સાથે ઉપયોગ થાય છે; જેમકે મોતીલાલ મિત્રશર્મા, મોહનલાલ દત્તશર્મા, અમૃતલાલ ઘોષશર્મા વગેરે—કાયસ્થો પોતે ક્ષત્રિયવર્ણના છે, એમ સિદ્ધ કરવાને માટે તેઓએ અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે, અને લખે છે; તેથી તેઓએ પણ પ્રથમ નામ, પછી મિત્રઘોષાદિ અવટંક અને પછી ક્ષત્રિયવર્ણસૂચક વર્મપદ લખવાનો રીવાજ શરૂ કર્યો છે. તે પ્રમાણે હવે તેઓ શરચ્ચંદ્ર ઘોષવર્મા યોગેશચંદ્રદત્તવર્મા—વગેરે લખતા જોવામાં આવે છે.[૬૧]

વળી શ્રીયુત દેવદત્ત ભાંડારકર કહે છે તેમ ચાહમાન, પ્રતિહાર ચાલુક્ય, કદંબ, સિંદ અને ગુજરાદિ જાતિઓ જેમ હિમાલયના પ્રદેશમાંથી આવ્યાનું સાબીત થાય છે, તેમ વલભીરાજાનો મૂળ પુરૂષ અથવા મૈત્રક જાતિ હિમાલયના પ્રદેશમાંથી આવી છે, એમ એક પણ તામ્રપત્રમાંથી અથવા ઇતર કોઇ પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતું નથી. ભટાર્કની રાજ્ય-સ્થાપના હૂણોની સમકાલીન હોવાને લીધે જ તેઓ (વલભીરાજાઓ) વિદેશીય હતા, એમ કોઇ પણ રીતે અનુમાન થઇ શકતું નથી. કાયસ્થો બંગાળામાં કનોજથી ગયા હતા, તે સત્ય છે, પરંતુ કનોજ કાયસ્થોનું મુળનિવાસસ્થાન ન હતું. કુરૂક્ષેત્રાન્તર્ગત કાઇથલ દેશમાં તેઓ પ્રથમ વસતા હતા, એમ ઉમેશચંદ્ર શાસ્ત્રીએ અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારો આપી સિદ્ધ કર્યું છે.[૬૨] તેજ કુરૂક્ષેત્રમાંથી નાગરો પણ પ્રથમ હાલ જ્યાં વડનગર છે, તે સ્થળે આવીને વસ્યા હતા, એમ નાગરખંડ ઉપરથી અત:પર સિદ્ધ કરવામાં આવશે. મનુસ્મૃતિમાં કુરૂક્ષેત્રને બ્રહ્માવર્ત્તનો અંતર્ગત દેશ ગણેલો છે, અને ત્યાં વસનારા બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મર્ષિ એટલે શુદ્ધ આર્ય ગણેલા છે. તે રીતે જોતાં પણ વલભી તામ્રપત્રોમાં નાગરોને બ્રાહ્મણો લખ્યા છે, તેને પુષ્ટિ મળે છે.

હવે માત્ર નાગરો હિમાલયના પ્રદેશમાંથી આવ્યા હતા, તેવું અનુમાન ઉપજાવવાને

---

૬૦ आनन्दपुरवास्तव्य ब्राह्मणस्कंदत्रात, आनर्तपुरवास्तव्य ब्राह्मणरुद्रघोष, आनर्तपुरविनिर्गत ब्राह्मणविष्णुमित्राय, आनर्तपुरविनिर्गत वलभीवास्तव्यब्राह्मणभट्टारकपुत्र, आनर्तपुरविनिर्गतब्राह्मणकेशवमित्र, आनन्दपुरविनिर्गतब्राह्मणकिक्कपुत्रब्राह्मणगोपदत्त—ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ. ત્રિમાસિક પુ. ૪, અંક ૧, પૃ. ૨૦–૨૩.

૬૧. કાયસ્થપત્રિકા (બંગાળી માસિક) પૌષ, બંગાબ્દ ૧૩૨૩, પૃ. ૧૧૦.

૬૨. તેજ, વૈશાખ, બંગાબ્દ ૧૩૨૨.

૬૩. सरस्वतीदृशद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ॥
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥ १७ ॥
कुरुक्षेत्रं मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ॥
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरम् ॥ १८ ॥

મનુસ્મૃતિ અ. ૨. શ્લો. ૧૭–૧૯.

માટે એક જ બાબત રહે છે. પ્રશ્નોરા નાગરો વડનગરની નાગરજ્ઞાતિની ઉપજ્ઞાતિ છે; તેઓ પોતાને અહિચ્છત્રીય કહે છે. યજુર્વેદના ભાષ્યકાર મહીધર પોતાને અહિચ્છત્રીય કહે છે.[૬૪] ચાહમાન, કદંબ અને સિંદ જાતિઓ પણ અહિચ્છત્રથી આવી હતી, એમ કેટલાક લેખો ઉપરથી જણાય છે. આ અહિચ્છત્ર ગામ હિમાલયની દક્ષિણે ચિનાબ અને સતલજ નદીઓની વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવ્યું હતું. તે પ્રદેશમાં અહિચ્છત્રની નજીક હાલ જ્યાં કાંગડા ગામ છે, ત્યાં નગર અથવા નગરકોટ નામનું ગામ હતું. તે ગામથી અમુક જાતિનો સમવાય વર્તમાન વડનગર ગામમાં જઇને વસ્યો; તેઓએ તે ગામનું નામ નગર પાડ્યું. અને પોતાને નાગરસંજ્ઞાથી ઓળખાવવા લાગ્યા. તેજ પ્રમાણે તેજ જાતિનું બીજું ટોળું બુલંદશહરમાં ગયું; આજ ત્યાં ગુર્જર નાગરો છે, તેઓ તે જાતિના અને તે ગામના છે; તેજ પ્રમાણે ગુજરાતમાં નાગર વાણીયાની જાતિ, જાટોમાં નગર નામની જાતિ—વગેરે જ્યાં જ્યાં નાગરસંજ્ઞાથી ઓળખાતી જાતિઓ છે, તે સઘળી નગરકોટમાંથી જ તે તે સ્થળોએ ગઇ હતી, અને તેજ કારણથી તેઓની નાગરસંજ્ઞા પડેલી છે. એ પ્રમાણે શ્રીયુત દેવદત્ત ભાંડારકરની વિવાદકોટિ છે.

પરંતુ પ્રશ્નોરા પોતે અહિચ્છત્રના હતા, તેથી વડનગરાનાગરો મૂળ નગરકોટના નિવાસીઓ હતા, એમ માનવાને કંઇ પણ સ્વતંત્ર પ્રમાણ નથી; પ્રત્યુત, નાગરખંડમાંથી તો તેઓ કુરૂક્ષેત્રમાંથી આવ્યા હતા, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. નાગરખંડમાં કોઇ પણ સ્થળે અહિચ્છત્રનું નામ લખેલું જોવામાં આવતું નથી. છતાં પ્રશ્નોરા પોતાને શા માટે અહિચ્છત્રીય કહે છે? તે પ્રશ્નનું સમાધાન નાગરખંડમાંથી જ થઇ શકે છે. નાગરખંડમાં લખેલું છે કે—વડનગર જેનું મૂળ નામ ચમત્કારપુર હતું, તે ચમત્કારપુરના રાજાઓના ભયથી કેટલાંક ગોત્રના બ્રાહ્મણો હિમાલયમાં ભાગી ગયા હતા, ત્યાંથી ઇંદ્રે તેઓને સમજાવીને ચમત્કારપુરમાં પાછા આણ્યા.[૬૫] આ બ્રાહ્મણો ગર્તાતીર્થમાં વસ્યા હતા; અને તેઓની આજીવિકા ચમત્કારપુરના બ્રાહ્-

---

૬૪. મંત્રમહોદધિ, તરંગ ૨૫ શ્લો. ૧૨૧.

૬૫ इन्द्रोऽपि विष्णुवाक्येन हिमवंतं समागतं ॥
ऐरावतं समारुह्य नागेन्द्रं पर्वतोपमम् ॥ १ ॥
तत्रापश्यद्द्विजांस्तान्स चमत्कारसमुद्भवान् ॥ २ ॥
इन्द्र उवाच ॥ हाटकेश्वरजं क्षेत्रं त्यक्त्वा तीर्थमयं शुभम् ॥
कस्मादत्र समायाता हिमार्त्तिजनके गिरौ ॥ १२ ॥
ब्राह्मणा ऊचुः । अस्माभिस्तेन दोषेण त्यक्तं स्थानं निजं हि तत् ॥ २३ ॥
अपरं तत्र भूपोऽस्ति देशो दानपरः सदा ॥
आनर्ताधिपतिर्ख्यातः सर्वभूमौ सदैव स ॥ २७ ॥
ददाति विविधं दानं हस्त्यश्वकनकादिकम् ॥
यदि तत्र न गृह्णीमस्तदा कोपं स गच्छति ॥ २८ ॥
भूपाले कोपमापन्ने स्वजनेषु विरोधिषु ॥
सिद्धिर्नो तपसोऽस्माकं तेन त्यक्तं निजं पुरम् ॥ २९ ॥
इत्युक्तास्तेन ते सर्वे शक्रेण सह तत्क्षणात् ॥
कश्यपश्च कौण्डिन्य उशनाशः शार्कवो द्विपः ॥ ४६ ॥
वेजवापश्चैव षष्ठः कापिष्ठली द्विकस्तथा ॥
एतत्कुलाष्टकं प्राप्तमिन्द्रेण सह पार्थिव ॥ ४७ ॥ અ. ૨૦૭.

ણોથી ચાલતી હતી. તેઓ ચમત્કારપુરના રાજાઓનું પૈરોહિત્ય પણ કરતા હતા.[૬૬] તે બ્રાહ્મણોજ અહિચ્છત્રથી આવ્યા હતા, એવી માન્યતા ચાલી આવે છે.[૬૭] આજ કારણથી તેઓ અહિચ્છત્રથી આવેલા છતાં ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણોએ તેઓને પોતાની જ્ઞાતિમાં દાખલ કર્યા હતા. વળી જે કાળમાં અહિચ્છત્રથી ચાહમાન, પ્રતિહાર, કદંબ અને સિંદ જાતિઓ આવી હતી, તે કાળમાં અથવા હૂણ અને મૈત્રક જાતિઓના કાળમાંથી જ નાગરોનો પ્રથમ દેખાવ થાય છે, તેમ પણ નથી. ઈ. સ. ૧૧૪૨ (વિ. સં. ૧૨૦૮) ની સાલની વડનગરની કુમારપાળ પ્રશસ્તિની પેહેલાં પણ નાગર જ્ઞાતિના અસ્તિત્વના ઘણા લિખિત આધારો મળે છે. ઇ. સ. ૧૧૯૬ માં અણહીલવાડપાટણનિવાસી નાગરબ્રાહ્મણ વામનના પુત્ર લક્ષ્મીધરે વિરૂદ્ધવિધિ વિધ્વંસ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તે ગ્રંથમાં તેઓએ પોતાના વંશનો વૃત્તાંત આપ્યો છે; તે ઉપરથી તેઓના વંશના પૂર્વજોનો મૂળ પુરૂષે ઘણાં વર્ષો પેહેલાં વડનગરથી કાશીએ જઇ નિવાસ કર્યો હતો, એમ જણાય છે.[૬૮] ઇ. સ. ૭૪૬ (વિ. સં. ૮૦૨) ના વનરાજના તામ્રપત્રના એક શ્લોકમાં નાગરજ્ઞાતિનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે.[૬૯] વરાહમિહિરકૃત બૃહત્સંહિતામાં અને તે પેહેલાં ઓછામાં ઓછાં ૧૦૦ વર્ષ પેહેલાં રચાયેલી કાશ્યપ સંહિતામાં પણ જ્ઞાતિસૂચક નાગર શબ્દ જોવામાં આવે છે.[૭૦] નાગરોના મળી આવતા સઘળા પ્રવરાધ્યાયોમાં ઉપર્યુક્ત આમુષ્યાયણો વિ. સં. ૨૮૩ (ઇ. સ. ૨૨૭) થી પ્રચલિત હતાં, એમ લખેલું છે.[૭૧] તે ઉપરથી ઉપર કહેલી સઘળી જાતિઓનો હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ થયો, તે પેહેલાં ઘણાં વર્ષોથી નાગરજ્ઞાતિ વડનગરમાં વસતી હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે. એથી ઉલટું, તે જ્ઞાતિ નગરકોટમાંથી આવ્યાનું અનુમાન ઉપજાવે, તેવું પ્રમાણ મળી આવતું નથી.

શ્રીયુત દેવદત્ત ભાંડારકર મૈત્રિક જાતિને ગુજરજાતિની એક શાખા ગણે છે; અને તેજ કારણથી નાગરોમાં ગુજરજાતિનું સાંકર્ય છે, એમ તેઓની માન્યતા થયેલી છે. પરંતુ મૈત્રિકજાતિને ગુજરજાતિ સાથે કંઈ પણ સંસર્ગ હતો, એમ માનવાનું કારણ મળતું નથી; તેજ રીતે નાગરજ્ઞાતિને મૈત્રિકો અથવા ગુજરોની સાથે કંઇ પણ સંબંધ હતો, એમ માનવાને પણ કંઇ આધાર મળતો નથી. ગુજરાતિ ભાષા ગુજરજાતિની ભાષા હતી અને રાજસ્થાનની ઇતર ભાષાઓની જેમ તેની મૂળ ઉત્પત્તિ પાહાડી નામની ભાષાથી છે, એમ તેઓ માને છે. ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ ગમે તેમાંથી હોય, પણ તે ભાષા બોલનારાં સઘળાં મનુષ્યો એકજ જાતિનાં હોવાનું કંઇ કારણ નથી. જો એમ હોય તો અમેરિકામાં વસતી નિગ્રોજાતિ જે હાલમાં અંગ્રેજી ભાષા બોલે છે, તેને એંગ્લોસેક્ષન જાતિ માનવી પડે. તેમ છતાં પ્રાચ્યવિદ્યામહાર્ણવ નગેન્દ્રનાથ વસુએ 'નાગરો અને નાગરી લિપિ'–એ નામના લેખમાં અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ

૬૬. નાગરખંડ અ. ૧૨૫. તથા ૧૨૬.

૬૭. પંડિત ગંગાશંકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ, પૃ. ૩૮.

૬૮. ત્રિમાસિક, પુ. ૯. અં. ૩, પૃ. ૯૦.

૬૯. श्रीमाली उसपालाश्च पौरवाताश्च नागराः ॥
दिकपाला गुर्जरा मोढा, ये वायुवटवासिनः ॥
બુદ્ધિપ્રકાશ, નવેંબર, ઇ. સ. ૧૮૮૧.

૭૦. વરાહમિહિરકૃત બૃહત્સંહિતા, અ. ૧૬ અને તેની ઉપર ભટ્ટ ઉત્પલની ટીકામાં કશ્યપ સંહિતામાંથી કરેલો ઉલ્લેખ. શ્લો. ૧૧–૧૨.

૭૧ ત્રિમાસિક, પુ. ૪, અં. ૧, પૃ. ૧૭

કર્યું છે કે–નાગરી લિપિ વડનગરમાં વસતા નાગરોએજ શોધી કાઢી છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં વસતી નાગર–ઉપજ્ઞાતિ હજુ પણ તેજ લિપિનો ઉપયોગ કરે છે.[૭૨] તે ઉપરથી પણ જણાય છે કે–ગુજરાતિ ભાષા અને તે સમયમાં ચાલતી લિપિ સાથે નાગરોને કંઇ પણ સંબંધ ન હતો. ડાક્ટર ગ્રીયર્સને શ્રીયુત દેવદત્ત ભાંડારકરના લેખની સમાલોચના કરતાં નગેન્દ્રનાથનાં પ્રમાણોને વજનદાર ગણેલાં છે.[૭૩] અર્થાત્ ભાષાના કારણથી પણ નાગરો અને ગુર્જરોને કોઇ પણ પ્રકારનો સંબંધ હોવાનું અનુમાન થઇ શકતું નથી.

જ્યારે એમ છે, ત્યારે એક પ્રશ્ન રહે છે કે–હિંદુસ્થાનમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોએ જુદી જુદી જાતિઓમાં નાગર સંજ્ઞાવાન્ ઉપજ્ઞાતિઓ છે, તેનો ખુલાસો શી રીતે થઇ શકે છે? તેનો ખુલાસો કદાચ ન થઈ શકતો હોય, તો પણ માત્ર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને મ્લેચ્છોમાં[૭૪] પણ નાગર નામની ઉપજ્ઞાતિઓ છે, તેજ હકીકત એવી છે કે–એકજ જાતિ હિંદુઓની નિકૃષ્ટતમ જ્ઞાતિથી આરંભીને ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાતિમાં દાખલ થઇ જાય, તે કેવળ અશક્ય અને અસંભવિતજ છે. છતાં, તે પ્રશ્નનો પણ ખુલાસો થઇ શકે તેમ છે. નાગરજ્ઞાતિના વડનગરા, વિશનગરાદિ છ વિભાગો થયે કંઇ વિશેષ કાળ વ્યતીત થયો નથી. તે સમયમાં અને તેની પહેલાં જેઓને જ્ઞાતિથી બહિષ્કૃત કરવામાં આવતા હતા, તેઓ બાહ્ય કહેવાતા હતા. આજે પણ પ્રત્યેક વિભાગના બાહ્યો અથવા વાયડો છે, તેમજ કોઇ પણ વિભાગ સાથે સંબંધ નહિ ધરાવનાર સ્વતંત્ર નાગરબાપડનો વિભાગ પણ છે.[૭૫] તે બાહ્ય નાગરો ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોએ જઇને તે તે સ્થળોની અનુકૂળતા પડતી જ્ઞાતિઓ સાથે લગ્નસંબંધથી જોડાઇ જતા હતા; અને એ રીતે લગ્નથી ઇતર જ્ઞાતિઓ સાથે જોડાયેલાં મનુષ્યોની પ્રજા તેમજ તે પ્રજા સાથે સંબંધ રાખનારા તે તે જ્ઞાતિનાં મનુષ્યોનો પૃથક્ વિભાગ પડી જતો હતો. આ પ્રમાણે જે જે જ્ઞાતિઓમાં તેવા પૃથક્ વિભાગો પડી જતા હતા, તે વિભાગો તે તે જ્ઞાતિઓની ઉપજ્ઞાતિ ગણાવવા લાગી, અને તે ઉપજ્ઞાતિઓ નાગર સંજ્ઞાથી ઓળખવા લાગી. ઉત્તમ, મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ–સઘળી જ્ઞાતિઓમાં એટલી બધી નાગર સંજ્ઞાવાળી ઉપજ્ઞાતિઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેનો જો કંઇ પણ સંભવિત ખુલાસો હોય, તો તેજ ખુલાસો છે. જો એમ ન હોય તો પંજાબની વાયવ્ય સરહદ ઉપર નાગર નામના પ્રાંતમાં વસનારી નાગરસંજ્ઞા ધારણ કરતાં છતાં મુસલમાન ધર્મ પાળનારી જાતિનાં સામુદ્રિક લક્ષણો આર્યજાતિનાં લક્ષણો સાથે મળતાં આવે છે, તેનું શું કારણ છે? સર હરબર્ટ રીઝલીએ માનવાકૃતિપરિમિતિના કોષ્ટકમાં તેઓને તુર્ક–ઇરાની જાતિમાં મુકેલ છે; પરંતુ તેઓ પોતેજ તેઓને માટે કહે છે કે–" તે જાતિની જે વિગતો મળી આવી છે, તે બહુ અપૂર્ણ છે; વિશેષ અન્વેષણ કરતાં તે જાતિ શુદ્ધ આર્ય હોય, એમ સંભવિત જણાય છે.[૭૬] તેજ પ્રમાણે જાટ જાતિમાં પણ નાગર નામની ઉપજ્ઞાતિ છે. જાટ અને રજપૂતોને સર-

---

૭૨ Journal of the Asiatic Society of Bengal Vol. LXV. P. 1, No. 2, p. 114–13.

૭૩ Indian Antiquarp, May 1911, p. 152.

૭૪ People of India by H. Risley (3rd ed.), p. 35.

૭૫ Census of India (1901) Vol. IX. P. I. Ch. 8; Castes & Tribes (of Bom. Pres.)

૭૬ People of Iudia by H. Risley, p. 35.

હર્બર્ટ રીઝલીએ માનવાકૃતિપરિમિતિ પ્રમાણે શુદ્ધ આર્યમાં ગણેલ છે.[૭૭] આ ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે નાગરમુસલમાનો અને નાગરજાટો જેઓનાં સામુદ્રિક લક્ષણો હિંદુસ્થાનની બહારની જાતિઓ સાથે મળતાં આવતાં નથી, તેઓ હિંદુસ્થાનની બહારથી આવીને હિંદુસ્થાનની સરહદ ઉપર અથવા પંજાબ અને રજપૂતાનામાં વસ્યા ન હતા; પરંતુ વડનગરમાં બહિષ્કૃત થયા પછી તેઓ તે તે સ્થળોએ જઇને વસ્યા હતા અને ત્યાંની જાતિઓમાં ભળી ગયા હતા. અહાર નામનું ગામ બુલંદશહર નગરથી ૨૧ માઇલ દૂર ગંગાનદીને તીરે આવેલું છે. ત્યાંના નાગરબ્રાહ્મણો ઔરંગઝેબના વખતમાં મુસલમાન થઇ ગયા હતા, તે ઐતિહાસિક પ્રમાણ ઉપરની કલ્પનાને સંપૂર્ણ પુષ્ટિ આપે છે.[૭૮અ]

એ સઘળી હકીકતો ઉપરથી સહજ પ્રતીત થાય છે કે—નાગરજ્ઞાતિ વિદેશીય જાતિઓની સંકરજાતિ છે, તે કલ્પના કેવળ અસંભવિત અને પ્રમાણશૂન્ય છે.

(૩) 'શિવજીએ નાગરોને ઉત્પન્ન કર્યા' તે દંતકથાનું અપ્રામાણ્ય.

બોમ્બે ગેઝીટીયર (પુ. ૯ ભા. ૧)માં રા. રા. શ્રી ભીમભાઇ કૃપારામે ગુજરાતના બ્રાહ્મણો વિષેની હકીકતોનો કરેલ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો વિશે તેઓએ જે દંતકથાઓ સંગ્રહી છે, તે પૈકી 'શિવજીએ ચોખાના દાણામાંથી ૭ જાતિના નાગરો ઉત્પન્ન કર્યા,' તે કથાનું મૂલ શાલાખંડના વૈશાખમાહાત્મ્યમાં તથા કેદારખંડમાં છે, એમ ભરતપુરની ઇંગ્રેજી નિશાળના હેડમાસ્તર રા. શ્રી ગંગાશંકર પંચોલીએ હિંદી ભાષામાં રચેલ નાગરોત્પત્તિ નામના પુસ્તક ઉપરથી જણાય છે. તે પુસ્તકમાં એવી હકીકત આપવામાં આવી છે કે—

'હિમાચલ રાજાની પુત્રી પાર્વતીજીના વિવાહસમયે બ્રહ્મદેવ આચાર્યપદે હતા. તેઓ પાર્વતીજીનું સૌન્દર્ય જોઇને મોહિત થઇ ગયા. બ્રહ્મદેવના આવા નૈર્લજ્યથી શિવજી કોપાયમાન થયા અને તેઓને આચાર્યપદથી દૂર કર્યા. વિવાહવિધિ આગળ ચલાવવા માટે તેઓએ પોતાના કપોળ ઉપર ચોઢેલા અક્ષતોમાંથી અરાઢ બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન કર્યા, તેમાંના બાર બ્રાહ્મણોને દેવકન્યાઓ પરણાવી, અને તેઓને હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં નિવાસ કરવાની તથા પતિગ્રહ નહિ કરવાની આજ્ઞા કરી. કંઇક કાલાન્તરે તે ૧૨ બ્રાહ્મણોના ૭૨ પુત્રો થયા, અને તે ૭૨ મૂળ પુરૂષોના વંશજો નાગરો કહેવાયા તેમજ ૭૨ ગોત્રો તેઓમાં પ્રચલિત થયાં.'[૭૮]

રા. રા. શ્રી ભીમભાઇ કૃપારામે તેના સંબંધમાં બીજી એક કથા એવી કહી છે કે—'દક્ષે પોતાના જમાતા શંકરને પોતે કરેલ યજ્ઞમાં આમંત્રણ નહિ કરવાથી તેમજ સઘળા બ્રાહ્મણો તે યજ્ઞમાં ગયેલા હોવાથી શંકરે ૭ બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા, અને તે ૭ બ્રાહ્મણોને મૃત્યુ લોકમાં મોકલાવ્યા. ત્યાં તેઓને નાગ લોકો સાથે કલહ થયો. નાગોથી અબાધિત રેહેવાને શંકરે તેઓને **નગર** નામનો મંત્ર શીખવ્યો અને તે ઉપરથી તેઓ નાગરો કહેવાયા.'

વલ્લભ કવિએ નાગરોત્પત્તિ નામનું કાવ્ય રચ્યું છે, તેમાં પણ ઉપર્યુક્ત દંતકથા આપવામાં આવી છે; ભાવનગરના પ્રશ્નોરા કવિ જગન્નાથે નાગરરત્નમહોદય નામનું સંસ્કૃત

---

૭૭ તેજ, પૃ. ૪૯

૭૮અ હિંદી વિશ્વકોષ, ભાગ ૨ પૃ. ૪૫૯ શબ્દ અહાર.

૭૮ રા. રા. અ. ગંગાશંકર પંચોલી. કૃત નાગરોત્પત્તિ, પૃ. ૭–૮.

કાવ્ય રચ્યું છે, તેમાં પણ તેજ કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; તેમજ નાગરો હજુ પણ પોતે હાટકેશ્વરનાં સંતાનો છે, એમ માને છે.

પરંતુ શાલાખંડ નામનો ગ્રંથ કોઇ પ્રસિદ્ધ પુરાણનો ભાગ હોય, એમ લાગતું નથી. મહા સ્કંદપુરાણના માહેશ્વરખંડમાં કેદારખંડ નામનો અંતઃખંડ છે, તેમાં દક્ષકન્યા સતી સાથે તથા હિમાચલની પુત્રી પાર્વતી સાથે શિવજીના વિવાહનું વર્ણન કર્યું છે. તે બન્ને સ્થળોએ શિવજીએ બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યાની હકીકત લખી નથી. મહાપુરાણ સિવાય સ્કંદ-પુરાણ નામનું એક ઉપપુરાણ પણ છે. તેમાં ગુજરાતના અને દક્ષિણના બ્રાહ્મણોની ઉત્પ-ત્તિની કથાઓ આપવામાં આવી છે. તે ઉપપુરાણની સનત્કુમારસંહિતા અને શાંકરી સંહિ-તામાં નાગરખંડોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. કદાચ તે સ્થળે ઉપર્યુક્ત કથા કહેવામાં આવી હોય. પરંતુ તે ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નહિ હોવાથી તે વિશે કંઇ નિશ્ચયપૂર્વક જાણી શકાતું નથી.

પરંતુ અરાઢ મહાપુરાણો જેઓની ઉપર કંઇક વિશ્વાસ રાખી શકાય, તેમાંના એક પણ પુરાણમાં નાગરોત્પત્તિ વિષેની ઉપર કહી તેવી કથા જોવામાં આવતી નથી, બ્રહ્મપુરાણ પૂર્વભાગ, પદ્મપુરાણ સૃષ્ટિખંડ અને વાયુપુરાણ ઉત્તરભાગમાં શિવપાર્વતીના વિવાહનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. શિવપુરાણની ધર્મસંહિતામાં દક્ષકન્યા સતી સાથે તથા હિમા-ચલપુત્રી પાર્વતીજી સાથે શિવજીના વિવાહોનાં વર્ણનો છે. તે કોઇ પણ પુરાણમાં બ્રહ્મ-દેવના મનોવિકાર વિશે અથવા બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ વિશે કંઇ પણ ઇસારો જોવામાં આવતો નથી. મહા સ્કંદપુરાણાન્તર્ગત નાગરખંડ જેમાં નાગરોત્પત્તિનું સવિસ્તર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તેમાં બ્રહ્મદેવના મનોવિકારને લીધે સ્ખલિત થયેલા વીર્યમાંથી વાલખિલ્યોની ઉત્પત્તિ થઈ, એમ કહ્યું છે.[૭૯] મહા વામનપુરાણમાં પણ તેનેજ મળતી કથા છે.[૮૦]

એ તો નિર્વિવાદ છે કે—વડનગરમાં આવીને વસેલા નાગરો મૂળે તો એકજ જ્ઞાતિના હતા. કાલાન્તરે અજમેરનો ચુહાણ રાજા વિસલદેવ જે ઇ. સ. ૧૧ મા સૈકાના અંત્ય ભા-ગમાં થઇ ગયો છે, તેણે વિસનગર વસાવીને તે ગામ વડનગરના કેટલાક બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું;[૮૧] ત્યાર પછી વિસનગરાદિ છ જ્ઞાતિઓ થઇ; તેથી શિવજીએ એકી સાથે છ જ્ઞાતિના છ બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન કર્યા, તે કથા કેવળ કાલ્પનિક ઠરે છે. શાળાખંડમાં શિવજીએ ૧૮ બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન કર્યા, તેઓના ૭૨ પુત્રો ઉપરથી નાગરોનાં ૭૨ ગોત્રો થયાં, એમ લખ્યું છે. પરંતુ નાગરખંડમાં[૮૨] તેમજ નાગરોના પ્રવરાધ્યાયમાં[૮૩] જે ૭૨ ગોત્રો ગણાવ્યાં છે, તે સઘળાં વૈદિક ગોત્રો છે. શિવજીએ વૈદિક બ્રાહ્મણોથી જુદા બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન કર્યા હોય અને તે બ્રાહ્મ-ણોથી ગોત્રો પ્રવર્ત્યાં હોય તો વૈદિક ગોત્રોથી તે ગોત્રો જુદાં હોવાં જોઇએ. તેથી શાલાખંડ અથવા કેદારખંડમાં આપેલી કથાઓનું અપ્રામાણ્ય સ્વતઃસિદ્ધ થાય છે.

છતાં નાગરો પોતે હાટકેશ્વરનાં સંતાનો છે, એમ માને છે, તેનું કંઇ પણ કારણ હોવું જોઇએ. નાગરોનો ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વર છે, હાટકેશ્વર ઉપર હજુ પણ તેઓની શ્રદ્ધા ટકી

---

૭૯ નાગરખંડ અ. ૭૯.

૮૦ વામનપુરાણ અ. ૫૩

૮૧ Ajmer by H. B. Sarda p. 152.

૮૨ નાગરખંડ અ. ૧૧૩

૮૩ ત્રિમાસિકનો વધારો પુ. ૨ અં. ૧

રહી છે. વડનગર તુટયા પછી અને મુખ્ય જ્ઞાતિના વિભાગો પડી ગયા પછી તેઓનું ઐક્ય સચવાઇ રહે તેમજ જુદે જુદે સ્થળોએ વિસ્તરાઇ જવા છતાં ધર્માભિમાનની ભાવના સતત જાગ્રત્ રહે, તેવા હેતુએ ઉપરની કથાને જન્મ આપ્યો હોય એમ સહજ અનુમાન થાય છે.

(૪) નાગ અને બ્રાહ્મણ કન્યાથી નાગરોત્પત્તિની દંતકથાનું નિર્મૂલત્વ.

બોમ્બે ગેઝીટીયરમાં નાગરોની ઉત્પત્તિ વિશે એક કથા એવી લખવામાં આવી છે કે–" કોઇ રાજાને કુષ્ટવ્યાધિ થયો હતો, તેની શાંતિ કરવાને કોઇ મદારીએ તે રાજાને સર્પનું માંસ ખવરાવ્યું. તેથી રાજાનો વ્યાધિ તો શાંત થયો, પણ તેને કોઇ તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે મદારીએ ખવરાવેલું માંસ સાધારણ સર્પનું ન હતું. પરંતુ નાગનું હતું. આ ઉપરથી રાજા મદારી ઉપર ક્રોધે ભરાયો. મદારીએ કહ્યું કે–" આપને જે માંસ ખવરાવવામાં આવ્યું છે, તે સાધારણ સર્પનું જ છે, નાગનું નથી. નાગ તો આપણા નગરની પાસે સરોવરમાં વસે છે, તે હજુ પણ હયાત છે. ' તેની ખાત્રી કરવાને રાજા સરોવર ઉપર ગયો, ત્યાં નાગે તેને મારી નાંખ્યો. ત્યાર પછી તે નાગ બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરીને વડનગર ગયો, અને ત્યાં એક બ્રાહ્મણ કન્યાને પરણ્યો. તેના વંશજો નાગરો કહેવાયા."

હિંદુસ્થાનની કેટલીક જ્ઞાતિઓનો એવી રીતે નાગજાતિ સાથે સંબંધ હોવાની કથાઓ પ્રચલિત છે. ગુજરાતના ભટ્ટ મેવાડાના મૂળ પુરૂષો નાગકન્યાઓને પરણી લાવ્યા હતા, એવી દંતકથા નોંધાઇ છે.[૮૪] ઉત્તર હિંદુસ્થાનના અગરવાલ વૈશ્યોમાં હજુ પણ એવી માન્યતા છે કે તેઓના વંશમાં કોઇ પૂર્વજે નાગકન્યાનું પાણિગ્રહણ કર્યું હતું. દિલ્હીના અગરવાલ વૈષ્ણવો હજુ પણ નાગદેવની ઉપાસના કરે છે.[૮૫] ગૌડબ્રાહ્મણોની ઉપજ્ઞાતિઓમાં નાગવાન્ અને નાગવાલ નામની જ્ઞાતિઓ છે.[૮૬] છોટા નાગપુરના રાજાઓ જેઓ પોતાને નાગવંશીય કહે છે, તેઓની ઉત્પત્તિ વિશે પણ નાગરબ્રાહ્મણો માટે કહેવાતી દંતકથા જેવી દંતકથા પ્રચલિત છે. તે દંતકથામાં કહેવામાં આવે છે કે કોઇ નાગ મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરીને કાશીના બ્રાહ્મણની કન્યા પરણ્યો હતો. તેના વંશજો તેજ નાગવંશીય રાજાઓ છે.[૮૭] મથુરાની આસપાસ વસતી અહિવાસી નામની એક શુદ્ર જાતિ છે, તે મીઠું વેચવાનો ધંધો કરે છે. તે જાતિ વિશે દંતકથા એવી છે કે–તેઓ સૌભરી ઋષિના આશ્રમમાં ગરૂડના ભયથી નાશી આવેલ અહિના વંશના છે. બલદેવજીના પંડયાઓ પણ પોતાને અહિવાસી કહે છે.[૮૮]

છેક વેદકાળથી અહિજાતિ અથવા નાગજાતિ વેદોમાં તેમજ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઇન્દ્રનો કટ્ટો શત્રુ વૃત્ર અહિ જાતિનો હતો.[૮૯] ઋગ્વેદના ૧૦ મા મંડલનું ૧૮૯ મું આખું સૂક્ત સાર્પરાજ્ઞી એટલે કોઇ નાગરાજાની રાણીએ રચ્યું છે, એમ પ્રતીત થાય છે.[૯૦] મહા-

૮૪ ગુજરાત સર્વસંગ્રહ. પૃ. ૫૪.

૮૫ ભટ્ટાચાર્યકૃત Castes & Sects, પૃ. ૨૦૫.

૮૬ તેજ, પૃ. ૫૩.

૮૭ People of India by H. Risley (2nd ed.) p. 73.

૮૮ હિંદી વિશ્વકોષ, પુ. ૨. પૃ. ૪૬૭.

૮૯ ઋગ્વેદ મં. ૧ સૂ. ૩૨.

૯૦ બૃહદ્દેવતા, આર્ષાનુક્રમણી મં. ૧૦ શ્લો. ૯૮.

ભારતના કાળમાં પણ ગંગા નદીને ઉત્તર તીરે, કુરુક્ષેત્રમાં, ખાંડવવનમાં અને ઇક્ષુપતી નદીને તીરે તેઓનું સમૃદ્ધિશાલી રાજ્ય હતું, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.[૯૧] પાંડવોએ ખાંડવવન બાળીને અને જન્મેજયે તેઓની સાથે ઘોર સંગ્રામ કરીને તેઓનો નાશ કર્યો હતો. ગંગાદ્વાર પાસેના પ્રદેશના નાગરાજાની કન્યાને અર્જુન પરણ્યો હતો.[૯૨] તે ઉપરથી તેમજ મથુરાની પડોશમાં કાલીય નાગને શ્રીકૃષ્ણે માર્યો હતો,[૯૩] તે ઉપરથી નાગલોકોનું તે સમયમાં હિંદુસ્થાનના મોટા ભાગમાં રાજ્ય હતું, તે સિદ્ધ થાય છે. હરિવંશ (અ. ૩૭) માં કહ્યા પ્રમાણે યદુરાજાને નાગકન્યાથી થયેલા એ પુત્રોએ દક્ષિણમાં સહ્યાદ્રિ પર્વતની આસપાસ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.[૯૩] એમ જણાય છે કે—કાશ્મીરના મૂળ નિવાસીઓ નાગલોકો હતા. કાશ્મીરના પ્રથમ રાજા ગોનર્દે તેઓને હરાવીને ત્યાં આર્યરાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતું, અને ૪૯ મા રાજા જ લૌકે તેઓનો સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો હતો.[૯૪] ત્યાર પછી તેઓ હિંદુસ્થાનની સરહદ ઉપર ગાંધાર, તાતાર તેમજ પંજાબમાં ભાગી ગયા હતા. રાજા રણાદિત્યે ચિનાબ નદીને સામે તીરે જ્યાં તેઓએ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, ત્યાં તેઓની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું અને તેઓની રાજકન્યાઓને પરણ્યો હતો.[૯૫] ઇ. સ. ના ૨ જા, ૩ જા અને ચોથા સૈકામાં નવકુલના નાગલોકોનું રાજ્ય મથુરા, અર્વાચીન કાન્તિપુરી, ભરતપુર, ધોળપુર, ગ્વાલીયર, બુંદેલખંડ, ભિલ્સા અને સાગરમાં હતું.[૯૬] તે વંશના છેલ્લા રાજા ગણપતિનાગ ને મગધ દેશના ચક્રવર્તી રાજા સમુદ્રગુપ્તે હરાવ્યો હતો, એમ અલ્હાબાદના એક શિલા લેખથી જણાય છે.[૯૭]

આ સર્વ હકીકતથી એ તો સિદ્ધ થાય છે કે—પ્રાચીનકાળથી મધ્યકાળ સુધી આખા હિંદુસ્થાનમાં અનેક પ્રદેશોમાં નાગ લોકોનું રાજ્ય હતું. પુરાણો પ્રમાણે તેઓ કશ્યપ પ્રજાપતિની પૃથક્ સૃષ્ટિ હતી,[૯૮] અર્થાત્ અનાર્ય હતા, નાગલોકોનું પ્રાબલ્ય હિંદુસ્થાનમાં જ નહિ પણ અમેરિકામાં શકવંશીય નાગલોકોની વસતિ હતી, તેમજ નાગવંશીય લીદીયાન રાજાએ ઘણા દેશો જીતી લઇ તાબે કર્યા હતા.[૯૯] લેડબીટરે એક સ્થળે લખ્યું છે કે—આટલાંટીસમાં વસતી મનુષ્યની ચોથી મુખ્ય જાતિની ટોલ્ટેક નામની ઉપજાતિ હતી, તે જાતિનાં મનુષ્યો નાગ કહેવાતા હતા.[૯૯] મેડમ બ્લેવટસ્કી પણ કહે છે કે—ટીબેટનાં અને હિંદુઓનાં શાસ્ત્રોમાં જે નાગો વિશે કહ્યું છે, તેઓ મનુષ્ય જ હતા; પરંતુ તેઓએ સૃષ્ટિનું રહસ્યજ્ઞાન તેમ જ યૌગિક સિદ્ધિઓ સંપાદન કરી હતી, તેમજ તેઓ નાગ એટલે સર્પની ઉપાસના કરતા હતા.[૧૦૦] પુરાણોમાં નાગલોકો હાટકેશ્વરના ઉપાસકો[૧] અને રાજતરંગિણીમાં

૯૧ મહાભારત, આદિ પર્વ, અ. ૩ શ્લો. ૧૩૭-૪૦.

૯૨ તેજ, અ. ૨૧૪.

૯૩ સી. વી. વૈદ્યકૃત Epic India, પૃ. ૩૪.

૯૪ રાજતરંગિણીત. ૧.

૯૫ તેજ, તરંગ, ૩.

૯૬ Cyclopacdia of Iudia Vol. II p. 1042.

૯૭ Early History of Iudia by V. Smith (2nd ed.) p. 269.

૯૮ વરાહપુરાણ.

૯૯ થીયોસોફીસ્ટ, ઇ. સ. ૧૯૧૦, સપ્ટેંબર, પૃ. ૧૫૯૨.

૧૦૦ Secret Doctrine, Vol. I P. I pp. 435-40.

૧ લિંગપુરાણ સ. ૧ શ્લો. ૫૪.

તેઓ શંકરના ઉપાસકો હતા.[2] એમ લખ્યું છે. નવકુલના નાગરાજાઓના સિક્કાઓમાં એક બાજુએ વૃષ એટલે નન્દીનું ચિત્ર કોતરેલું છે, તે ઉપરથી પણ તેઓ શંકરના ઉપાસકો હતા એમ સ્પષ્ટ થાય છે.[3]

નાગલોકો અનાર્ય હતા અને આર્યોની સાથે તેઓને કટ્ટી શત્રુતા હતી, એ તો ઉપરની હકીકતથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. કોઇ કોઇ પ્રસંગે કેટલાક રાજાઓએ તેઓની કન્યાઓ સાથે લગ્ન કર્યાં છે, પરંતુ વિશેષતઃ આખી આર્યપ્રજા અને નાગલોકો પરસ્પર શત્રુઓ તરીકે જ રહેલા છે. નાગરખંડના મોટા ભાગમાં નાગલોકો સાથેના વિગ્રહનો જ ઇતિહાસ છે, એમ કહીએ તો ચાલે. વડનગરની સરહદ ઉપર તેઓનું રાજ્ય આવ્યું હતું, તેથી તેઓ નાગરોને વારંવાર સતાવ્યા કરતા હતા અને લાગ ફાવે તેઓની સ્ત્રીઓનું પણ હરણ કરી જતા હતા.[4] એક વખત આખું વડનગર તેઓએ બાળી નાંખ્યું હતું, અને હવે પછી કહેવામાં આવશે તેમ કોઇ બળવાન્ રાજાએ તેઓનો સમૂળ સંહાર કર્યો, ત્યાં સુધી નાગરો વડનગરને પાછું હસ્તગત કરી શકયા ન હતા. નાગરખંડમાં, શાખાખંડમાં કે કોઇ બીજા ગ્રંથમાં નાગથી નાગરોની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવી નથી. નાગથી નાગરોની ઉત્પત્તિ હોત તો પરસ્પર હાડવેર હોત નહિ. વળી નાગ સાથે કંઇ પણ સંબંધ હોત તો તેઓના સામાજિક અથવા ધાર્મિક રીતરીવાજોની થોડી ઘણી અસર પણ નાગરોને થઇ હોત અને તેનો કંઇ અવશેષ આજે તેઓમાં જોવામાં આવત. અગરવાલ વૈશ્યોમાં નાગની ઉપાસના હજુ પણ પ્રચલિત છે; તેઓનાં બધાં મળીને ૧૭½ ગોત્રો ગણાય છે, તે પૈકી તેઓની પૂર્વજ નાગવંશીય માતામહી ઉપરથી નાગેન્દ્ર નામનું અર્ધ ગોત્ર ગણવામાં આવે છે.[5] છોટાનાગપુરના નાગવંશીય રાજાઓમાં નાગની ઉપાસના પ્રચલિત છે.[6] તે બન્ને જ્ઞાતિઓમાં માતપિતામાંથી એક આર્ય હોવાથી, તેઓની હિંદુઓની ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં ગણના થાય છે. પરંતુ અહિવાસીજાતિ અને આસામના પહાડોમાં વસતા નાગાઓની જાતિ અનાર્ય જ મનાય છે. પંજાબ અને અફગાનીસ્થાનની સરહદ ઉપર હંઝ અને નાગર નામના પ્રદેશો છે, તે પ્રદેશોમાં બુરૂસ્કી ભાષા બોલનારી એક જાતિ વસે છે. તેઓની ભાષાનો પૃથ્વી ઉપરની મુખ્ય ભાષાઓ પૈકી કોઇ પણ ભાષામાં સમાવેશ થતો નહિ હોવાથી, તેઓના પૂર્વજો નાગ લોકો હોવા જોઇએ, એમ ડાકતર ગ્રીયર્સનનું માનવું છે.[7] આવી અનાર્યજાતિના વંશજો બ્રાહ્મણ તરીકે સ્વીકારાય, અને તેઓ પોતાની જ જાતિના લોકો સાથે સતત્ વિગ્રહ કર્યા કરે, એટલું જ નહિ પણ તેવી હકીકતનો કોઇ પણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં ઇસારો પણ ન હોય, તેમજ તેઓની સાથેનો સંબંધસૂચક કંઇ પણ અવશેષ પણ ન રહે, તે કેવળ અસંભવિત જ છે. તેવી નિર્મૂલ દંતકથા ઉપર કોઇ પણ બુદ્ધિમાન્ પુરૂષ કંઇ પણ આધાર રાખી શકે નહિ.

---

૨ તરંગ ૧ શ્લો. ૩૨.

૩ રાખાલદાસ બેનરજી કૃત પ્રાચીન મુદ્રા (બંગાળી) પૃ. ૧૨૦.

૪ નાગરખંડ અ. ૧૧૬.

૫ નગેન્દ્રનાથ વસુ કૃત બંગેર જાતીય ઇતિહાસ, વૈશ્યકાંડ, ભા. ૧ પૃ. ૨૬૮.

૬ People of India by H. Risley p. 96.

૭ Indo Aryan Races by Ramaprasad Chanda p. 77.

(૫) હોમો આલ્પાઇન જાતિ અને નાગરો.

બંગાળાની વારેન્દ્રઅનુસંધાનસમિતિના મંત્રી શ્રીયુત રમાપ્રસાદ ચંદે ઇન્દો-આર્યન જાતિઓ (Indo-Aryan Races) નામનું પુસ્તક લખી ઇ.સ. ૧૯૧૬ માં તે સમિતિ દ્વારાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તે પુસ્તકમાં તેઓએ એમ સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે-ઉત્તર હિંદુસ્થાનની મધ્ય દેશની પ્રજા સિવાય, પશ્ચિમ પંજાબ, રજપુતાના, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મગધ, બંગાળા વગેરે દેશોની આર્યપ્રજાનું મૂળ વિદેશીય છે; મધ્યદેશની ક્ષત્રિય અને વૈશ્યજાતિ પણ એશીયામૈનરમાંથી આવી છે, અને મધ્યદેશની આસપાસના પ્રદેશોમાં વસતી બ્રાહ્મણ, રજપુત, કાયસ્થાદિ જાતિઓ મધ્યએશીયામાંથી આવી છે. મધ્યએશીયામાં એક કાળે હોમો આલ્પાઇન નામની જાતિ વસતી હતી, તે જાતિની શાખાઓજ તે તે પ્રદેશોમાં આવીને વસેલી છે. તે સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિમાં તેઓનો વિવાદનિષ્કર્ષ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) વૈદિક કાળમાં હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમ આવેલી બે જાતિઓ હતી. (૧) પેહેલી ગૌરવર્ણ પુરોહિત જાતિ અને (૨) બીજી યજમાન જાતિ. ઋગ્વેદ (૭-૩૩-૧) માં વાસિષ્ઠોને ગૌરવર્ણના અને કાણ્વોને શ્યામવર્ણના કહ્યા છે. મંડળ ૪-૨-૧૫ માં અંગિરાઓને ધૌપુત્રો તથા મંડળ ૧૦-૬૨-૫ માં અગ્નિપુત્રો કહ્યા છે; મંડળ ૭-૩૩-૧૧, ૧૩ માં વસિષ્ઠ અને અગસ્ત્યને વરૂણપુત્રો કહ્યા છે, અથર્વવેદ (૬-૧૧-૧૧) માં અથર્વાને વરૂણપુત્ર અને ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૫-૧૧-૧૧) માં ભૃગુને પણ વરૂણપુત્ર કહેલ છે. મહાભારત (શાન્તિ પર્વ અ. ૨૯૬ શ્લો. ૧૭-૧૮) માં અંગિરા, વસિષ્ઠ, ભૃગુ અને કશ્યપ, એ ચાર મૂળગોત્રો છે, એમ કહ્યું છે. પાણિનિ (૫-૧-૧૧૫) સૂત્ર ઉપર પાંતજલ મહાભાષ્યમાં બ્રાહ્મણોને ગૌરવર્ણના, અને પિંગલ અથવા કપિલ કેશના કહ્યા છે. તે ઉપરથી તે ચાર ઋષિઓ અને તેઓના અપત્યોના વંશજોની જાતિ શુદ્ધ વૈદિક આર્યજાતિ હતી. બીજા હાથ તરફ વિષ્ણુપુરાણ (૪-૧૯-૧૦) માં કણ્વને પૌરવવંશી ક્ષત્રિય રાજા અજમીઢનો પુત્ર કહ્યો છે, અને ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૭-૧૭-૬,૭) માં વિશ્વામિત્રને રાજપુત્ર અને ભરતર્ષભ કહેલ છે. તે ઉપરથી તે બે ગોત્રો યજમાનજાતિનાં હતાં. એ રીતે પુરોહિતજાતિમાં પણ ગૌરવર્ણની ઋષિજાતિ અને શ્યામવર્ણની ક્ષત્રિય જાતિનું મિશ્રણ થયું હતું. યજમાન જાતિમાં યદુ, તુર્વસુ, દ્રુહ્યુ, પુરૂ વગેરેનાં નામો વેદોમાં જોવામાં આવે છે. કાઠકસંહિતા (૧૧-૬) માં વૈશ્યનો વર્ણ શુકલ અને ક્ષત્રિયનો વર્ણ ધુમ્ર કહેલો છે. ઋગ્વેદમાં (૬-૨૦-૧૨) માં યદુ અને તુર્વસુને ઇન્દ્ર સમુદ્રને પેલે પારથી લાવ્યાનું લખ્યું છે, (૧૦-૬૨-૧૦ માં) તેઓને દાસ પણ કહેલા છે. હરિવંશના પર્વ ૨ અધ્યાય ૩૭ માં ઇક્ષ્વાકુવંશના હર્યશ્વ રાજાની કથા છે. હર્યશ્વ રાજા સૌરાષ્ટ્રમાં અને આનર્ત્તમાં રાજ્ય કરતો હતો, અને તેના પુત્ર યદુના વંશજો ત્યાંથી ઉત્તરમાં આવ્યા, એમ તેમાં કહ્યું છે. બીજી તરફ ઉત્તર ઇજિપ્તમાં આવેલ તેલ-એલ-અમર્ણમાંથી મળી આવેલા પ્રસ્તરલેખોમાં સીરીઆસનીના રાજા આર્તમન્ય. હાજીના રાજા મવઝંન, પીલીસ્ટીનના રાજા સુબન્ધુ, જેરૂસાલેમના રાજા સુવરદત્ત, મુસીહમના રાજા સુતર્ણ, યશદત્ત, ઝર્દમીસ્ક વગેરે આર્યનામોને મળતાં નામો લખેલાં છે. ઉત્તરમેસીપોટીમીયામા પ્રાચીન મિતનીવંશના રાજાઓમાં સૌસત્ર, અર્તતમ, સુતર્ણ, તુસ્રત, આર્તસ્વર, મતિવજ-આદિ રાજાઓના નામો જોવામાં આવે છે. તદુપરાંત ઇ. સ. પૂ. ૧૪૦૦ માં મિતનીરાજા મતિવજ અને હિદ્દિના રાજા

સુવિલુલ્યુમ વચ્ચે થયેલા સંધિપત્રના લેખમાં, મિત્ર, વરૂણ, ઇન્દ્ર અને નાસત્ય દેવોનાં નામો જોવામાં આવે છે. તે સઘળી હકીકતો ઉપરથી ઇ.સ. પૂ. ૧૫ મા અથવા ૧૬ મા સૈકામાં એશિયામૈનરમાં વસતી વૈદિક આર્ય પ્રજાનું એક ટોળું આરબી સમુદ્ર દ્વારાએ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યું, અને તેના વંશજો ઉત્તરમાં આવી મધ્ય દેશમાં પુરોહિતો સાથે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. તે એશીયામૈનરમાંથી આવેલી આર્ય પ્રજામાંથી ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય—એ બે વર્ણો થયા, અને ઉત્તરના શિત પ્રદેશમાંથી આવેલી પુરોહિત જાતિમાંથી બ્રાહ્મણ વર્ણ થયો, એમ શ્રીયુત રમાપ્રસાદ ચંદની કલ્પના છે.

(૨) હોમો આલ્પાઇન જાતિના સંબંધમાં તેઓ કહે છે કે—વૈદિક કાળના મધ્ય દેશમાં વસતી જાતિ વૈદિક આર્યજાતિ હતી, અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં પાછળથી મધ્ય એશીયામાંથી હોમો આલ્પાઇન નામની જાતિ આવીને વસેલી છે.

કૌષીતકિ–ઉપનિષદ્ (૬–૧) માં ઉશિનરો, વંશો, મત્સ્યો, કુરૂઓ, પાંચાલો, કાશ્યો અને વિદેહોનો ઉલ્લેખ છે. મહાભારત (શાંતિ પર્વ, અ. ૪૫ શ્લો. ૪૦) માં કહ્યા મુજબ પંજાબની પાંચ નદીઓ વચ્ચેના પ્રદેશોમાં ઉશિનરો વસતા હતા. વિદેહોના પ્રદેશની મર્યાદા ઉત્તર બિહારમાં આવેલી કૌશિકી નદી સુધી હતી; તેથી સતલજ નદીથી આરંભીને કૌશિકી નદી સુધીનો પ્રદેશ મધ્ય પ્રદેશ કહેવાતો હતો. ડાકતર ગ્રીયર્સને ભાષાભેદો ઉપરથી સ્થાપિત કર્યું છે કે—ઉત્તરદક્ષિણ, હિમાલયથી વિન્ધ્યાચલ સુધી અને પૂર્વપશ્ચિમ, પંજાબમાં આવેલી સરહિંદની પર્વતમાલાથી ગંગાયમુનાના સંગમ સુધીનો મધ્ય પ્રદેશ છે. તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં જે ભાષા બોલાય છે, તે મધ્ય પ્રદેશની ભાષાથી જુદી પડે છે. બૌધાયનસૂત્રમાં આનર્ત્ત, અંગ, મગધ, સૌરાષ્ટ્ર, દક્ષિણ, ઉપવૃત્ત, સિંધ અને સૌવીરના નિવાસીઓને વર્ણસંકર કહેલા છે, તેમજ આરટ્ટ, કારસ્કર, પુંડ્ર, સૌવીર, બંગ, કલિંગ અને પ્રણુન દેશોમાં જનારાઓને વ્રાત્ય સંસ્કારનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે. તેજ પ્રદેશો એટલે પૂર્વપંજાબ, ગુજરાત, રજપુતાના, આરૂદ, બાગેલખંડ, છત્તીસગઢ, કાસ્મીર, પશ્ચિમપંજાબ, સિંધ, ઓરિસા, બિહાર, બંગાળા અને આશામના પ્રદેશો બાહ્ય પ્રદેશો છે.

ભાષાભેદ સિવાય મધ્ય પ્રદેશના નિવાસીઓ અને બાહ્ય પ્રદેશોના નિવાસીઓનાં શારીરિક લક્ષણોમાં પણ વિલક્ષણતા છે, તેથી તેમજ બાહ્ય પ્રદેશોની બ્રાહ્મણાદિ જાતિઓની ઉત્પત્તિની દંતકથાઓ પણ વિદેશીય મૂળ હોવાનું અનુમાન ઉપજાવવામાં પુષ્ટિ આપે છે, તેથી તેઓ વૈદિક આર્યો નથી, એવા નિર્ણય ઉપર તેઓ આવે છે.

ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, ઓરીસા અને બંગાળાના બ્રાહ્મણોનાં શારીરિક લક્ષણો મધ્ય પ્રદેશના બ્રાહ્મણો કરતાં તેજ પ્રદેશોમાં વસતા અબ્રાહ્મણો સાથે વધારે મળતાં આવે છે; મધ્ય દેશના બ્રાહ્મણો ઉન્નતમસ્તકવાન્ છે, ત્યારે બાહ્ય પ્રદેશોના બ્રાહ્મણો વિશાલમસ્તકવાન્ તથા ચિપિટમસ્તકવાન્ છે.

ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો પણ

(૧) બાહ્ય પ્રદેશના નિવાસીઓ છે,

(૨) વિશાલમસ્તકવાન્ છે,

(૩) તેઓની ઉત્પત્તિની દંતકથાઓ વિદેશીય મૂળ સૂચવે છે,

(૪) તેઓની ભાષા મધ્ય દેશના નિવાસીઓની ભાષાથી જુદી પડે છે,

(૫) તેમજ કાયસ્થો, વારેન્દ્ર અને રાઢીય બ્રાહ્મણો, ઇ. સ. ના ૧૧ મા સૈકા માં ઓરીસા અને દક્ષિણ કોશલમાં રાજ્ય કરનારા ત્રિકલિંગના સોમવંશી રાજાઓ, શ્રીમાળીઓ, પૈદો, બાર્જીવીઓ, તિલિઓ, તંતુવાયો, તાંબુલીઓ અને સુવર્ણવણિકાદિ બંગાળાની શૂદ્ર જાતિઓની પેઠે દત્ત, મિત્ર, ઘોષ, ત્રાતાદિ અવટંકો નાગર બ્રાહ્મણોમાં પણ પ્રચલિત છે, તેથી તે સર્વ જ્ઞાતિઓનું મૂળ એક જ જાતિ છે, એમ તેઓ નિર્ણય કરે છે.

લાપૌજ (Lapouge) ને અનુસરીને મી. ટી. એ. જોઇસે (Mr. T, A, Joyce) એવો સિદ્ધાન્ત ઉપજાવ્યો છે કે–ચિનાઇ તુર્કસ્તાનમાં પામીર અને તકલમકનના રણમાં એક હોમો આલ્પાઇન નામની જાતિ વસતી હતી. તેઓનો વર્ણ ગૌર, મસ્તક વિશાલ, કદ મધ્યમ, મુખમુદ્રા અંડાકાર, નાસિકા ઉન્નત, વાળ તપખરીયા રંગના પણ વિશેષતઃ શ્યામ અને ગુચ્છાદાર હતા.

આ હોમો–આલ્પાઇન જાતિ ઇરાની આર્યો હતા અને આર્ય ભાષા બોલનાર હતા, એમ મી. જોઇસનું ધારવું છે. પરંતુ પ્રોફેસર સીલ્વેન લેવી (Sylvain Levi) ના અભિપ્રાયને મળતા આવી શ્રીયુત રમાપ્રસાદચંદ એમ ધારે છે કે તેઓની ભાષા આર્ય ન હતી, પણ તોખારીયન હતી, અને તે ભાષા ઇટાલો–કેલ્ટીક ભાષાને વધારે મળતી આવતી હતી. આ હોમો–આલ્પાઇન જાતિનાં ટોળે ટોળાં પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં પંજાબની સરહદ ઉપર થઇને હિંદુસ્થાનમાં ઉતરી આવ્યાં. મધ્ય પ્રદેશમાં બળવાન્ આર્યજાતિ વસતી હતી, તેથી તેમાંનું એક ટોળું મધ્યપ્રાંતમાં થઇને એક તરફ ગુજરાત અને બીજી તરફ બિહારમાં ગયું; બીજું વાહિક જાતિનું ટોળું પશ્ચિમ પંજાબમાં વસ્યું અને ત્રીજું ટોળું કાશ્મીરમાં જઇને વસ્યું. દત્ત, મિત્ર ઘોષાદિ, જે અવટંકો કાયસ્થો, નાગરો વગેરે જ્ઞાતિઓમાં જોવામાં આવે છે, તે વસ્તુતઃ અવટંકો નથી, પણ હોમો–આલ્પાઇનની મૂળ જાતિની ઉપજાતિઓ છે.

(૬) શ્રીયુત રમાપ્રસાદચંદ, વૈદિક આર્યોની બે જાતિઓ હતી, અને તે બે જાતિઓ જુદે જુદે સ્થળોએથી જુદે જુદે કાળે આવી હતી, તેના કારણમાં વસિષ્ઠાદિ મૂળગોત્રપ્રવર્ત્તક ઋષિઓનો વર્ણ ગૌર અને અજમીઢના પુત્ર કણ્વનો વર્ણ શ્યામ હતો, એમ ઋગ્વેદમાં લખેલું છે, તે આધાર બતાવે છે. પરંતુ કણ્વ ચંદ્રવંશીરાજા યયાતિથી ૧૮ મી પેઢીએ થઇ ગયેલ અજમીઢનો પુત્ર હતો. યયાતિ દાનવરાજા વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાને પરણ્યો હતો. તે શર્મિષ્ઠાથી થયેલા પુરૂરાજાના ઉત્તરોત્તર વંશજોમાંનો કણ્વ હતો.[૮] એટલુંજ નહિ પણ તે સમયમાં ક્ષત્રિય રાજાઓ અનાર્ય રાજાઓની કન્યાઓને પરણતા હતા. તે અનાર્ય રાજાઓ ધુમ્રવર્ણના હતા.[૯] તે કારણથી પૌરવવંશજોનો વર્ણ શ્યામ હોય, તો તેમાં કંઇ અસ્વાભાવિક ન હતું. કાઠકસંહિતામાં તો વૈશ્યનો વર્ણ શુકલ હતો, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. વૈશ્યોની ઉત્પત્તિ યજમાન જાતિમાંથી છે, એમ તો તેઓનું માનવું છે. (પૃ. ૩૬) ત્યારે જો યજમાન જાતિનો મૂળ રંગ શ્યામ હોય, તો વૈશ્યનો રંગ શુકલ હોઇ શકત નહિ. મહાભારતના શાંતિપર્વ (અ. ૧૮૮–૯)માં તો બ્રાહ્મણોનો વર્ણ ગૌર, ક્ષત્રિયોનો વર્ણ રક્ત, વૈશ્યનો વર્ણ પીત અને શૂદ્રનો વર્ણ કૃષ્ણ કહેલો છે.

---

૮ પાણિનિ ઓફીસથી પ્રસિદ્ધ થયેલ મત્સ્યપુરાણનું ઇંગ્રેજી ભાષાંતર, ભા. ૧ પરિશિષ્ટ નં. ૬, કોષ્ટક ૨, પૃ. ૫૭

૯ હરિવંશ પર્વ ૨ અ. ૩૭ શ્લો. ૫૨૦.

તેઓ વળી એવી કલ્પના કરે છે કે–ગૌરવર્ણની પુરોહિતજાતિ પ્રથમ ઉત્તરમાંથી હિંદુસ્થાનમાં આવી હતી. પરંતુ બ્રાહ્મણો એકલા હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા. તેઓએ મૂળનવાસી અનાર્યો સાથે મોટા મોટા વિગ્રહો કર્યા અને અમુક પ્રદેશ તાબે કરી તેના ઉપર રાજ્ય કર્યું, એવો કંઇ પણ ઉલ્લેખ વૈદિક ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતો નથી. તેથી ઉલટું, ક્ષત્રિય રાજાઓએ જ અનાર્યો સાથે વિગ્રહો કરીને સાર્વભૌમ રાજ્ય કર્યાનાં અને બ્રાહ્મણોએ તેઓનું પુરોહિતપણું કર્યાનાં અનેક વૃત્તાંતો જોવામાં આવે છે.[૧૦] તે ઉપરથી જ પુરોહિતો એટલે વૈદિક ઋષિઓ અને ક્ષત્રિય રાજાઓ એક સાથે જ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા, એમ સબળ અનુમાન થાય છે.

ઋગ્વેદમાં યદુ અને તુર્વસુને ઇન્દ્ર સમુદ્રને પેલે પારથી લાવ્યો અને તે યદુ તથા તુર્વસો દાસો હતા, એમ લખ્યું છે, તે ઉપરથી તેમજ હરિવંશની કથામાં યાદવો, સાત્વતો, ભોજો, વૃષ્ણિઓ અને અંધકો દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં આવ્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે. તેમજ ઇજિપ્ત અને એશિયામૈનરના પ્રાચીન લેખોમાં આર્યોનાં અને વૈદિક દેવોનાં નામો લખેલાં છે, તે ઉપરથી યજમાનજાતિ એશીયામૈનરમાંથી આવી હતી, એમ તેઓ કલ્પના કરે છે. પરંતુ હરિવંશમાં જે યદુ રાજાની કથા કહેવામાં આવી છે, તે યદુ રાજા યયાતિના પુત્ર અને તુર્વસુના ભ્રાતા યદુથી જુદો જ હતો, એમ તેમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. વસ્તુતઃ હરિવંશમાં ઇસ્વાકુવંશના હર્યશ્વરાજા અને તેના પુત્ર યદુ સંબંધીનો જે ઇતિહાસ આપેલો છે, તેવો ઇતિહાસ મહાભારતમાં અથવા પુરાણોમાં પણ આપેલો નથી. મગધના રાજા જરાસંધે મથુરામાં યાદવોને અનેક યુદ્ધો કરીને પરાસ્ત કર્યા, ત્યારે ત્યાંથી નાશીને સૌરાષ્ટ્રમાં જવાને માટે એક વિકદ્રુ નામના યાદવે તે ઇતિહાસ પોતાના જાતિભાઇઓને કહેલો છે; તે પ્રસંગે તેણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, તે ઇતિહાસ તેને વ્યાસજીએ કહી સંભળાવ્યો હતો.[૧૧] તે કથામાં એમ પણ કહ્યું છે કે, હર્યશ્વ નામનો ઇક્ષ્વાકુવંશનો એટલે સૂર્યવંશી રાજા અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતો હતો. તે મથુરાના અનાર્ય રાજા મધુની કન્યાને પરણ્યો હતો. હર્યશ્વને તેના ભાઇ માધવે અયોધ્યામાંથી કાઢી મુકયો, તેથી તે પોતાના સસરા મધુને આશ્રયે જઇને રહ્યો. મધુએ તેને પોતાના રાજ્યમાંથી સૌરાષ્ટ્ર અને આનર્તના પ્રદેશો કાઢી આપવાથી તેણે ગિરિપુરદુર્ગ એટલે વર્તમાન જૂનાગઢમાં રાજગાદી સ્થાપી. કંઇક કાળે તેને યદુ નામનો પુત્ર થયો, તે યદુ ચંદ્રવંશી યયાતિ રાજાના પુત્ર યદુથી જુદો હતો. છતાં 'તે ચંદ્રવંશી યાદવોનું આ યદુના વંશજોમાં પાછળથી મિશ્રણ થયું હતું,' એમ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે.[૧૨] ચંદ્રવંશી યદુના વંશજોએ પાછળથી સૌરાષ્ટ્ર અને આનર્તમાં રાજ્ય કર્યું હતું, અને તે ઇતિહાસ કૃષ્ણના સમયમાં સુવિદિત હોવાથી, તે ઇતિહાસ સાથે આ દંતકથામાં કહેલ સૂર્યવંશી યદુના ઇતિહાસનું કથાકારે મિશ્રણ કરી નાંખ્યું છે. પુરાણો પ્રમાણે ચંદ્રવંશી યદુ રાજાથી કૃષ્ણ ૫૧ મી પેઢીએ થયેલ છે, ત્યારે આ દંતકથામાં તેને સૂર્યવંશી યદુથી ૧૦ મી પેઢીએ થયાનું કહેવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે–ચંદ્રવંશી યદુરાજાના વંશજો દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં ગયા પછી કોઇ સૂર્યવંશી હર્યશ્વ અને તેના પુત્ર

---

૧૦ ઋ. ૧-૫૧-૬, ૧-૧૧૨-૧૪, ૧-૧૩૦-૭. ૪-૧૬-૧૨ ઐ. બ્રા. પં. ૮, ખં. ૭.

૧૧ यथा मे कथितं पूर्वं व्यासेन विदितात्मना ॥ २२ ॥

१२ यायातमपि वंशस्ते समेष्यति च यादवम् ।
अनुवंशं च वंशस्ते सोमस्य भविता किल ॥ ३४ ॥

યદુએ સૌરાષ્ટ્ર અને આનર્તમાં રાજ્ય કર્યું હશે, તે ઉપરથી તે યદુને ચંદ્રવંશી યદુ સાથે ભેળવી દેવામાં આવ્યો હશે.

ગમે તેમ હોય, પણ ઋક્સંહિતામાં કહેલા યદુ અને તુર્વસુ હરિવંશની કથામાં કહેલા હર્યશ્વના પુત્રો ન હતા, તેઓ યયાતિના પુત્રો હતા. યયાતિએ યદુ અને તુર્વસને પૈતૃક રાજ્યના વારસાથી બાતલ કર્યા હતા. પૈતૃક રાજ્યની ગાદી સૌથી કનિષ્ઠ પુત્ર પુરૂને આપી હતી. યદુને ગંગાયુમના વચ્ચેના મધ્યપ્રદેશની ઇશાન કોણનો પ્રદેશ, તુર્વસુને જ્યાં મ્લેચ્છો અને રાક્ષસો વસતા હતા, તે અગ્નિકોણનો પ્રદેશ, દ્રુહ્યુને પશ્ચિમનો અને અનુને ઉત્તરનો પ્રદેશ આપ્યો હતો.[13] યદુ અને તુર્વસુને જે પ્રદેશો સોંપ્યા હતા, તેમાં મ્લેચ્છોની વસતિ હોવાથી, તેમજ યયાતિએ તેઓને શાપ આપ્યો હતો, તેથી ઋક્સંહિતામાં તેઓને દાસો કહ્યા હોય, તો તે સંભવિત છે; તેમજ ઇશાન અને અગ્નિકોણના પ્રદેશો બંગાળાના ઉપસાગરને તીરે આવેલા છે. ત્યાંથી તે બન્ને ભાઇઓ સમુદ્ર ઉતરી બ્રહ્મદેશાદિ પૂર્વના દેશોને જીતવાને ગયા હોય. અને ત્યાંથી વિજય મેળવીને પાછા ફર્યા હોય, તો તે વિજયના સ્મરણાર્થે વૈદિક ઋષિએ ઇન્દ્રની સ્તુતિ ગાઇ હોય, તો તે પણ સંભવિત છે. પરંતુ એતો નિશ્ચિત છે કે–તે બેમાંથી એક પણ ભાઇનું સૌરાષ્ટ્ર કે આનર્તમાં રાજ્ય હતું નહિ, તેમજ તેઓ અરબી સમુદ્રને માર્ગે થઇને સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા, તેવું અનુમાન ઉપજાવવાને એક પણ વચન વેદોમાંથી કે પુરાણોમાંથી પ્રાપ્ત થતું નથી. કદાચ યદુ અને તુર્વસુ અરબી સમુદ્રને માર્ગે થઇને હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા, એમ વિવાદની ખાતર સ્વીકારીએ, તોપણ વેદો અને પુરાણોમાં જે સૂર્યવંશી રાજાઓનું વર્ણન છે, તેના પૂર્વજો પણ તેજ માર્ગેથી હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા, તેવા તર્કને કંઇપણ આધાર મળી શકતો નથી.

હવે ઇજિપ્તના પ્રસ્તરલેખોમાં, સીરીયા અને મેસોપોટેમીયાના મિતનીવંશના રાજાઓમાં તેમજ મિતનીવંશના રાજા મતિવજના સંધિપત્રમાં આર્યરાજાઓનાં જેવાં અને વૈદિક દેવોનાં નામો જોવામાં આવે છે, તેનો ખુલ્લાસો કરવાનું બાકી રહે છે. ઉપર્યુક્ત લેખોમાં આર્યરાજાઓનાં અને આર્યદેવોનાં નામો લખેલાં છે, તે ઉપરથી એશીયામૈનરમાંથી આર્યો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા, તેવું અનુમાન કરવાને કઇ પણ કારણ નથી. તેથી ઉલટું, હિંદુઓનાં પુરાણો અને ઇતિહાસોનો તલસ્પર્શ કરવાથી જણાઇ આવશે કે–પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં હિંદુસ્થાનમાંથી આર્યલોકો ઇજિપ્તમાં અને એશીયામૈનરમાં જઇને વસ્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ તે તે પ્રદેશો ઉપર રાજ્ય પણ કર્યું હતું.

હરિવંશ (પર્વ ૨ અ. ૩૭–૩૮) માં હર્યશ્વની કથા છે, તેમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે— તે હર્યશ્વના વંશમાં યદુરાજા ઉત્પન્ન થયો. તે યદુરાજા સમુદ્ર ઉપર પર્યટન કરતો હતો, તેવામાં ધુમ્રવર્ણનો નાગરાજા તેને પકડીને પોતાના દેશમાં લઇ ગયો. ઋષિવંશ અને નાગવંશનું સાંકર્ય કરવાની ઇચ્છાથી[14] તેણે યદુરાજાને પોતાની પાંચ કન્યાઓ પરણાવી. પાંચ કન્યાઓને લઇને યદુરાજા પોતાના રાજ્યમાં એટલે સોરાષ્ટમાં પાછો આવ્યો. તે પાંચ સ્ત્રીઓથી તેને પાંચ પુત્રો થયા. તેમાંના ચાર પુત્રોને તેણે હિંદુસ્થાનના પ્રદેશો વેંહેચી

---

૧૩ હરિવંશ, પર્વ ૧ અ. ૩૦, શ્લો. ૧૭–૧૯.

૧૪ वंशो चास्मिन्तव विभो देवानां तमयाव्ययाः ॥
ऋषीणामुरगाणां च उत्पत्स्यंते नृयोनिजाः ॥ अ. ३७ श्लो. ६२.

આપ્યા. પરંતુ સૌથી કનિષ્ઠ હરિતને તેના માતામહ નાગરાજાના નીલસાગરને કાંઠે આવેલ નીલપ્રદેશનું રાજ્ય આપ્યું.[૧૫] નીલપ્રદેશના માછીમારો મોટી નૌકામાં તથા નાની હોડીઓમાં બેશીને સમુદ્રના ઉંડાણમાંથી રત્નો અને મોતીઓ કાઢતા હતા, અને વ્યાપારીઓ દૂર દેશોમાં જઇને રત્નો અને મોતીઓનો વ્યાપાર કરતા હતા, અને તેમાંથી અમુક ભાગ હરિત રાજાને આપતા હતા. (શ્લો. ૩૦–૩૪)

ઇ. એ. વોલીસ બજ્જ (E. A. Wallis Budge) કૃત ઇજિપ્તના પ્રાચીન ઇતિહાસ (પુ. ૧)નું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે તે દેશમાં ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦૦ હજાર વર્ષ પહેલા એક જાતિના લોકો આવ્યા હતા, તેઓને નવીન જાતિ (New Race) કહેવામાં આવે છે. (પૃ. ૩૦) તે જાતિ તે દેશની મુળનિવાસી હતી, એમ એમ. જે. ડી. મોર્ગનની માન્યતા છે. (પૃ. ૨૯) પરંતુ પ્રોફેસર વીડમેન (Wiedmann)નો એવો અભિપ્રાય છે કે, તે જાતિ ઇજિપ્તમાં પશ્ચિમ દિશાએથી અથવા અગ્નિકોણથી આવી હતી, અને તે શ્યામ વર્ણની હતી. (પૃ. ૩૭) તે જાતિએ ઇજિપ્તના મુળ નિવાસીઓને તાબે કરીને આખી નાઇલ નદીના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું, (પૃ. ૨૮) તે જાતિનો બાંધો ઘણો મજબુત અને પર્વતવાસીઓના જેવો હતો. (પૃ. ૨૫) તે જાતિને એક બીજી જાતિએ આવીને હાંકી કાઢી હતી. આ જાતિને નવીન જાતિની વિજેતા જાતિ કહેવામાં આવે છે. આ જાતિ પુર્વ દિશામાંથી બાબલમાંડબની સામુદ્રધુનિ પ્રસાર કરીને ઇજિપ્તમાં દાખલ થઇ હતી. તે જાતિનો મૂળ પુરૂષ હોરસ (Horus) હતો. (પૃ. ૪૩–૪૪) હોરસ અને સેટ વચ્ચે એક મોટું યુદ્ધ થયું હતું, તેનો અર્થ એવો કરવામાં આવે છે કે–વિજેતાઓએ નવીન જાતિ સાથે મહાન્ વિગ્રહ કરીને તેને તાબે કરી હતી. (પૃ. ૪૫) આ હોરસ અને તેના અનુયાયીઓ Ta-neter એટલે દેવભૂમિમાંથી અથવા તેની પડોશના પ્રદેશ Punt એટલે કરીયાણાની ભૂમિમાંથી આવ્યા હતા. (પૃ. ૪૬) આ વિજેતા જાતિનો વર્ણ ગૌર, મસ્તક ઉન્નત અને કેશ કાળા અથવા ભુખરા હતા. તેમજ શારીરિક લક્ષણોમાં તથા બુધ્ધિમાં નવીન જાતિથી તદ્દન જુદી હતી, (પૃષ્ટ. ૪૯) તેઓએ વર્તમાન એલીફેન્ટાઇન નામના ટાપુનું નામ આબુ (Abu) પાડ્યું હતું. ઇજિપ્તની પ્રાચીન ભાષામાં આબુનો અર્થ હાથી થાય છે, તેથી તેઓ જે દેશમાંથી આવ્યા હતા, તે દેશમાં તેઓને હાથીનો સારો પરિચય હશે, એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે. (પૃ. ૫૭)

ઇજિપ્તના પુરાણોમાં હોરસને ઓસિરિસ (Osiris) અને તેની સ્ત્રી આઇસસ (Isis)નો પુત્ર તથા સૂર્યદેવ કહેલ છે.[૧૬] ઓસિરિસને માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે–તેણે પોતાની ભગિની તેમજ પત્ની આઇસિસની સાહાય્યથી પોતાની પ્રજાને કૃષિવિદ્યા અને હુન્નરકળાઓ શીખવી, પરંતુ તેના ભ્રાતા સેટ (Set) અથવા જેનું બીજું નામ ટાઇફોન (Typhon) પણ કહેવાય છે, તેણે તેને મારી નાંખી, અને તેનાં અવયવો કાપીને નાઇલ નદીમાં ફેંકી દીધાં. પરંતુ તેના પુત્ર હોરસ અને બીજા દેવોએ તેને સજીવન કર્યો. હોરસ ઇજિપ્તના રાજાઓનો મૂળ પુરૂષ થયો.[૧૭]

---

૧૫ हरितोऽयं महाबाहुः सागरे हरितोदके ॥
द्वीपं पन्नगराजस्य सुतो मे पालयिष्यति ॥ अ. ३८ श्लो. १०.

૧૬ Nelson's Encyclopaedia Vol. 12, p. 49.

૧૭ Encyclopaedia of Religion and Ethics, Vol. IX, p. 74.

ઐતરેય બ્રાહ્મણના અગ્નિષ્ટોમ પ્રકરણ (૩–૧૩–૯,૧૦) માં તથા શતપથ બ્રાહ્મણ (૧–૭–૪–૧,૮) માં પ્રજાપતિ વિશે જે કથા કહેવામાં આવી છે, તેને મળતી જ ઓસિરિસની કથા છે. બન્ને બ્રાહ્મણોમાં કહ્યું છે કે–પ્રજાપતિ પોતાની કન્યાની પછવાડે મોહિત થઇને દોડયા. દેવોને તે કૃત્ય અધર્મ્ય લાગવાથી પ્રજાપતિનું શાસન કરવાને, માટે તેઓએ રૂદ્રદેવને ઉત્પન્ન કર્યો. તે રૂદ્રદેવે પ્રજાપતિનો ઘાત કર્યો. મહાભારત અને પુરાણોમાં દક્ષના યજ્ઞભંગનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેનું મૂલ આ બ્રાહ્મણોક્ત પ્રજાપતિની કથા છે.

આ સઘળી કથાઓ સાથે સાથે વાંચતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે–ઇજિપ્તનો ઓસિરિસ તે બ્રાહ્મણોક્ત પ્રજાપતિ અને પુરાણોક્ત દક્ષ જ હતો. સૂર્યવંશી હર્યશ્વનો મૂળ પુરૂષ મનુ કશ્યપનો પુત્ર હતો, અને કશ્યપ દક્ષનો પુત્ર હતો. ઇજિપ્તના હોરસને પણ ઓસિરિસનો પુત્ર કહેવામાં આવ્યો છે, સેટને ટાઇફોન એટલે વાયુનો પિતા કહેલો છે.[૧૮] ઋક્સંહિતા(૨–૩૩–૧) માં રૂદ્રદેવને મરૂતોનો પિતા કહેલ છે, અને તેજ રૂદ્રને શિવ કહેવામાં આવેલ છે. એટલે ઇજિપ્તનો સેટ તે શિવ અથવા વાયુપિતા રૂદ્ર જ છે. હોરસને વળી સૂર્યદેવ કહે છે, તેજ મુજબ હારવંશનો હર્યશ્વ પણ સૂર્યવંશી હતો. તેથી ઇજિપ્તનો હોરસ તેજ હરિવંશનો હર્યશ્વ હતો. તેના અનુયાયીઓ એટલે હર્યશ્વનો પૌત્ર હરિત અને તેની સાથે ગયેલા ક્ષત્રિયો હતા. હરિવંશમાં કહેલ નીલસાગર અને નીલ દ્વીપ, તે નાઇલ નદી અને નાઇલ નદીના પ્રદેશો છે. તે પ્રદેશની પાસે આવેલા રાતા સમુદ્રમાંથી અથવા ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ઇરાની અખાતમાંથી આજે પણ મોતિ કાઢવામાં આવે છે. હોરસના અનુયાયીઓ પૂર્વ દિશાની દેવભૂમિ અથવા તેની પડોશની કરીયાણાની ભૂમિમાંથી બાબલમાંડમની સામુદ્રધુનિને માર્ગેથી આવ્યા હતા, તે દેવભૂમિ કુરૂક્ષેત્રાદિ મધ્ય પ્રદેશ અને કરીયાણાનીભૂમિ, તે સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત્ત અને દક્ષિણ દેશો જ સમજી શકાય છે. તેઓનાં શારીરિક લક્ષણો ઉપરથી પણ તેઓ હિંદુસ્થાનના આર્યો હતા, અને તેઓને હાથીનું જ્ઞાન હતું. તે ઉપરથી તેઓ હિંદુસ્થાનના નિવાસીઓ હતા, એમ સહજ અનુમાન થાય છે. ઇજિપ્તની નવીન જાતિ શ્યામ વર્ણની અને પર્વતવાસીઓના જેવી મજબુત બાંધા વાળી હતી, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. હરિવંશમાં પણ હર્યશ્વનો પુત્ર યદુ રાજા જે નાગ રાજાની કન્યાઓને પરણ્યો હતો, તે નાગ રાજા ધુમ્રવર્ણનો હતો એમ કહેલું છે, તેમજ નાગશબ્દની વ્યુત્પત્તિથી જ સમજી શકાય છે કે નાગલોકો મૂળે પર્વતવાસીઓ હશે. હોરસ અને સેટ વચે એટલે વિજેતાઓ અને નવીન જાતિ વચે મહાન્ વિગ્રહ થયાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે કે–હોરસ એટલે હર્યશ્વના અનુયાયી આર્યો અને સેટ એટલે શિવોપાસક નાગ લોકો વચે મહાન્ વિગ્રહ થયો હતો અર્થાત્ ઇજિપ્તની ઐતિહાસિક કથા હરિવંશના હર્યશ્વની કથા સાથે સર્વાંશે મળતી આવે છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે–ઇજિપ્ત અથવા એશીયા માઇનરમાંથી અરબી સમુદ્ર માર્ગે આર્યો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા ન હતા, પરંતુ સૌરાષ્ટ્ર અથવા દક્ષિણમાંથી તે જ માર્ગે થઇને તેઓ તે તે દેશોમાં ગયા હતા, ત્યાંના મૂળવતનીઓને તાબે કર્યા હતા અને તે તે દેશો ઉપર લાંબી મુદત સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.*

---

૧૮ વેબસ્ટર ડીક્ષનેરી, (નવી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૮૯૭) પૃ. ૧૫૫૯

* શ્રીયુત ઠક્કર નેણસિંહ લક્ષ્મીદાસે ઇજિપ્તમાં આર્યોના ઉપનિવેશન સંબંધી ઇ.સ. ૧૯૧૭ ની સાલના બુદ્ધિપ્રકાશના અંકોમાં ત્રણ જુદા જુદા લેખો આપ્યા છે. તે પૈકી 'પુરાણોક્ત શોણિતપુર" નામના લેખમાં તેઓએ ઓસિરિસને બલિરાજ સાથે અને હોરસને બાણાસુર સાથે સરખાવ્યા છે. (પૃ. ૬૯). પરંતુ ઓસિરિસ વિષે ઇજિપ્તની જે પૌરાણિક કથા મળી આવી છે,

પ્રાચ્યવિદ્યામહાર્ણવ નગેન્દ્રનાથ વસુએ સુસ્થાપિત કર્યું છે કે–એશીયામૈનરના પ્રાચીન રાજાઓમાં આર્ય નામો અને તેઓના સંધિપત્રમાં આર્યદેવોનાં નામો જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ બીજું કંઇ નથી, પણ ઋક્સંહિતામાં જે પણિજાતિનું વર્ણન કર્યું છે, તે પણિજાતિના લોકો ફીનીશીયામાં અને બાબીલોનમાં જઇને વસ્યા હતા, તે જ છે. ફીનીશીયા શબ્દનું ગ્રીકરૂપ ફોઇનીક્ષ (Phoenix) અને લાટીનરૂપ પોઇનસ (Poenus) છે,[૧૯] જે શબ્દ પણિ અથવા તેમાંથી વ્યુત્પન્ન વણિક્ શબ્દને સારી પેઠે મળતો આવે છે. કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો પણ અભિપ્રાય છે કે–ઇજિપ્તમાં પૂર્વદેશમાં જે હોરસ અને તેના અનુયાયીઓની જાતિ આવી હતી, તે જાતિના લોકો બાબીલોન તથા ફીનીશીયામાં જઇને વસ્યા હતા.[૨૦] ગ્રીક–ઇતિહાસકાર હેરોડોટસે કહ્યું છે કે–ઉપર્યુક્ત પણિ અથવા વણિક્ લોકો ઇરાની અખાતને માર્ગે થઇને એશીયામૈનરમાં તથા ફીનીશીયામાં આવ્યા હતા, ત્યારે બીજા કેટલાક પાશ્ચાત્ય પંડિતો તેઓનું મૂળ વતન અફગાનીસ્થાન હતું, એમ કહે છે. ઋકસંહિતા (૧૦–૧૦૮–૧) પ્રમાણે પણિઓનું મૂળ નિવાસસ્થાન કંદહાર પાસે રસા અથવા રંહા નદી જે સિંધુ નદીને મળે છે, તેની આસપાસ હતું.[૨૧] મિતની વંશના રાજાઓનાં આર્યનામો અને તેઓના સંધિપત્રમાં લખેલાં આર્યદેવોનાં નામો ઉપરથી પણ પાશ્ચાત્ય પંડિતોમાં બહુ મતભેદ પ્રચલિત છે. તોપણ એન. સુડરબ્લોમ. (N. Suderblom.) અને ડા. બી. બી. ચાર્લ્સના એવા અભિપ્રાયો છે કે–મિતની રાજાઓ આર્ય હતા અને બાલ્ટીક સમુદ્રને કિનારે થઇને તેઓ એશીયામૈનરમાં આવ્યા હતા.[૨૨]

(૨) સંહિતા, બ્રાહ્મણ અને પુરાણોમાંથી છુટાં છુટાં વચનોને એકત્ર કરી, તેઓ વચ્ચે પરસ્પર સંબંધ ન હોવા છતાં, પરસ્પર મેળવી, કંઇ પણ કલ્પનાની મુર્તિ ખડી કરવી, તેથી સત્યાન્વેષણ થઇ શકતું નથી. વર્ણવ્યવસ્થા અથવા જ્ઞાતિસંસ્થા અકારી લાગવાથી, તેનું નિર્મૂલત્વ દર્શાવી, ઉચ્છેદ કરવાની ઇચ્છામાંથી કોઇ પણ સિદ્ધાન્તને જન્મ આપવો, તેનું નામ સત્યાગ્રહ કેહેવાય નહિ. પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં પામીર અને તકલમકનના રણમાં હોમો–આલ્પાઇન જાતિ વસતી હોય તો તેઓનાં શારીરિક લક્ષણો કેવાં હતાં અથવા નિખિલ પ્રજામાં કઈ ભાષા વપરાતી હતી, તેનાં નિર્ણયાત્મક પ્રમાણો બિલકુલ મળી શકતાં નથી. આર્યજાતિ વિષે યુરોપના પંડિતોમાં પ્રચંડ મતાન્તરો છે. કેટલાક વિદ્વાનો તો આર્ય નામની કોઇ સવર્ણ જાતિ હતી, એવું સ્વીકારતા નથીજ. તેઓના મૂળ નિવાસને માટે ઉત્તર ધ્રુવ, ચીનનું ગોબીનું રણ, સૈબીરીયા, રૂશિયા, ચીનાઈ તુર્કસ્તાન, એશીયામૈનર,

---

તે કથા બલિરાજાની કથા સાથે બિલકુલ સંગત થતી નથી. તે કથા બ્રાહ્મણોક્ત પ્રજાપતિની કથા સાથે તથા પુરાણોક્ત દક્ષની કથા સાથે મળતીજ આવે છે. વળી હોરસને સૂર્યદેવ કહેવામાં આવ્યો છે, છતાં તેને અસુર કોટિમાં મુકવો તે યુક્ત નથી. ઓસિરિસને ઇજિપ્તનાં પુરાણોમાં પાછળથી પાતાલનો રાજા (Un-nefer) અને યમપુરીનો યમરાજા કહેલો છે, તે સત્ય છે. તેનું કારણ એમ જણાય છે કે, ઇજિપ્તમાં ગયેલા આર્ય લોકો કાળાન્તરે હિંદુસ્થાનની પૌરાણિક કથાઓ વિસરી ગયા હશે, અને જુદા જુદા દેવો તથા અસુરો વિષે જે કથાઓ સ્મરણાવશેષમાં રહી હશે, તે ઉપરથી તે સઘળી કથાઓના મુખ્યદેવ ઓસિરિસની કથામાં સમાવેશ કરી દીધો હશે.

૧૯. History of Egypt by E. A. Wallis Budge, Vol. I, p. 48.

૨૦ તેજ, પૃ. ૪૭.

૨૧ નગેન્દ્રનાથ વસુકૃત બંગેર જાતીય ઇતિહાસ, વૈશ્યકાંડ, પ્રથમાંશ, પૃ. ૧૩–૨૨.

૨૨. The Indo-Aryan Races, by Ramprasad Chand, Vol. I, p. 205.

લ્યુથેનીયા, અથવા નોર્વેસ્વીડનમાંથી હરકોઇ પ્રદેશ કલ્પવામાં આવે છે. જર્મન પંડિતો નિશ્ચયપૂર્વક કહે છે કે–તેઓની ટયુટોનિક જાતિ ગૌરવર્ણની, ઉન્નત મસ્તકવાન્ તથા ઉંચા કદની આર્યજાતિની શાખા છે, ત્યારે ફ્રેંચ પંડિતો આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે, આર્યજાતિ મૂળ આલ્પાઇન જાતિ હતી, અને તે આલ્પાઇન જાતિએજ યુરોપમાં આવીને પોતાની ભાષાનો તથા સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કર્યો; ફ્રેંચ લોકો તે આલ્પાઇન જાતિની શાખા છે.[૨૩] પશ્ચિમ યુરોપમાં જ્યાં જ્યાં પર્વતપ્રદેશો છે, ત્યાં ત્યાં એક વિશાલ મસ્તકવાન્ જાતિ જોવામાં આવે છે; તે ઉપરથી તે જાતિના લોકો પણ પામીર અને તકલમકનરણમાં વસતી આલ્પાઇન જાતિના છે, એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. તે જાતિની શાખાઓ મધ્ય ફ્રાંસ, ઇંગ્લાંડ અને ગ્રીસમાં પથરાયેલી છે. એશીયામૈનરના પ્રાચીન હિટ્ટિજાતિના લોકો પણ આલ્પાઇન જાતિના હતા, એમ માનવામાં આવે છે. છતાં પશ્ચિમ યુરોપ, ફ્રાંસ, ઇંગ્લાંડ અને ગ્રીસમાં વિશાલ મસ્તકવાન્ સઘળા લોકો એકજ જાતિના વંશજો છે, તે વિષે પુરેપુરી શંકા દર્શાવવામાં આવી છે. પ્રોફેસર રિજ્વે (Ridgeway) એ તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે–જેમ લાંબા મુખવાળો બોર લોકોના દેશનો ઘોડો એસુટોલેન્ડના પર્વતપ્રદેશમાં લાંબો કાળ વસવાથી તેની સંતતિ વિશાળ મસ્તકવાન્ થઇ ગઇ છે, તેમ જુદી જુદી જાતિઓનાં મનુષ્યો પર્વત પ્રદેશોમાં વસવાથી વિશાલ મસ્તકવાન્ થાય છે.[૨૪] અર્થાત્ ભાષા ઉપરથી કે શારીરિક લક્ષણો ઉપરથી એ જુદી જુદી જાતિઓનું ઐક્ય દર્શાવવું, તેનો હવે બિલકૂલ સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી. તેથી લાપૌજ અને જોઇસ વગેરે પંડિતો કહે છે તેમ પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં પામીર અને તકલમકનના રણમાં વિશાલ મસ્તકવાન્ જાતિ વસતી હોય, તો તેને માની શકાય તેવો આધાર નથી.

પાછળ (પૃ. ૧૪–૧૬માં) કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ પામીર અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં શકજાતિ વસતી હતી. તેઓ વૈદિક ધર્મ પાળતા હતા અને તેઓમાં વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા પણ પ્રચલિત હતી. પૂર્વ કાળમાં તેઓ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, બંગાળ, બિહાર વગેરે દેશોમાં આવીને વસ્યા હતા, છતાં તેઓના વંશજો આજે પણ પ્રથક્ જ્ઞાતિ તરીકે વ્યવહારાય છે. બંગાળામાં શાકદ્વિપી અને મગ બ્રાહ્મણોની તથા ગુજરાતરજપુતાનામાં ભોજકોની જ્ઞાતિઓ હજુ પણ ઇતર જ્ઞાતિઓથી પૃથક્જ જોવામાં આવે છે. હિંદુસ્થાનમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થયા પછી તે ધર્મે સ્વલ્પ સમયમાં એટલું બધું બળ જમાવ્યું હતું કે વૈદિક ધર્માવલંબી રાજાઓ નિર્બળ થઇ ગયા અને હિંદુ પ્રજૈક્યનો ભંગ થયો. તેવી છિન્ન ભિન્ન સ્થિતિનો લાભ લઇને પંજાબની સરહદેથી યવનો, પાર્થિઅનો, સિથીયનો અને હૂણોનાં ટોળાંનાં ટોળાં હિંદુસ્થાનમાં ઉતરી આવ્યાં, અને તેઓએ પંજાબ, મથુરા, ગુજરાત, માળવા અને કાઠિયાવાડમાં લાંબી મુદ્દત સુધી રાજસત્તા ચલાવી. તેઓએ તે સમયે બ્રાહ્મણધર્મનો અથવા બૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર કર્યા છતાં હિંદુઓએ તેઓને વિદેશીયજ લેખ્યા છે, અને વખ્તો વખ્ત ઉગ્ર યુદ્ધો કરીને તેઓને હિંદુસ્થાની બહાર કાઢી મુક્યા છે. આજે તેઓના સ્મરણાવશેષો માત્ર સિક્કાઓમાં કે શિલાલેખોમાં જોવામાં આવે છે. જે હિંદુઓનો વિદેશીયો તરફ એટલો બધો અભાવ હતો, તેઓ આલ્પાઇન જાતિ જેવી અનાર્યભાષા બોલતી અને અનાર્યધર્મ પાળતી જાતિનો કાળાન્તરે પણ પોતામાં

૨૩. History of Anthropology by A. C. Hadden, p. 146,

૨૪. Anthropology by R. R. Marret, p. 106.

સમાવેશ કરે, તે બિલકૂલ સંભવિત જણાતું નથી. વળી જે જાતિ મૂળથી વર્ણાશ્રમધર્મ પાળતી ન હોય, તે જાતિ હિંદુસ્થાનમાં આવીને બ્રાહ્મણથી ચંડાળ સુધીની જ્ઞાતિઓમાં વ્હેંચાઇ જાય, અને જુદા જુદા વાડાઓ બાંધીને રહે, તે કેવળ તર્કવિરૂદ્ધજ લાગે છે.

બૌધાયનાદિ ધર્મશાસ્ત્રકારોએ, સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત્ત, અંગ, બંગ, કલિંગાદિ દેશોની પ્રજાને વર્ણસંકર કહી છે, તેમ જ તે તે દેશોમાં જનારાઓને માટે પ્રાયશ્ચિત કહેલું છે, તે ખરૂં છે. પણ તેનું કારણ પુરાણો તથા ઇતિહાસોમાંથી સહજ મળી શકે છે. પુરોહિત અને યજમાનવર્ગના આર્યો અફગાનીસ્તાન અને કંદહારને માર્ગે થઇને હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થયા, ત્યારે આખા હિંદુસ્થાનમાં અનેક અનાર્ય જાતિઓ વસતી હતી. આર્યોએ તેઓને પંજાબ, સંયુક્તપ્રાંત, રજપુતાનાનો ઉત્તરભાગ, અયોધ્યાની આસપાસનો પ્રદેશ, અને મિથિલા સુધીના પ્રદેશોમાંથી હાંકી કાઢયા હતા, અને ત્યાં પોતે રાજસત્તા જમાવી હતી. તે પ્રદેશોની આસપાસના પ્રદેશોમાં જે અનાર્ય જાતિઓ જઇને રહી હતી, તેઓ સંસ્કૃતિમાં આર્યોથી ઉતરે તેવી નહોતી. વાણિજ્યમાં તેઓ બહુ સાહસિક હતા, અને પૂર્વમાં ચીન, પશ્ચિમમાં ઇજિપ્ત અને એશીયા મૈનર સુધી જળમાર્ગે વ્યાપાર ચલાવતા હતા. જેમ જેમ મધ્યપ્રદેશી આર્ય પ્રજાની વસ્તિમાં વૃદ્ધિ થતી ગઇ તેમ તેમ ત્યાંના ક્ષત્રિયો અને તેની પછવાડે ઇતરવર્ણો પણ બાહ્ય પ્રદેશોમાં ઉતરી પડયા અને સામદામદંડભેદથી ત્યાં વસતી અનાર્ય જાતિઓને તાબે કરી. રાજાઓ રાજ્યના હિતખાતર અથવા કામવશ થઇને તેઓની કન્યાઓને પરણતા હતા. બ્રાહ્મણો પણ નાગલોકોની કન્યાને પરણ્યાનાં દ્રષ્ટાંતો રાજતરંગિણીમાંથી અને વામનપુરાણમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.[૨૫] એ રીતે આર્ય પ્રજા બાહ્ય પ્રદેશોની અનાર્ય પ્રજામાં લગ્નવ્યવહારથી મિશ્ર થઇ ગયાથી, તે પ્રદેશોની પ્રજાને ધર્મશાસ્ત્રકારોએ વર્ણસંકર કહી હતી, તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? યદુ અને તુર્વસુને પણ તેજ કારણથી ઋકસંહિતામાં દાસ કહ્યા છે. શ્રીયુત રમાપ્રસાદચંદે હરિવંશમાંથી જે શ્લોકોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (પૃ. ૪૧), તેમાં પૂર્વ કાળમાં મધ્ય પ્રદેશમાંથી સઘળા વર્ણના લોકો બાહ્ય પ્રદેશોમાં જઇને વસ્યા હતા, એમ સાબીત થાય છે. કાળાન્તરે જ્યારે તે પ્રદેશોમાં અનાર્યોનું બળ ઓછું થયું હશે, અને ત્યાં વસેલા આર્યોએ મોટાં મોટાં તીર્થો નિર્મિત કર્યાં હશે, ત્યારે તે સમયના સ્મૃતિકારોએ સ્વલ્પ પ્રાયશ્ચિત્તથી તીર્થયાત્રા કરવાની રજા આપી હશે. (પૃ. ૪૦). છેવટ અનાર્યજાતિઓનો પૂર્ણ હ્રાસ થયો અથવા તેઓને વર્ણાશ્રમની નિકૃષ્ટ શ્રેણીમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા, ત્યારે તે તે દેશોમાં વસતી બ્રાહ્મણાદિ પ્રજાને મધ્યદેશના બ્રાહ્મણોને પોતાની સમાન સ્વીકારવાને જરૂર પડેલી જણાય છે.

પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરે ગુજરાતના નાગરબ્રાહ્મણોની વિદેશીય ઉત્પત્તિ માટે જે કારણો આપ્યાં છે, તે જ કારણો શ્રીયુત રમાપ્રસાદચંદે ગ્રહણ કર્યાં છે. તે કારણોની અયથાર્થતા વિષે પાછળ (પૃ. ૧૮–૩૨) સંપૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, એટલે તેની અત્ર પુનરૂક્તિ કરવાની આવશ્યક્તા નથી. તો પણ સંક્ષેપમાં એટલું જ કહેવું બસ છે કે–ગુજરાતના નાગરબ્રાહ્મણો પંજાબની સરહદ ઉપરથી ગુજરાતમાં આવ્યા ન હતા, પરંતુ કુરૂક્ષેત્રમાંથી આવ્યા હતા. તેઓની મૂળભાષા સંસ્કૃત અને લિપિ નાગરી હતી. નાગરી લિપિનો ઉદ્ભવ અથવા પ્રચાર કરનારા આનંદપુરના નાગરોજ હતા. તેઓનાં શારીરિક લક્ષણો કદાચ મધ્યદેશના બ્રાહ્મણો સાથે મળતાં આવતાં નહિ હોય, તો તેનું કારણ પરિસ્થિતિ જ છે.

૨૫ રાજતરંગિણી તરંગ ૧ તથા વામન પુરાણ અ. ૬૫ શ્લો. ૧૬૧

કાયસ્થાદિ જ્ઞાતિઓમાં મિત્ર, દત્ત, ઘોષ, ત્રાતાદિ અવટંકો છે, તેની તેર અથવા ચૌદ અવટંકો નાગરોમાં પણ છે, તે સત્ય છે. પરંતુ મિત્ર, દત્ત, ઘોષ, ત્રાતાદિ જુદી જુદી ઉપજાતિઓ હોમોઆલ્પાઇન જાતિમાં હશે, એમ શ્રીયુત રમાપ્રસાદચંદ અનુમાન કરે છે (પૃ. ૧૯૧), છતાં તેનું એક પણ પ્રમાણ તેઓ બતાવી શકયા નથી.

શ્રીયુત રખાલદાસ વંદોપાધ્યાયકૃત પ્રાચીન મુદ્રા નામના પુસ્તક ઉપરથી જણાય છે કે—ઇ. સ. ના ૧ લા સૈકાથી ચોથા સૈકા સુધીમાં થઇ ગયેલા મિત્રદત્તાદિ અવટંકો ધારણ કરનારા રાજાઓનાં નામોવાળા જે શિક્કાઓ મળી આવ્યા છે, તે સઘળા શિક્કાઓ મધ્ય દેશમાંથી જ પ્રાપ્ત થયા છે. અયોધ્યાપ્રદેશમાંથી, અલ્હાબાદજિલ્લામાં આવેલા પ્રભોસા ગામ પાસેથી, મથુરાનાં ખંડેરોમાંથી તથા સંયુક્ત પ્રાંતમાં બરેલી જિલ્લામાં આવેલ પ્રાચીન અહિચ્છત્ર અને વર્તમાન રામનગર પાસેથી નીકળેલા શિક્કાઓમાં મિત્રદત્તાદિ અવટંકો ધારણ કરનારા રાજાઓનાં નામો જોવામાં આવે છે. તે નામો બ્રાહ્મી લિપિમાં કોતરેલાં છે. અહિચ્છત્રના કેટલાક શિક્કાઓમાં તો નાગવેષ્ટિત શિવલિંગની પણ મૂર્તિ છે. (પ્ર. ૧૦૪–૧૦૬). તે ઉપરથી તે રાજાઓ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો હશે, એમ સહજ અનુમાન થાય છે. પરંતુ પંજાબની સરહદ ઉપરથી નીકળેલા શિક્કાઓમાં મિત્રદત્તાદિ અવટંકો ધારણ કરનારા રાજાઓનાં નામો જોવામાં આવતાં નથી, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે મિત્રદત્તાદિ અવટંકો વિદેશીય જાતિની નથી, પણ મધ્યદેશનિવાસી આર્યોમાં જ પ્રચલિત હતી.

અતઃપર વિસ્તારપૂર્વક સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે, તેમ નાગરબ્રાહ્મણો જ્યારે પ્રથમ વડનગરમાં આવ્યા, ત્યારે વૈદિક ધર્મ જ પાળતા હતા. ચિત્રશર્મા નામના એક બ્રાહ્મણે હાટકેશ્વરની ઉપાસના તેઓમાં પ્રચલિત કરી હતી, તે સાથે જ મિત્રદતાદિ અવટંકો ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ સ્વીકારી હતી. તે સમયે હજી તેઓએ નાગર સંજ્ઞા ગ્રહણ કરી ન હતી. ચિત્રશર્મા વત્સગોત્રનો હતો. વત્સગોત્રનો મુખ્ય સમાવાય પ્રશ્નોરા જેઓ અહિચ્છત્રા કહેવાય છે, તેઓમાં જ જોવામાં આવે છે.[२६] નાગરત્રિમાસિકઓફીસ તરફથી નાગરોના પ્રવરાધ્યાયો ઉપરથી **नवजानन्ति नागरा:** એ નામનું પુસ્તક પ્રકટ થયું છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે વડનગરા નાગરોમાં વત્સગોત્રનાં કોઇ પણ કુટુંબો ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અથવા કાશી કે મથુરામાં પણ નથી. તેથી ઉપર્યુક્ત ચિત્રશર્મા અહિચ્છત્રીય હોય, એમ અનુમાન થાય છે. અને તેજ અહિચ્છત્રીય ચિત્રશર્માએ હાટકેશ્વરની ઉપાસના તથા મિત્રદત્તાદિ અવટંકો દાખલ કરી છે. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઇ. સ. ના બીજા અથવા ત્રીજા સૈકામાં થઇ ગયેલા અહિચ્છત્રના દત્તમિત્રાદિ અવટંકો ધારણ કરનારા તથા હાટકેશ્વરની ઉપાસના કરનારા રાજાઓમાંથી કોઇ રાજાઓનો તે આશ્રયી હશે. અને તે રાજાઓનો વડનગરના બ્રાહ્મણોને પણ આશ્રય થયાથી તેઓએ અહિચ્છત્રીય વત્સગોત્રી ચિત્રશર્માને પોતાની જ્ઞાતિમાં દાખલ કરી હાટકેશ્વરોપાસના અને દત્તમિત્રાદિ અવટંકો ગ્રહણ કરી હશે.

આ સઘળી હકીકતો ઉપરથી ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો હોમોઆલ્પાઇન જાતિના હતા, તે કલ્પના કેવળ મનોવિલાસ જ લાગે છે.

(પૂર્વાર્દ્ધ સમાપ્ત.)

---

૨૬ પ્રશ્નોરા નાગર જ્ઞાતિના વસ્તીપત્રકનો રીપોર્ટ, (સંવત ૧૯૭૩), પ્ર. ૨૩–૨૪

नागरोत्पत्ति.

(ઉત્તરાર્દ્ધ.)

૧ નાગરખંડ.

વડનગરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી નાગરજ્ઞાતિનો આરંભકાળ લગભગ બે હજાર વર્ષોથી હોવા છતાં, આશ્ચર્ય જેવું છે કે સ્કંદપુરાણન્તર્ગત નાગરખંડ સિવાય બીજા કોઇ પણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં નાગરજ્ઞાતિનો ઇસારો કરેલો પણ જણાતો નથી. જૈન લોકોનું માનવું છે કે-મગધ દેશના છેલ્લા નંદ રાજાનો મંત્રી શકટાળ અને તેના પુત્ર સ્થવિર સ્થૂલિભદ્ર જેઓ જૈન ધર્મમાં મોટા આચાર્ય થઇ ગયા છે, તેઓ જ્ઞાતિએ નાગર હતા.[1] નંદ રાજાના અને સ્થૂલિભદ્રજીના વૃતાંતો જે જે બ્રાહ્મણ તથા જૈન ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે, તેમાંના કોઇ ગ્રંથમાંથી તે હકીકતને પુષ્ટિ મળતી નથી. હેમચંદ્રસૂરિકૃત સ્થવિરાવલીચરિતના પરિશિષ્ટ પર્વમાં સ્થુલિભદ્રનો પ્રપિતામહ અને શકટાળનો પિતામહ કપિલ અગ્નીહોત્રી બ્રાહ્મણ હતો, જેને મહાવીર સ્વામીએ જૈન બનાવ્યો હતો, એમ કહ્યું છે.[2] નાગરખંડ સિવાય નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ વિષે જુનામાં જુનું પુસ્તક માત્ર પ્રસિદ્ધ કવિવર પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભે કવિત્તામાં રચેલું નાગરોત્પત્તિ નામનું છે. નાગરોની ઉત્પત્તિ પછી તે પુસ્તક અન્યૂન હજાર વર્ષ પછી લખાએલું હોવાથી તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાય તેમ નથી.

નાગરખંડ સ્કંદપુરાણનો ભાગ છે. દરેક પુરાણમાં સઘળાં પુરાણોની ગણુતિ કરેલી છે, તેમાં એક સ્કંદપુરાણ મહાપુરાણ અને બીજું તેજ નામનું ઉપપુરાણ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ઉપપુરાણોનો મોટો ભાગ તો ઘણો આધુનિક છે. છતાં દરેક મહાપુરાણોમાં ગણાવેલાં ઉપપુરાણો કયા સ્વરૂપમાં હશે, તેનો નિશ્ચય કરવો, દુરહ છે. દરેક પુરાણમાં સઘળાં મહાપુરાણો અને ઉપપુરાણોની ગણુતિ કરવામાં આવી છે, તેમજ નારદપુરાણમાં તો દરેક પુરાણના વિષયોની અનુક્રમણિકા લખી છે. તેથી એવો એક સમય હોવો જોઇએ કે જ્યારે તે સઘળાં પુરાણોને એકઠાં કરી તેઓનો સારોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો હોય. હિંદુસ્થાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ લખનાર વિન્સેન્ટ સ્મિથ ધારે છે કે પુરાણોનો સારોદ્ધાર ગુપ્તરાજા પેહેલા કુમારગુપ્તના સમયમાં એટલે ઇ. સ. ૪૫૫ ની પેહેલાં થયો હતો.[3]

હાલમાં જે નાગરખંડ પ્રચલિત છે અને સ્કંદપુરાણમાં વેંકટેશ્વર પ્રેસ તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે, તે મહાસ્કંદપુરાણનો ભાગ છે, એમાં કંઇ શક નથી. પરંતુ તે પ્રસિદ્ધ થયેલા નાગરખંડને જૂનાગઢના ગુજરાતિ ભાષાન્તર સાથે મેળવતાં, તેમાં કેટલો બધો વધારો થયો છે, તે સહજ જણાઇ આવે છે. જૂનાગઢના ગુજરાતિ ભાષાન્તરમાં જ્યારે બધા મળીને ૨૪૮ અધ્યાયો છે, ત્યારે વેંકટેશ્વર પ્રેસના નાગરખંડમાં ૨૭૯ અધ્યાયો છે; એટલે ભાષાન્તર કરતાં તેમાં ૩૧ અધ્યાયો વધારે ઘુંસી ગયા છે. એટલુંજ નહિ પણ બંગાળાનાં સુપ્ર-

---

૧ શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય વિજયધર્મસૂરિને એ વિષે પુછતાં, તેઓ પોતાના તા. ૬-૮-૧૯ ના પત્રમાં લખે છે કે-" અમારા પણ સમજવામાં તો એમજ છે કે સ્થૂલિભદ્રજીના પૂર્વજો નાગરજ હતા. " ૨ પરિશિષ્ટ પર્વ, સર્ગ ૭ શ્લો. ૧ થી ૧૩.

3. Early History of India by Vencent Smith, 2nd ed. p. 288.

સિદ્ધ પ્રત્નતત્વવેત્તા નગેન્દ્રનાથ વસુએ 'નાગરો અને નાગરી લિપિ'નો લેખ લખીને બંગાળાની એશિયાટિક સોસાઇટીના જર્નલના ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના અંક ૧–૨ માં પ્રસિદ્ધ કરેલ છે, તેમાં જે હકીકત તેઓએ પોતાની પાસે નાગરખંડની પ્રતના ૧૦૭ મા અધ્યાયમાંથી ઉધ્ધૃત કરી છે, તે હકીકત ભાષાન્તરના ૧૧૩ મા અધ્યાયમાં જોવામાં આવે છે. હયાત પ્રતોમાં પણ ઉત્તરોત્તર કેટલો બધો વધારો થઇ ગયો છે, તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ઉપસ્કંદપુરાણ હજુ પ્રસિદ્ધ થયું નથી. પરંતુ વેંકટેશ્વર પ્રેસના અધિપતિ પોતે પ્રસિદ્ધ કરેલા સ્કંદપુરાણની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે–ઉપસ્કંદપુરાણમાં ૭ સંહિતાઓ છે, અને આખા ગ્રંથના એક લાખ શ્લોકો છે, એમ કહેવાય છે. છતાં ઉપસ્કંદપુરાણના નામથી જેટલાં પુસ્તકો ઉપલબ્ધ થયાં છે, તે સઘળાં પુસ્તકોની શ્લોકસંખ્યા એ ત્રણ લાખથી પણ વધારે થાય છે.[૪] નાગરોનું અનુકરણ કરીને ગુજરાતદક્ષિણમાં આવીને વસેલી ઘણી ખરી જ્ઞાતિઓએ પોત પોતાનું પુરાણ બનાવ્યું છે, અને તે પુરાણ સ્કંદપુરાણનો ભાગ છે, એમ ઠસાવી દીધું છે. ઉપસ્કંદપુરાણની શાંકરી સંહિતામાં દરેક સંહિતાના ખંડો અને શ્લોકસંખ્યાની ગણના કરી છે. તે જોતાં તે સમયમાં આખા ગ્રંથની શ્લોકસંખ્યા ૧૨૮૦૦૦ની થવા જાય છે. ત્યાર પછી પણ તેમાં બમણો ત્રગણો વધારો થઇ ગયો છે. તે ઉપસ્કંદપુરાણમાં પણ નાગરખંડો હોવાનું જણાયું છે. તેની સનત્કુમારસંહિતાનો ૮ મો ખંડ નાગરખંડ નામનો છે, જેની શ્લોકસંખ્યા ૧૦૦૦૦ ની છે, અને શાંકરી સંહિતાનો ૧૫ મો ખંડ નાગરખંડ નામનો છે, જેની શ્લોકસંખ્યા ૨૦૦૦ની છે.[૫] આ બંન્ને નાગરખંડો મહાસ્કંદપુરાણના નાગરખંડથી જૂદાજ છે. તે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થાય તો તેમાંથી નાગરજ્ઞાતિના ઇતિહાસ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડવાનો સંભવ રહે છે.[૬]

નારદપુરાણની અનુક્રમણિકામાં અને પ્રભાસખંડમાં ૧ માહેશ્વર, ૨ વૈષ્ણવ, ૩ બ્રાહ્મ, ૪ કાશી, ૫ આવન્ત્ય. ૬ નાગર અને ૭ પ્રભાસ મળી સ્કંદપુરાણમાં સાત ખંડો છે, એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે. પરંતુ અસલ સ્કંદપુરાણમાં સાત ખંડો હોય, એમ માની શકાતું નથી. નાગરખંડમાંજ વડનગરના ચંડશર્માએ પુષ્પકને પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ બતાવ્યો છે. તે પ્રસંગે કહ્યું છે કે, "સ્કંદપુરાણમાં મેં પુરશ્ચરણસપ્તમી વિષે વાંચ્યું છે, તે પુરશ્ચરણસપ્તમીનું તું વ્રત કર." તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નાગરખંડ લખાયો, તે વખતે તો નાગરખંડથી સ્કંદપુરાણ જૂદું છે, એમ માનવામાં આવતું હતું. સાતે ખંડોમાં વર્ણવેલા વિષયો જોતાં માહેશ્વરખંડ, વૈષ્ણવખંડ અને ધર્મારણ્યના નામના ઉપખંડ સિવાયનો બ્રાહ્મખંડ–એટલો ભાગ અસલ સ્કંદ પુરાણનો હશે, એમ ધારી શકાય છે. બ્રાહ્મખંડાન્તર્ગત ધર્મારણ્ય ખંડમાં તો મોઢ બ્રાહ્મણો અને મોઢવાણીઆનો ઇતિહાસ તથા ગુજરાતના રાજા કુમારપાળની પણ કથા જોવામાં આવે છે,[૮] તેથી ધર્મારણ્યખંડનો ભાગ કેટલો બધો આધુનિક છે, તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે.

૪. વેંકટેશ્વર પ્રેસના છાપેલા સ્કંદપુરાણની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૨

૫. તેજ, પત્ર ૧૩, પૃ. ૧.

૬. જૂનાગઢના નાગરબ્રાહ્મણ વે. મૂ. ગુલાબશંકર કલ્યાણજી વ્હોરાએ ત્રિચિનાપોલીમાંથી ત્રાંબાના પતરાં ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં અને નાગરી લિપિમાં લખાયેલા હાટકેશ્વરમાહાત્મ્યની નકલ મેળવી છે. તે પુસ્તકમાં અધ્યાયો ૩૧ અને શ્લોકસંખ્યા ૧૬૦૦ની છે, એમ તેઓનું કહેવું છે. તે હકીકત ખરી હોય તો તે ગ્રંથ પણ ઘણો ઉપયોગી થઈ પડવાનો સંભવ છે.

૭. સ્કંદપુરાણ, નાગરખંડ, અ. ૧૬૨ શ્લોક. ૧૨–૧૪.

૮. સ્કંદપુરાણ, બ્રાહ્મખંડ, ધર્મારણ્યખંડ અ. ૩૯.

તોપણ એતો નિશ્ચિત છે કે નારદપુરાણની અનુક્રમણિકામાં નાગરખંડની અનુક્રમણિકા સવિસ્તર લખાયેલી છે. તેથી તે અનુક્રમણિકા લખાયા પહેલાં નાગરખંડ લોકમાન્ય અને પ્રમાણરૂપ થયો હોય તોજ તેને તેમાં સ્થાન મળી શકે. સ્કંદપુરાણની ગુપ્તલિપિમાં લખેલી એક પ્રત ઉપલબ્ધ થઇ છે, તે પ્રતના અક્ષરોના મરોડ ઉપરથી તે પ્રત ઇસ્વીસનના સાતમા સૈકાના પૂર્વાર્દ્ધમાં લખાઇ હશે, એમ માનવામાં આવે છે.[૯] તેમજ પુરાણોનો સારોદ્ધાર મોડામાં મોડો ઇ. સ. ૪૮૦ની આસપાસ થવો જોઇએ, એમ પ્રત્નતત્ત્વવેત્તાઓની માન્યતા છે.[૧૦] ત્યારે નાગરખંડની રચના તે પહેલાં ઓછામાં ઓછા ૫૦ વર્ષ પહેલાં થયેલી માનીએ તો ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાના આરંભમાં નાગરખંડ રચાયો હશે, એમ નિઃસંદેહ માની શકાય છે.

નાગરખંડમાં વર્ણવેલી કથાઓના મુખ્યશઃ ચાર વિભાગો પાડી શકાય; ૧ હાટકેશ્વરની ઉત્પત્તિ અને તેનું માહાત્મ્ય, ૨ તીર્થોની ઉત્પત્તિ અને તેઓનું માહાત્મ્ય, ૩ નાગરોની ઉત્પત્તિ અને તેઓનો તત્કાલીન ઇતિહાસ તથા ૪ શ્રાદ્ધ કલ્પ. હાટકેશ્વરની ઉત્પત્તિની કથા શિવપુરાણ અને વામનપુરાણાદિ પુરાણોમાંથી કંઇક અંશે ફેરફાર કરીને અક્ષરશઃ મુકવામાં આવેલી છે. વડનગરમાં સ્થપાયલાં તીર્થો જેવાં અન્ય સ્થળોએ પ્રાચીન તીર્થો છે અને તે તીર્થોના સંબંધમાં જૂદાં જૂદાં પુરાણોમાં જે કથાઓ આપી છે, તે કથાઓ થોડા ઘણા સુધારાવધારા સાથે નાગરખંડમાં આપેલી છે. પરંતુ કેટલાંક નવીન તીર્થો સ્થપાયાં, તેઓના સંબંધમાં તત્કાલીન ઇતિહાસ આપેલો છે. તે ઇતિહાસને પ્રાચીનતાની છાપ મારવાને માટે મુદ્દાની હકીકતમાં જ નહિ, પણ માણસોનાં નામોમાં પણ ફેરફાર કર્યો છે. શ્રાદ્ધકલ્પના વિષયમાં તો કંઇ નવીન કહેવાનું હોય નહિ, છતાં મહાલય અને સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધોની ક્રિયાઓમાં પ્રચલિત શાસ્ત્રપ્રણાલી કરતાં નાગરખંડમાં થોડો ઘણો મતાંતર બતાવ્યો છે, તે હેમાદ્રિ જેવા ધુરંધર વિદ્વાને પણ પોતાના ચતુર્વર્ગચિંતામણિ નામના વિરાટ્ પુસ્તકમાં સ્વીકારેલો છે અને ત્યાર પછી નિર્ણયસિંધુ—આદિ નિબંધકારોએ તેનું પ્રામાણ્ય અંગીકૃત કર્યું છે. તે ઉપરથી નાગરખંડને પાછળના ભાગમાં પુરાણની જેટલી મહત્તા મળી ચૂકી છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. આખા ગ્રંથમાં બે બાબતો ખાસ લક્ષ ખેંચે છે. એક તો એ કે વડનગરના નાગરોને સરહદ ઉપર આવેલા નાગલોકો સાથે કાયમ કલહ થયા કર્યો છે. તેથી જે સમયમાં વડનગરની સરહદ ઉપર નાગલોકોનું રાજ્ય હશે, તે સમયમાં જ વડનગરની ઉત્પત્તિ થઇ હશે. નાગરાજ્યના વિનાશ સાથે જ નાગરખંડની સમાપ્તિ થાય છે. તેથી તે સમય પછી તુરત નાગરખંડની રચના થયેલી હોવી જોઇએ. બીજી બાબત એ છે કે—પ્રસિદ્ધ ચિના પ્રવાસી હ્યુએનસંગે વડનગરમાં સાતમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં બૌદ્ધ અને જૈનોના મઠો અને મંદિરો જોયાં હતાં;[૧૧] નગેન્દ્રનાથ વસુ કહે છે, તેમ ઇસ્વીસનના પાંચમા સૈકામાં વલભી રાજા ધ્રુવસેને વડનગરમાં જૈન કલ્પસૂત્રની પ્રસિદ્ધિ કરી હતી.[૧૨] તેમ છતાં આખા નાગરખંડમાં બૌધ્ધ અથવા જૈન ધર્મો વિષે એક પણ શબ્દ લખવામાં આવ્યો નથી. આનર્ત્ત દેશના જે રાજાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે સઘળા બ્રાહ્મણધર્મના પુરા પક્ષપાતી હતા અને બ્રાહ્મણોનું પ્રાચીન રાજાઓની પેઠે દેવો કરતાં પણ અધિક સન્માન કરતા હતા. વલભી રાજાઓની પુર્વે ગુજરાત દેશ ગુપ્તરાજ્યના તાબામાં હતો અને તે પહેલાં ક્ષાત્રપોનું

૯–૧૦. Early History of India by Vincent Smith, 2nd ed. p. 20.
૧૧–૧૨. Journal of the Asiatic Society of Bengal P. I, pp. 132–3.

ત્યાં રાજ્ય હતું. આ બન્ને વંશોના રાજાઓનું બૌધ્ધ અથવા જૈન ધર્મ તરફ વલણ હોય, એમ જણાયું નથી. બૌધ્ધ અને જૈન ધર્મોનો પ્રચાર અને પ્રબળ તો વલભી રાજાઓના સમયમાં જ થયાનું જાણવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી વલભીરાજ્યારંભ પેહેલાં નાગરખંડ રચાયો હતો, એમ સિધ્ધ થાય છે. વલભી રાજાઓએ આનંદપુરના બ્રાહ્મણોને અનેક દાનો આપ્યાનાં તામ્રપત્રો પણ પ્રસિધ્ધ થયાં છે અને જૈન કલ્પસૂત્રનો ગ્રંથ પેહેલ વેહેલો આનંદપુરના બ્રાહ્મણો પાસે જ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો, તેથી વલભી રાજાઓના સમયમાં વડનગર બહુ વિભવશાલી થયું હોય અને ત્યાંના નાગરો વિદ્યામાં બહુ પ્રતિષ્ઠાશાલી થયા હોય એમ સબળ અનુમાન થાય છે. તે હકીકત પણ નાગરખંડ મોડામાં મોડો ઇસ્વીસનના પાંચમા સૈકાના આરંભમાં લખાયો હશે, એમ જે ઉપર અનુમાન કર્યું છે, તેનું સમર્થન કરે છે.

૨ હાટકેશ્વર અને આમુષ્યાયણો.

બ્રાહ્મણ વર્ણની સઘળી જ્ઞાતિઓમાં નાગરજ્ઞાતિની ત્રણ વિશિષ્ટતાઓ ખાસ રીતે નજરે તરી આવે છે. ૧ તેઓનો ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વર છે, જે પ્રાયશઃ હિંદુની બીજી કોઇ પણ જ્ઞાતિને નથી; ૨ એકસ્ત્રીવિવાહ અને ૩ અયાચકતા અથવા યથાર્થ કહીએ તો અપ્રતિગૃહિત્વ–એ તેઓનાં ખાસ લક્ષણો છે.

એ પણ અર્થસૂચક છે કે–પુરાણોમાં દૈત્યો, દાનવો, નાગો વગેરે જે અનાર્ય જાતિઓનું અથવા આર્યોની વિરોધી જાતિઓનું વર્ણન કર્યું છે, ત્યાં તે સઘળી જાતિઓના ઇષ્ટદેવ શંકર હતા, એમ કહેલું છે. અતલસુતલાદિ સપ્તપાતાલમાં દાનવ, દૈત્ય અને નાગ જાતિઓ વસતી હતી,[1] અને તેઓનો ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વર હતો.[2] હિંદુસ્થાનમાં એક સમયે આખા દેશ ઉપર નાગજાતિ પથરાઇ ગઇ હતી, એમ નાગ અથવા નગર શબ્દથી યુકત અનેક ગામો શેહેરો અને તીર્થોનાં નામો ઉપરથી અનુમાન થઇ શકે છે. વેદમાં અહિ અને સર્પ જાતિઓનું વર્ણન જોવામાં આવે છે, પરંતુ નાગજાતિનો કંઇ પણ ઉલ્લેખ જોવામાં આવતો નથી. થીયોસોફીના સાહિત્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ આટલાંટિસ ખંડનો જળપ્રલય થયા પછી, તેમાંથી બચેલાં મનુષ્યો જળમાર્ગે અથવા સ્થળમાર્ગે હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થયાં હશે, એમ અનુમાન થાય છે. તેઓના દેશનું નામ પાતાલ હતું, એમ પુરાણોમાં કહેવામાં આવ્યું છે. અલેકઝાંડરે હિંદુસ્થાન ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તે સમયમાં સિંધુનદી અને સાગરના સંગમ ઉપર એક પાતાલ નામનુ શહેર હતું.[3] નાગરખંડમાં કહ્યું છે કે–આધુનિક વડનગરની આસપાસ એક મોટું અરણ્ય હતું, અને તે અરણ્યનું નામ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર કહે-

---

૧ तेषु दानवदैतेयु जातयः शतसंघराः ।
निवसन्ति महानागजातयश्च महामुने ॥ વિષ્ણુપુરાણ.

૨ भुमौ रुद्रस्य लोकश्च पाताले हाटकेश्वरम् ॥ લિંગ પુરાણ અ. ૧ શ્લો. ૫૪.
पाताले सप्तमे चास्ति लिंगं श्री हाटकेश्वरम् ॥
ब्रह्मणा स्थापितं पार्थ सहस्रयोजनोच्छ्रितम् ॥ ७ ॥
तश्चार्चयति तल्लिंगं नानानागेन्द्रसत्तमाः ॥ ९ ॥ સ્કંદપુરાણ, માહેશ્વર ખંડ, કૌમારિકા ખંડ. અ. ૨૯.

૩. Early History of India by Vencent Smith, 2nd ed. p 101

વાતું હતું. તે હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાંથી જળમાર્ગે પાતાળમાં જવાતું હતું, અને પાતાળના નાગલોકો હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં આવતા હતા.[૪] કાશ્મીરના રાજતરંગિણી નામના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે–ચંદ્રભાગા (આધુનિક ચિનાબ) નદીની આસપાસનો પ્રદેશ પાતાલ કહેવાતો હતો અને ત્યાં નાગલોકોનું રાજ્ય હતું.[૫] આ ઉપરથી સહજ અનુમાન થાય છે કે–નાગલોકો પ્રથમ કાશ્મીરમાં તથા સિંધમાં આવીને વસ્યા હતા અને ત્યાર પછી તેઓ હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગોમાં ફેલાઇ ગયા હતા.

નાગરોના પૂર્વજો હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં જ્યારે આવીને વસ્યા, ત્યારે તે સ્થળે હાટકેશ્વરનું મંદિર હતું નહિ, તેમજ મહાભારત તથા પુરાણોમાં જ્યાં જ્યાં હાટકેશ્વરમંદિરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેની સાથે નાગરોને કંઇ સંબંધ હોવાનું જણાયું નથી. મહાભારતમાં, હિમાલયના ધવલગિરિશિખિરની પાસે કિંપુરૂષનો પ્રદેશ અને તેની પાસે હાટકપ્રદેશ જેની મર્યાદા માનસરોવર સુધી હતી, એમ કહેલું છે, તે હાટકપ્રદેશમાં ગુહ્યકોનું રાજ્ય હતું.[૬] તે સમયમાં દક્ષિણમાં કેરલદેશની ઉત્તરે કરહાટકનામનું નગર હતું, એમ પણ કહેલું છે.[૭] બંગાળામાં આવેલા બર્દવાન શહેર જેનું પ્રાચીન નામ વર્ધમાન હતું, તે વર્ધમાનની નજીક ત્રિવિક્રમ નદીને કિનારે હાટકનગર હતું, એમ ભવિષ્ય પુરાણના બ્રાહ્મખંડ (અ. ૭)માં કહેલું છે. પરંતુ તે તે સ્થળોએ હાટકેશ્વરનાં મંદિરો હતાં કે નહિ અથવા તે તે સ્થળોના નિવાસીઓ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો હતા કે નહિ, તે વિષે કંઇ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી. મહાભારત અને રામાયણમાં હાટકેશ્વર વિષે કંઇ ઉલ્લેખ નથી. પુરાણોમાં વામનપુરાણમાં સપ્તગોદાવર પ્રદેશમાં હાટકેશ્વરનું મંદિર હોવાની કથા લખેલી છે.[૮]

સ્કંદપુરાણના માહેશ્વરખંડાન્તર્ગત કૌમારિકાખંડમાં ગુજરાતમાં આવેલી મહીનદી અને સાગરસંગમને સ્થળે મહીનગરમાં બ્રહ્મદેવે પાતાલમાંથી હાટકેશ્વરનું બાણ લાવીને પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું કહ્યું છે.[૯] તે સિવાય પુરાણપ્રસિદ્ધ હાટકેશ્વરનું મંદિર તો નાગરખંડમાં કહેલ વડનગરનુંજ છે. પરંતુ તે સિવાય કુરૂક્ષેત્રમાં આવેલા વર્ત્તમાન સેફીદીન પ્રગણામાં સેફીદન નામનું ગામ છે, તે ગામથી છ માઇલ દૂર હાટ નામનું ગામ છે. તે ગામ નજીક પંચનંદ સ્થળ ઉપર હાટકેશ્વરનું પ્રાચીન મંદિર છે. તેની પ્રતિષ્ઠા સત્યયુગમાં થઇ હતી, એવી દંતકથા પ્રચલિત છે, તેજ પ્રગણામાં નાગેશ્વરમાહાદેવ, નાગદમનદેવી અને નાગતીર્થો પણ આવેલાં છે.[૧૦] વામનપુરાણમાં કુરૂક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય વર્ણવતાં નાગતીર્થ અને પંચનદ તીર્થનો મહિમા વર્ણવ્યો છે, પરંતુ તે સ્થળે હાટકેશ્વરનું મંદિર હોવાનું લખ્યું નથી.[૧૧]

---

૪ નાગરખંડ અ. ૮ શ્લો. ૧૮–૨૪.

૬. મહાભારત, સભાપર્વ, અ. ૨૮ શ્લો. ૧–૪.

૭. તેજ, અ. ૩૧ શ્લો. ૭૦.

૮. વામનપુરાણ, અ. ૬૫ શ્લો. ૫૫.

૯. કૌમારિકાખંડ, અ. ૪૮ શ્લો, ૨૦—૨૧.

૧૦. Archeological Survey–Report by Cunningham Vol. XIV, p. 86, Notes by L. Raghunathdas, Superintendent of Ethnology to the Zhind State.

૧૧ વામનપુરાણ અ. ૩૪ શ્લો. ૨૨–૨૬.

તેથી તે સ્થળે હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા વામનપુરાણ લખાયા પછી કરવામાં આવી હશે. તોપણ ત્યાં નાગેશ્વરમહાદેવ, નાગદમનદેવી અને નાગતીર્થો હોવાથી નાગલોકોનું જે સમયે તે સ્થળે પ્રાબલ્ય હશે તે સમયે તેઓએ હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી હશે. તે સિવાય ખાનદેશમાં આ-વેલ અહમદનગરનું પ્રાચીન નામ નગર હતું. ત્યાં હાટકેશ્વરનું મંદિર હજુ પણ વિદ્યમાન છે. નગેન્દ્રનાથ વસુની માન્યતા પ્રમાણે વડનગરના બ્રાહ્મણોએ ચંડશર્માને બહિષ્કૃત કર્યો, ત્યાર પછી તેના વંશજો ત્યાં આવીને વસ્યા હતા, અને ત્યાં એક શેહેર વસાવીને વડનગરના અસલ નામ નગર ઉપરથી તે શેહેરનું નામ નગર પાડયું હતું, અને ત્યાં હાટ-કેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.[૧૨]

આ ઉપરથી સહજ અનુમાન થાય છે કે-હિંદુસ્થાનમાં હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરનારા પ્રથમ નાગલોકો હતા, અને ત્યાર પછી નાગરબ્રાહ્મણોએ હાટકેશ્વરની ઉપાસનાનો સ્વી-કાર કર્યો હતો.

નાગરખંડમાં વર્ણવેલી હાટકેશ્વરની કથા ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે વર્તમાન વડનગરને સ્થળે અને તેની આસપાસ એક મોટું અરણ્ય હતું. તે અરણ્ય હાલના કચ્છના રણ સુધી આવેલું હતું. કચ્છના રણની જગોએ સમુદ્ર હતો. તે સમુદ્રમાર્ગે સિંધના પાતાલ ગામમાંથી નાગલોકો તે અરણ્યમાં આવીને વસ્યા હતા, અને તે અરણ્યનું નામ હાટકેશ્વર ક્ષેત્ર પાડયું હતુ.[૧૩] પરંતુ નાગરોના પૂર્વજો જે બ્રાહ્મણો હતા, તેઓ કુરૂક્ષેત્રમાંથી આવીને તે હાટકેશ્વર ક્ષેત્રમાં રહ્યા હતા અને તે સમયે ત્યાં હાટકેશ્વરનું મંદિર ન હતું. તત્કાલીન ગુજરાતના રાજાનો તેઓએ કુષ્ટ વ્યાધિ શાંત કરવાથી તે રાજાએ ત્યાં એક ગામ વસાવી, તે બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું હતું.[૧૪] ત્યાર પછી ઘણે કાળે ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ હાટકેશ્વરની ઉપાસના દાખલ કરી હતી. તેઓએ કેવી રીતે અને કેવા સંયોગોમાં હાટકેશ્વરની ઉપાસના સ્વીકારી હતી, તે વિષે નાગરખંડના અધ્યાય ૧૦૭ માં જે કથા આપી છે, તેનો સાર કહી જવાનું યોગ્ય જણાય છે.

" હાટકેશ્વરક્ષેત્રના ચમત્કારપુરમાં વત્સગોત્રનો બ્રાહ્મણ ચિત્રશર્મા હતો. ચમત્કાર પુરમાં પાતાલના હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરવાની તેની ઇચ્છા થવાથી તેણે શંકર ઉપર તપ કરીને શંકરનું વરદાન મેળવી ચમત્કારપુરમાં હાટકેશ્વરના સુવર્ણલિંગની સ્થાપના કરી અને એક ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું. બીજા બ્રાહ્મણોને તેની ઇર્ષ્યા આવવાથી, તેઓએ પણ પણ દુશ્ચર તપશ્ચર્યા કરી અને શંકરના પ્રસાદથી દરેક ગોત્રના બ્રાહ્મણે એકેક શંકરનું મંદિર બંધાવી ૬૮ ગોત્રોના બ્રાહ્મણોએ ૬૮ તીર્થો બાંધ્યાં." એ રીતે વડનગરમાં બ્રાહ્મણોમાં હાટકેશ્વરની ઉપાસના દાખલ થઇ.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે-ચિત્રશર્માએ હાટકેશ્વરની ઉપાસના કોની પાસેથી અને કયા પ્રદેશમાંથી સંપાદન કરી ?

કચ્છભુજના નાગરગૃહસ્થ રા. રા. ગૌરીશંકર જયશંકરે ત્રિમાસિકપત્રમાં તે વિષે ચર્ચા ઉપસ્થિત કરી લખ્યું છે કે—

---

૧૨. Journal of the Asiatic Society of Bengal, 1896, P. I. pp. 117-8.

૧૩. નાગરખંડ અ. ૧ થી ૮ સુધી.

૧૪. તેજ, અ. ૧૦-૧૧.

"નાગ શબ્દને છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય રા લાગવાથી નાગરા થાય છે અને નાગરા ઉપરથી નાગરશબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે. નાગલોકોનું એક ટોળું બાકટ્રીયામાંથી હિંદુસ્થાનમાં આવ્યું, તેમાંનો એક ભાગ કાશ્મીરમાં જઇને વસ્યો, તે ત્યાંના પંડિતબ્રાહ્મણો છે. બીજું ટોળું સિંધમાં આવ્યું, ત્યાંથી પાતાલ નામના નગરમાંથી વર્ત્તમાન વડનગરમાં આવીને વસ્યું, જેઓ હાલના નાગરો છે.

"કાશ્મીરના નાગરાજા મહારાજા રણાદિત્યની રાણી રણરંભા કે જે વિંધ્યગિરિના રાજાની કુંવરી હતી, તેણે રાજાને પૂજવાને માટે કિંમતી જવાહીર સ્ફાટિકની પીઠિકા આપી, અને તે પીઠિકાને રણાદિત્યે ચંદ્રભાગા નદીને રસ્તે પાતાળમાં આણી, એ સ્ફટિક મણિની પીઠિકાને શ્રી હાટકેશ્વર (સોનાનો ઇશ્વર) નામ આપી પ્રતિષ્ઠા કરી પૂજન કરવા લાગ્યો, ત્યારથી આપણે નાગલોકો શ્રી હાટકેશ્વરને ઇષ્ટદેવ તરીકે માનીએ છીએ."[૧૫]

પ્રથમ તો રા. રા. ગૌરીશંકર ભાઇ નાગશબ્દને છઠ્ઠી વિભક્તિનો રા પ્રત્યય લગાડી, તે ઉપરથી નાગર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરે છે, તે વ્યાકરણશાસ્ત્રના કોઇ પણ નિયમને અનુસરીને નથી. પાણિનિવ્યાકરણ (અ. ૫ પા. ૩ સ. ૫૫) પ્રમાણે **नगरे भवः नागरः** એમ જ નાગર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થાય છે અને તેનો અર્થ નગરવાસી થાય છે. સૂત્ર ૧૨૮ પ્રમાણે નાગરશબ્દનો અર્થ ચતુર થાય છે, છતાં તેની વ્યુત્પત્તિમાં તેથી કંઇ ફેરફાર થતો નથી, તેમ જ વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી તો નાગ શબ્દની સાથે નાગર શબ્દને કંઇ સંબંધ નથી. તેઓનો બીજો મુદ્દો એ છે કે–બાકટ્રીયામાંથી નાગ લોકોનું એક ટોળું કાશ્મીરમાં જઇને વસ્યું, તે કાશ્મીરના પંડિતબ્રાહ્મણો છે, અને બીજું ટોળું સિંધના પાતાળ ગામમાં જઇને વસ્યું, તે ગુજરાતના નાગરબ્રાહ્મણો છે. આ હકીકતને કંઇ ઐતિહાસિક પ્રમાણ નથી. કાશ્મીરમાં આર્યજાતિ આવીને વસી, તે પહેલાં ત્યાં નાગો વસતા હતા અને તે નાગોને આર્ય લોકોએ ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા હતા, એમ કાશ્મીરના રાજતરંગિણી નામના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. સિંધના પાતાલ ગામમાં નાગલોકો બાકટ્રીયામાંથી આવીને વસ્યા હતા, તેને માટે કંઇ આધાર નથી. પરંતુ મહાભારતના યુદ્ધ પહેલાં ઇજિપ્તના નાગ લોકોને કાઠિયાવાડના રાજાઓ સાથે સંબંધ બંધાયો હતો અને તેથી તે બાજુએથી જળ માર્ગે નાગ લોકોએ સિંધમાં પ્રવેશ કર્યો હશે; એમ વધારે સંભવિત જણાય છે.[૧૬] તેઓનો ત્રીજો મુદ્દો એ છે કે–કાશ્મીરનો રાજા રણાદિત્ય નાગવંશી હતો, તેની રાણી રણરંભાએ તેને સ્ફાટિકનું શિવલિંગ આપ્યું હતું અને તે શિવલિંગની તેણે સિંધના પાતાળમાં જઇને પ્રતિષ્ઠા કરી તેનું નામ હાટકેશ્વર રાખ્યું; ત્યારથી ત્યાંના નાગોમાં હાટકેશ્વરની ઉપાસના શરૂ થઇ અને તે નાગોના વંશજો વડનગરમાં આવ્યા, ત્યારે હાટકેશ્વરની ઉપાસના સાથે લેતા આવ્યા. પરંતુ રાજતરંગિણી વાંચતાં રણાદિત્ય નાગવંશી હતો, એમ બિલકૂલ માલુમ પડતું નથી. જો તેમ હોત તો તેના પૌત્ર બાલાદિત્યના જમાઇ દુર્લભસેનને જેમ કર્કોટક નાગનો પુત્ર કહ્યો છે,[૧૭] તેમ તેને માટે અથવા તેના પૂર્વજ રાજાઓને માટે કહેવામાં આવ્યું હોત. તેથી ઉલટું તે ગોનંદ વંશી હતો, એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે.[૧૮] તેની રાણી રણરંભાએ

---

૧૫. ત્રિમાસિક, પુ. ૨ અંક ૩ પૃ. ૭૭–૭૯.

૧૬. જુઓ પાછળ, પૂર્વાર્દ્ધ પૃ. ૩૨–૩૩–૩૪.

૧૭. રાજતરંગિણી ત. ૩ શ્લો. ૪૯૦.

૧૮. તેજ, ત. ૩ શ્લો. ૪૭૩.

તેને સ્ફટિકમણિનું શિવલિંગ આપ્યાનું અને તેની પાતાલમાં પ્રતિષ્ઠા કરી તેનું નામ હાટકેશ્વર રાખ્યાનું પણ લખ્યું નથી. પરંતુ રણુરંભાએ તેને હાટકેશ્વરમંત્ર આપ્યો હતો; તે મંત્રના પ્રભાવથી તે ચંદ્રભાગાનદી ઉતરી શકયો હતો અને તેની નજીકના પ્રદેશ પાતાળમાં જઇ ત્યાંના નાગ લોકોનો પરાજય કરી, તે પ્રદેશ તાબે કર્યો હતો,[19] એમ લખ્યું છે. આ ઉપરથી પાતાલ એટલે સિંધનું પાતાલગામ નહિ પણ ચંદ્રભાગા (ચિનાબ) નદીની પાસે આવેલ પ્રદેશનું નામ પાતાળ હતું, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. પાતાળમાં જઇને તેણે હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, એમ તેઓશ્રી શા ઉપરથી લખે છે, તે સમજાતું નથી. નાગલોકો તો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યાં પહેલાં પણ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો હતા, એમ ઉપર સપ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ કાશ્મીરના રાજા રણાદિત્યનો હાટકેશ્વર સાથે કંઈ પણ સંબંધ હતો, એમ માનવાને કંઇ પણ કારણ માલુમ પડતું નથી.

નાગરખંડમાં તો વત્સગોત્રી ચિત્રશર્માએ શંકરના વરદાનથી વડનગરમાં હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું લખ્યું છે. પરંતુ તે સાથે એકબે બીજી હકીકતો પણ લખી છે, તે ઉપરથી તે વાત ઉપર કંઇ વિશેષ પ્રકાશ પડી શકે છે. વડનગરના બીજા બ્રાહ્મણોને વડનગરમાં ૬૮ તીર્થો બાંધવાની રજા આપતાં શંકરે ચિત્રશર્માને કહ્યું છે કે—

तुरीयमपि ते गोत्रं वेदोक्तेन क्रमेण च ।
आद्यतां चापि ते सर्वे कीर्तिष्यंति ते द्विजाः ॥ अ. १०७ श्लो. ५६

" હે બ્રાહ્મણ! વેદોક્ત ક્રમ પ્રમાણે તારૂં ગોત્ર ચોથું હોવા છતાં આ સર્વે બ્રાહ્મણો તારા ગોત્રને પ્રથમ પદ આપશે."

ત્યાર પછી બીજા સઘળા બ્રાહ્મણોએ વરદાન માગતાં કહ્યું કે—

यदि देव प्रसन्नस्त्वमस्माकं च सुरेश्वर ॥
पश्चिमश्चित्रशर्मा च यमाद्यो भवता कृतः ॥ ७१ ॥
अस्मदीयं सदा नाम कीर्तनीयमसंशयम् ॥
[illegible] सर्वेषु यथा तेन समा वयम् ॥ ७२ ॥

"હે દેવ! જો આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો તો ચિત્રશર્મા જે અમારામાં સૌથી છેલ્લી પંક્તિનો છે, તેને આપે પ્રથમ પંક્તિ આપી; તો હવે અમે પણ શ્રાદ્ધાદિક કર્મમાં ચિત્રશર્માની બરાબર થઇએ, તેમ કરો."

તે ઉપરથા શ્રી મહાદેવે કહ્યું કે—

युष्माकमपि ये केचिद्वंशं यास्यन्ति मानवाः ॥
युवानः शास्त्रसंयुक्ता वेद विद्याविशारदाः ॥ ७३ ॥
आनयिश्यथ तान् युयमामुश्यायणसंज्ञितान् ॥
नित्यं स्थिताश्चते क्षेत्रे श्राद्धस्याक्षयकारकाः ॥ ७४ ॥

" હે બ્રાહ્મણો! તમારા વંશના પણ સઘળા દ્વિજો સદા યુવાન રહેશે અને વેદશાસ્ત્રમાં બહુ કુશલ થશે. તેઓને તમે આમુષ્યાયણો આપશો અને તેઓ આ ક્ષેત્રમાં રહીને અક્ષય ફળ આપનારી શ્રાદ્ધક્રિયાઓ કરનારા થશે."

---

૧૯. તેજ, ન. ૩ શ્લો. ૪૬૫—૪૭૦

ઉપર કહેલી હકીકત ઉપરથી મુખ્ય વાત તો એ ધ્યાનમાં આવે છે કે-ચિત્રશર્મા વત્સ-ગોત્રનો હતો અને તેના ગોત્રને સૌથી છેલ્લી (પશ્ચિમ) પંક્તિ આપવામાં આવી હતી, તેનું કારણ તે વડનગરમાં પાછળથી આવેલો હોવો જોઇએ. તે સિવાય બીજો ખાસ મુદ્દો લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય એ છે કે-શંકરે વડનગરના બ્રાહ્મણોને આમુષ્યાયણો રાખવાની આજ્ઞા કરી.

ત્રિમાસિકપત્રની ઓફીસ તરફથી **નયજાનંતીતિ નાગરાઃ** એ નામનું લઘુ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. તે પુસ્તકમાં ગુજરાતકાઠિયાવાડમાં વસતી સઘળી વડનગરાનાગરજ્ઞાતિમાં હાલ જે જે ગોત્રો, પ્રવરો વગેરે વિદ્યમાન છે, તેનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. તે જોતાં જણાય છે કે હાલની વડનગરાનાગરજ્ઞાતિમાં વત્સગોત્ર પ્રચલિત નથી, પણ વત્સપાલ નામનું ગોત્ર પ્રચલિત છે; તે પણ બહુ સ્વલ્પ સમવાયમાં છે. પ્રશ્નોરાનાગરજ્ઞાતિના વસતિપત્રક ઉપરથી જણાય છે કે તેઓનો મોટો ભાગ વત્સગોત્રનો છે.[૨૧] પ્રશ્નોરા પોતે અહિચ્છત્રથી આવ્યા છે, એમ કહે છે. તે અહિચ્છત્ર પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકર કહે છે, તેમ પંજાબમાં કાંગડા પાસે અહિચ્છત્ર નામનું ગામ હતું, તે નહિ, પણ યુક્તપ્રદેશમાં બરેલી જિલ્લામાં રામનગર પાસે આવેલું, મહાભારતમાં કહેલ પાંચાલ દેશની રાજધાનીનું અહિચ્છત્ર હતું, તે જ છે. નાગરોમાં દાખલ થયેલાં આમુષ્યાયણો સાથે તેને પુરતો સંબંધ હોવાનું સબળ કારણ મળે છે.

નાગરોમાં હાલમાં મેહેતા, ઓઝા, વ્હોરા, દેશાઇ વગેરેની અવટંકો પ્રસિદ્ધ છે. તે પેહેલાં ચંદ્રેચા, ગુલેચા, વસ્ત્રઉલાદિ ૧૫૫ અવટંકો પ્રચલિત હતી.[૨૨] અને તે પહેલાં ભૂતિ, ભવ વગેરે ચૌદ આમુષ્યાયણો પ્રચલિત હતાં.[૨૩] વર્ત્તમાન અવટંકોમાંની ઘણીખરી અવટંકો તો ધંધો, વ્યવસાય અથવા નિવાસસ્થાનોનાં નામો ઉપરથી કે કુલોત્પન્ન પરાક્રમી પૂર્વજના નામ ઉપરથી પણ પડેલી લાગે છે. તે પેહેલાંની ચંદ્રેચાદિની ૧૫૫ અવટંકો ગામોનાં નામો ઉપરથી પડી હોય, એમ જણાય છે. રાજકોટમ્યુઝીયમના ક્યુરેટર વેદમૂર્ત્તિ વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય ધારે છે કે-વડનગરના રાજાઓએ વડનગરના બ્રાહ્મણોને આસપાસનાં ૧૫૫ ગામો દાનમાં આપ્યાં હતાં; તે ગામોનાં નામો ઉપરથી તે તે અવટંકો નાગરોમાં દાખલ થઇ હતી.[૨૪]

કાયસ્થો, શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો અને બંગાળાના બ્રાહ્મણો વગેરેમાં એવી અવટંકો અથવા આમુષ્યાયણો ગમે તે કારણોથી પ્રચલિત થયાં હોય, પરંતુ તે કારણો નાગર જ્ઞાતિને લાગુ

---

૨૦ ત્રિમાસિક પુ. ૨ અં. ૧ નો વધારો.

૨૧ પ્રશ્નોરાનાગરજ્ઞાતિનું વસ્તિપત્રક, સં. ૧૯૭૩ પૃ. ૨૩-૨૪.

૨૨ શ્રીયુત પંડિત ગંગાશંકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ. પૃ. ૯૨-૯૪.

૨૩ भूतिभवौ नागदत्तौ मित्रदेवौ च वर्म च ।
गुप्तनंदौ च घोषश्च शर्मदासौ च दाम च ॥
त्रातदत्तौ च शर्माण आमुष्यायणसंज्ञिताः
मुद्गलेनैव मुनिना चतुर्दश इतीरिताः ॥
संकृतस्य मुनेर्वंशे स संभुतो द्विजोत्तमः ।
प्रभावइति विख्यातो दत्तसंज्ञो निमेः सुतः ॥
તેજ, પૃ. ૧૨૫.

૨૪ ત્રિમાસિક પુ. ૧. અં ૪, પૃ, ૭૭.

પડતાં નથી. વલભીપુરનાં તામ્રપત્રોમાં આનંદપુર (આધુનિક વડનગર) ના બ્રાહ્મણોનાં નામોની પછવાડે મિત્ર, દત્તાદિ અવટંકો લખેલી છે.[૨૫] નાગરખંડમાં ભર્તૃયજ્ઞ જેનું મૂળ નામ પ્રભાવ હતું, તેની અવટંક દત્ત હતી, એમ કહ્યું છે.[૨૬]

વે. મૂ. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યને નાગરોના પ્રવરાધ્યાયનાં પાચ છ પુસ્તકો પ્રાપ્ત થયાં હતાં. તેમાં સંવત્ ૨૮૩ (ઇ. સ. ૨૨૭) પેહેલાં આનંદપુરના નાગરોમાં જે ગોત્રપ્રવરાદિ પ્રવર્તમાન હતાં, તે સર્વનો સંગ્રહ કર્યો છે, એમ લખ્યું છે.[૨૭] તે ઉપરથી મિત્રદત્તાદિ, આયુષ્યાયાણો નાગરોમાં ઇ. સ. ૨૨૭ પેહેલાં એટલે ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના આરંભમાં દાખલ થયાં હોય એમ અનુમાન થાય છે. હાલમાં કેટલાંક વર્ષો પેહેલાં મથુરાં, અલ્હાબાદ જિલ્લાના ગામ પભોસા, બરેલી જિલ્લાના ગામ રામનગરની પાસેના અહિચ્છત્ર અને અયોધ્યા સુધીના પ્રદેશોમાં કેટલાક શિક્કાઓ હાથ આવ્યા છે. તે સઘળા શિક્કાઓ લગભગ એક સરખા હોવાથી પાંચાલશિક્કાઓ તરીકે ઓળખાય છે. તે શિક્કાઓ ઉપર જે રાજાઓનાં નામો કોતરેલાં છે, તેની સાથે મિત્ર, દત્ત, ઘોષ, ગુપ્ત દેવ, સેન અને પાલની અવટંકો જોવામાં આવે છે. તે પૈકી એક શિક્કા ઉપર વીરસેનનું નામ કોતરેલું છે. અલ્હાબાદ જિલ્લાના ઝંકોટા ગામ પાસે વીરસેન રાજાનો એક શિલાલેખ મળી આવ્યો છે. તે શિલાલેખની લિપિ ઉપરથી તે રાજા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં થઇ ગયો હોય, એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે.[૨૮] તે વીરસેન અને ઉપર્યુક્ત શિક્કાવાળો વીરસેન એક હોવાનું જણાય છે. એક શિક્કા ઉપર અચ્યુતનું નામ લખ્યું છે. તે અચ્યુત ગુપ્તવંશી રાજા સમુદ્રગુપ્તે પરાજિત કરેલો હોવો જોઇએ, એવો વિન્સેન્ટ સ્મિથનો અભિપ્રાય છે.[૨૯] એ સઘળી હકીકત ઉપરથી તે સઘળા પાંચાલપ્રદેશના રાજાઓ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાથી ઇ. સ. ના ચોથા સૈકા સુધીમાં થઇ ગયા હોય, એમ સિદ્ધ થાય છે. આ રાજાઓના કેટલાક શિક્કાઓ ઉપર નાગવેષ્ટિત શિવલિંગની મૂર્તિ કોતરેલી જોવામાં આવે છે.[૩૦] આ ઉપરથી અહિચ્છત્ર અને તેની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરનારાઓ જેઓની અવટંકો મિત્ર દત્તાદિ હતી, તેઓ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો પણ હતા, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. વત્સગોત્રી ચિત્ર શર્મા અહિચ્છત્રથી વડનગરમાં આવ્યો હતો તે ઉપર્યુક્ત કોઇ પણ રાજાનો આશ્રિત હોવો જોઇએ અથવા પુરોહિત હોવો જોઇએ. તેના આશ્રયથી અને આર્થિક સાહાય્યથી તેણે વડનગરમાં પ્રથમ હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરેલી હોવી જોઇએ. વડનગરના બીજા બ્રાહ્મણોને પણ ત્યાંના રાજાઓનો આશ્રય થયો હશે અથવા તેઓએ તેઓનું પુરોહિતપણું સ્વીકાર્યું હશે. તેજ કારણથી તે રાજાએ બીજા બ્રાહ્મણોને ૬૮ તીર્થો બંધાવવામાં મદદ કરેલી જણાય છે, અને તેજ કારણથી બ્રાહ્મણોએ પોતપોતાના આશ્રયદાતા રાજાઓનાં આયુષ્યાયણો પોતાના વંશજોમાં દાખલ કરેલાં હોવાં જોઇએ. આ ઉપરથી પણ વડનગરમાં હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા મોડામાં મોડી ઇસ્વીસનના ચોથા સૈકાની પેહેલાં અને ત્રીજા સૈકાના આરંભે થઈ હશે, એમ સબળ અનુમાન થાય છે.

---

૨૫ જુઓ પાછળ, પૂર્વાર્દ્ધ પૃ. ૧૮.
૨૬ નાગરખંડ અ. ૧૧૫.
૨૭. ત્રિમાસિક પુ. ૪, અં. ૧ પૃ. ૧૭.
૨૮. Epigraphia Indica, Vol. XI, p. 85.
૨૯. Coins of Mediaeval India Vol. I pp. 132-5.
૩૦. રખાલદાસ બેનરજીકૃત પ્રાચીન મુદ્રા, પૃ. ૧૦૩-૮.

૩ નગર અને નાગર.

એ તો નિશ્ચિત છે કે નાગરશબ્દ નગર ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. આધુનિક વડનગરનું નામ નગર હતું, તે પણ વડનગરમાં આવેલા કુમારપાળપ્રશસ્તિના લેખ ઉપરથી નિશ્ચયપણે કહી શકાય છે.[1] વડનગરનું બીજું નામ આનંદપુર હતું, એમ પણ તેજ લેખમાં કહેલું છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે વડનગરનું નામ આનંદપુર હોવા છતાં નગર નામ કયારે અને શી રીતે પડ્યું ?

આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતાં પેહેલાં નગર અને નાગર વિષે પ્રાચીન સંસ્કૃતસાહિત્ય ઉપરથી અથવા શિલાલેખો, તામ્રપત્રો કે શિક્કાઓ ઉપરથી કંઇ પ્રકાશ પડે છે કે નહિ, તે જોવાની જરૂર છે. પ્રાચીનતમ વૈદિકસંહિતાઓમાં નગર અથવા નાગર શબ્દોનો પ્રયોગ કરેલો જોવામાં આવતો નથી. ઐતરેયબ્રાહ્મણમાં જનશ્રુતિના પુત્રને નગરી કહ્યો છે. પરંતુ તેનું મૂળ નામ તો ઉપાવિ હતું, એમ પણ કહેલું છે.[2] તેથી નગરી શબ્દ વિશેષણ રૂપે વપરાયેલો છે. ભાષ્યકાર સાયણાચાર્યે તે સ્થળે નગરી શબ્દનો અર્થ નગરવાસી કર્યો છે.[3] તે ઉપરથી ઐતરેયબ્રાહ્મણના કાળમાં નગર નામનું કોઇ રાજધાનીનું શેહેર હશે, એમ જણાય છે. પાણિનિવ્યાકરણ (અ. ૫ પા. ૨ સૂ. ૧૦૭) માં 'નગ' ને 'ર' પ્રત્યય લગાડવાથી નગરની વ્યુત્પત્તિ કહી છે. તે સૂત્રની ટીકામાં વાર્તિકકાર કાત્યાયને **नगा इव प्रासादा यत्र सन्ति** (પર્વતો જેવા જ્યાં મેહેલો છે તે), એવું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. આ સ્પષ્ટીકરણ કેવળ કાલ્પનિક જ લાગે છે. ખરૂં જોતાં નગ એટલે પર્વતો ઉપર બંધાયેલ શેહેરો ને નગર કહેવાનો રીવાજ પડયો હશે. નાગશબ્દની વ્યુત્પત્તિ નગ ઉપરથી થઇ છે. તે પર્વતવાસી નાગલોકોનાં પર્વતો ઉપર આવેલાં શેહેરોની ભવ્યતા જોવામાં આવવાથી નગર શબ્દ પ્રચલિત થયો હોય, એમ જણાય છે. ઋગ્વેદની સંહિતા (૨–૧૫–૮) માં ઇંદ્રે વલોના પર્વત ઉપર આવેલા કિલ્લાઓ તોડી નાંખ્યાનું લખ્યું છે. વૈદિક સાહિત્યમાં ઇંદ્રના શત્રુઓ તરીકે વલો અને વૃત્રોનો સાથે પ્રયોગ કર્યો છે. વૃત્રો અહિજાતિના હતા, તેથી વલો પણ અહિ જાતિ સાથે સંબંધ ધરાવનારી જાતિના હોવા જોઇએ.[4] અર્થાત્ આ અનાર્યોનાં પર્વતો ઉપર આવેલાં શેહેરોને પ્રથમ નગર કહેવાનો પ્રથા પડયો હશે, તે કલ્પનાને તેથી પુષ્ટિ મળે છે.

ઐતરેયબ્રાહ્મણમાં કહેલું નગર કોઇ રાજાની રાજધાનીનું શેહેર હશે, એમ સાયણાચાર્ય કહે છે, પરંતુ તે નગર કયાં આવ્યું હતું, તે જાણી શકાતું નથી. તે સિવાય રજપુતાનામાં ચિતોડથી ૧૧ માઇલ દૂર નાગરી નામનું ગામ છે. તે ગામમાંથી નિકળેલા શિક્કાઓ ઉપરથી તે ગામનું અસલ નામ પતંજલિભાષ્યમાં કહેલી માધ્યમિકા નગરી હતું,

---

૧. પ્રાચીન લેખમાળા, ભા. ૧, પ્ર. ૧૮૧. ૨ ઐ. બ્રા. અ. ૪, ખં. ૮.

૩. ઐતરેયબ્રાહ્મણ (૨૫–૫) માં તે વિષે એવી શ્રુતિ છે કે—**एतद्ध तद्विद्वान्नगरी जानश्रुतेयः**—તે ઉપર સાયણાચાર્યનું ભાષ્ય છે કે—**जनश्रुताख्यस्य कस्यचिन्महर्षेः पुत्रो जानश्रुतेयः। स च राजपुरोहितत्वान्नित्यं नगरे वसतीति नगरी.** તૈત્તિરીયઆરણ્યક (૧–૧૧–૩૮) માં નગર શબ્દ વપરાયેલો છે, ત્યાં તેનો અર્થ શહેર થાય છે.

૪. Life in Ancient India by P. T. Shrinivas Iyengar, p. 128.

એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.[૫] તે સિવાય જયપુરના રાજ્યમાં નગર નામનું પ્રાચીન શેહેર હતું, જેનાં ખંડેરોમાંથી કાર્લાઇલ સાહેબે ૬૦૦૦ પ્રાચીન સિક્કાઓ શોધી કાઢ્યા છે; તે સઘળા સિક્કાઓની લિપિઓ ઉપરથી તે સિક્કાઓ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાથી ઈ. સ. ના ચોથા સૈકા સુધીના હોય, એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે.[૬] તે ઉપર તે નગર ઘણું પ્રાચીન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તે સિવાય પંજાબમાં હાલમાં જે કાંગડા ગામ છે, તેનું અસલ નામ નગરકોટ હતું. ઇ. સ. ૧૦૦૯ માં મહમદ ગિઝનીએ તે નગરકોટમાં આવેલા મહામાયાના મંદિરને તોડી નાંખી, તેની સંપત્તિ લુટી લીધી હતી. સાતમા સૈકામાં હિંદુસ્થાનમાં પ્રવાસાર્થે આવેલા ચિનાઇ પ્રવાસી હ્યુએનસંગે પોતાના ગ્રંથમાં તેનું વર્ણન કર્યું છે. પરંતુ તે નગરકોટનું મૂળ નામ સુશર્મપુર હતું. વિરાટ્રાજાનું ગોહરણ કરવામાં કૌરવોને સહાય કરનાર ત્રિગર્તદેશના રાજા સુશર્માના નામ ઉપરથી તે શેહેરનું નામ સુશર્મપુર પડ્યું હતું.[૭] કાંગડા પાસે કીરગામમાં આવેલા વૈદ્યનાથ મંદિરમાં કોતરાયેલી બે પ્રશસ્તિઓ જેની રચ્યા સાલ ઇ. સ. ૮૦૪ (લૌકિકાબ્દ ૮૦ તથા શાકે ૭૨૬) ની છે, તેમાં તેનું નામ સુશર્મપુર અથવા સુશર્મનગર આપ્યું છે.[૮] તે ઉપરથી તે શેહેરનું પ્રસિદ્ધ નામ ઇ. સ. ના નવમા સૈકાના આરંભસુધીમાં નગરકોટ નહિ પણ સુશર્મપુર હતું, એમ સિધ્ધ થાય છે. નાગરો જેઓની ઉત્પત્તિ મોડામાં મોડી ઇ. સ. ના ચોથા સૈકામાં કહી શકાય, તેઓનું મૂળ નિવાસસ્થાન નગરકોટ હતું, એમ પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરે અનુમાન કર્યું છે, તે ઉપરના કારણથી પરાસ્ત થાય છે.

પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરે કહ્યું છે કે ઇ.સ. ૧૧૫૨ (વિ. સં. ૧૨૦૮) માં લખાયેલી વડનગરની કુમારપાળપ્રશસ્તિમાંથી નાગરજ્ઞાતિનું નામ સૌથી પેહેલું પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ ધારવાડ જિલ્લામાં અબ્લુર નામના ગામમાંથી સાત લેખો મળી આવ્યા છે. તેમાંના ચાલુક્યરાજા છઠ્ઠા વિક્રમાદિત્યના સમયના ઇ. સ. ૧૧૦૧ ના લેખમાં નાગરખંડસપ્તતિ નામનું પ્રગણું વનવાસી બારહજાર નામના જિલ્લામાં હતું, એમ લખ્યું છે.[૯] ઇ. સ. ૧૦૯૪ તથા ઇ. સ. ૧૧૧૨ નાં દાનપત્રોમાં નાગરેશ્વર મંદિરનો ઉલ્લેખ છે. તે મંદિર દક્ષિણકેદારેશ્વર મંદિરની પાસે આવ્યાનું તેમાં લખેલું છે.[૧૦] સ્કંદપુરાણાન્તર્ગત નાગરખંડમાં લખ્યા મુજબ ચંડશર્માને જ્ઞાતિથી બહિષ્કૃત કર્યા પછી, તેના વંશજો અહમદનગરમાં જઇને વસ્યા હતા, તે શેહેરનું નામ તેઓએ નગર રાખ્યું હતું અને ત્યાં હાટકેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.[૧૧] તેજ સમવાયમાંથી કેટલાક નાગરબ્રાહ્મણો ચાલુક્ય રાજાઓનો આશ્રય લઇને ધારવાડમાં જઇને વસ્યા હશે. કદાચ તે વંશના રાજાઓએ તેઓને જુદે જુદે વખતે ૭૦ ગામો દાનમાં આપ્યાં હશે, અને તે ઉપરથી તે ગામોના વિભાગને નાગરખંડસપ્તતિનું નામ આપવામાં આવ્યું હશે. તેજ નાગર બ્રાહ્મણોએ દક્ષિણ કેદારેશ્વરના મંદિર પાસે નાગરેશ્વર મંદિર બંધાવ્યું હશે. જો એમ હોય તો અહમદનગરમાંથી ધારવાડમાં જઇને વસતા જુદા જુદા રાજાઓ પાસેથી ૭૦ ગામો મેળવતાં અને તે ગામોના વિભાગનું નામ નાગરખંડ

૫. Early History of India by Vincent Smith, 2nd ed. p. 204.

૬. Coins of mediaeval India, Vol I, pp. 162–174.

૭. બાબુ સાધુપ્રસાદ ચરણકૃત ભારતભ્રમણ (હિંદી) ખંડ ૨, પૃ. ૪૭૫.

૮. Epigraphia Indica, Vol. I, pp. 104 & 112.

૯. તેજ, વો. ૫ પૃ. ૨૧૪. ૧૦ તેજ, વો. ૫ પૃ. ૨૨૧.

પડીને લોકમાં તેની પ્રસિદ્ધિ થતાં ઓછામાં ઓછાં ૧૦૦ વર્ષો થવાં જોઇએ. એટલે અહમદનગરમાં ઇ. સ.ના ૧૧ મા સૈકામાં નાગરોની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તા સારી પેઠે જામી ગઇ હશે. ખાનદેશના ચાલીશગામપ્રગણામાં બહાલગામના સારજા (દ્વારજા) દેવીના મંદિરમાં દેવગિરિના યાદવરાજા સિંઘણના જ્યોતિષશાસ્ત્રી અનંતદેવનો શાકે ૧૧૪૪ ઇ. સ. ૧૨૨૨ નો એક શિલાલેખ છે. તે લેખ નાગરબ્રાહ્મણ ગંગાધરે લખ્યો છે, એમ તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે.[૧૨] તે ઉપરથી ખાનદેશમાં તથા અહમદનગરમાં તેઅરસામાં નાગરબ્રાહ્મણોની વસતિ હોવાનું સાબીત થાય છે. અને તે પ્રમાણે હજી પણ તે પ્રદેશમાં નાગરબ્રાહ્મણની એક જ્ઞાતિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ સઘળી હકીકત ઉપરથી ગુજરાત અને દક્ષિણની નાગરબ્રાહ્મણની જ્ઞાતિઓ મૂળ વડનગર જેનું તત્કાલીન નામ નગર હતું, તેમાંથી ઉત્પન્ન થઇ હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઇ. સ. ના ૧૩ મા સૈકામાં[૧૩] વૃંદમાધવ અથવા યોગસિદ્ધિ નામના વૈદકગ્રંથ ઉપર ટીકા લખનાર શ્રીકંઠદત્ત જેઓ જ્ઞાતિએ નાગરબ્રાહ્મણ હતા, તેઓએ સુંઠવાચક નાગરશબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં **नागराख्यदेशे भवं नागरम्** એમ કહ્યું છે.[૧૪] વડનગર અને તેની આસપાસનો મુલુક આદું જેમાંથી સુંઠ થાય છે, તેના પાક માટે આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી વડનગર અને તેની આસપાસના પ્રદેશનું નામ તેમાં વસતા નાગરો ઉપરથી ધારવાડજિલ્લાના નાગરખંડસપ્તતિને પેઠે નાગર પડ્યું હશે, એ કેવળ સંભવિત છે. આ અનુમાનને આશરે ૭૫૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલા પંડિત શેષકૃષ્ણના રચેલા પ્રાકૃતચંદ્રિકા નામના ગ્રંથમાંથી પણ પુષ્ટિ મળે છે. તેઓએ પોતાના સમયમાં હિંદુસ્થાનમાં ચાલતી જુદી જુદી ભાષાઓનાં નામો ગણાવતાં ઉપનાગર અને નાગર દેશોની ભાષાઓનાં નામો લાટ[૧૫] અને વૈદર્ભ દેશોની ભાષાઓનાં નામો સાથે મુકયાં છે. તે ઉપરથી પણ નાગરદેશ લાટ અને વૈદર્ભની સમીપમાં આવ્યો હશે, એમ સમજી શકાય છે.

પંજાબની વાયવ્યકોણના પ્રદેશમાં નાગરનામની જાતિ જે પ્રદેશમાં વસે છે, તે પ્રદેશ પણ નાગરનામથી ઓળખાય છે.[૧૬] પરંતુ પ્રાકૃતચંદ્રિકામાં કહેલ નાગરદેશ લાટ અને વૈદર્ભ દેશોની નજીક હોવાથી, તેને પંજાબની વાયવ્યકોણના નાગરપ્રદેશ સાથે કંઇ સંબંધ નથી. વળી તે દેશની નાગરજાતિ બુરૂસ્કી ભાષા વાપરે છે, જે ભાષાને હિંદુસ્થાનની અથવા આર્ય કે સેમેટિક ભાષા સાથે પણ કંઇ પણ સંબંધ નહિ હોવાથી તે નાગરજાતિ પ્રાચીન નાગજાતિમાંથી ઉત્પન્ન થઇ છે, એમ ભાષાતત્ત્વવિદ્ ગ્રીયર્સનની દૃઢ માન્યતા છે.[૧૭] તે ઉપરથી પણ તે નાગરજાતિ અને તેના નાગરદેશને ગુજરાત અને દક્ષિણની નાગરબ્રાહ્મણની જ્ઞાતિઓ સાથે કંઇપણ સંબંધ ન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

---

૧૧ જુઓ પાછળ, ઉત્તરાર્દ્ધ પૃ. ૪૪.

૧૨. Epigraphia Indica Vol III p. 113.

૧૩ શ્રીયુત ગણનાથસેનકૃત પ્રત્યક્ષશારીર નામના ગ્રંથનો ઉપોદ્ઘાત [સંસ્કૃત] પૃ. ૫૪

૧૪ વૃંદમાધવ અથવા યોગસિદ્ધિ, આનંદાશ્રમ સંસ્કૃત ગ્રંથમાળા પૃ. ૮૪

૧૫ **आवंत्यौ लाटवैदर्भावुपनागरनागरौ.**" quoted in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. XV, P. I, p. 116.

૧૬. People of India by H. Risley, 2nd ed. p. 395.

૧૭. Indo-Aryan Races by Ramaprasad Chanda, pp, 76-7.

૪ વડનગરનાં જૂદાં જૂદાં નામો.

નાગરખંડમાંથી વડનગરનાં ૧ ચમત્કારપુર, ૨ આનંદપુર, ૩ સ્કંદપુર અને ૪ નગર–એ ચાર નામો મળી આવે છે. કવિ વલ્લભકૃત નાગરોત્પત્તિમાં ૧ ચમત્કાર, ૨ આનંદપુર, ૩ માનપુર અને ૪ વડનગર એ રીતે ચાર નામો આપ્યાં છે,[1] એટલે તેમાંથી માનપુર નામ વિશેષ મળી આવે છે. વડનગરમાં અદ્યાવધિ એક દંતકથા ચાલી આવે છે. તે દંતકથામાં કહેવામાં આવે છે કે–' આચમન ' શબ્દના ચાર અક્ષરો પ્રમાણે પ્રથમ વડનગરનાં ચાર નામો હતાં. ૧ 'આ' એટલે આનંદપુર, ૨ 'ચ' એટલે ચમત્કારપુર, ૩ 'મ' એટલે મદનપુર અને ૪ 'ન' એટલે નગર. વલભીપુરના તામ્રપત્રોના લેખોમાંથી આનંદપુર અને આનર્ત્તપુર નામો મળી આવે છે.[2] તે લેખો ઇ. સ. ૫૪૧ થી ૬૭૧ સુધીના છે. અર્થાત્ તે સઘળી હકીકત ઉપરથી વડનગરનાં ૧ ચમત્કારપુર, ૨ આનંદપુર, ૩ સ્કંદપુર, ૪ આનર્ત્તપુર, ૫ નગર, ૬ માનપુર, ૭ મદનપુર અને ૮ વડનગર–એમ આઠ નામો પડ્યાં હોય, એમ જણાય છે; તો પણ લોકવ્યવહારમાં તો આનંદપુર અને વડનગર એ બે નામો જ પ્રચલિત થયાં છે. આનર્ત્તપુર નામ માત્ર વલભીતામ્રપત્રોમાં વપરાયેલ છે, તે નામ શા ઉપરથી પડ્યું, તે જાણવાને કંઇ સાધન નથી. નાગરખંડના ૬૪મા અધ્યાયમાં આનર્ત્તરાજા સુહયે ચમત્કારપુરમાં આનર્ત્તેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી, એટલું જ લખેલું છે. તે સિવાય સ્કંદપુર, માનપુર અને મદનપુર નામો તો કદિ પણ પ્રચલિત થયાં નથી, તેથી તે નામો માત્ર કાલ્પનિક હોવાનું જણાય છે.

ચમત્કારપુર.

ચમત્કારપુર નામ પણ કોઇ પ્રાચીન કે અર્વાચીન સાહિત્યનાં પુસ્તકોમાં કે લેખોમાં પણ જોવામાં આવતું નથી. માત્ર જૂનાગઢના ગામ વંથલીના વામનજીના મંદિરમાંના એક પાટ ઉપરના વિ. સં. ૧૩૪૬ (ઇ. સ. ૧૨૯૦) ના લેખમાંથી ચમત્કારપુરનું નામ મળી આવે છે.[3] તો પણ નાગરોની ઉત્પત્તિ સાથે તેનો મુખ્ય સંબંધ હોવાથી, તે વિષે નાગરખંડમાં જે કથા આપી છે, તેનો સાર અત્ર ઉલ્લેખિત કરવાની જરૂર છે.

" આબુ પર્વતની નૈઋત્યે આવેલા[4] આનર્ત્તદેશના રાજા ચમત્કારને કુષ્ટવ્યાધિ થયો હતો. તેની શાંતિ કરવાને માટે તે રાજા અડસઠે તીર્થોમાં ફરી વળ્યો અને અનેક ઉપચારો કર્યા, છતાં વ્યાધિ શાંત નહિ થવાથી, છેવટે નિરાશ થઇને તે હાટકેશ્વર ક્ષેત્રમાં આવ્યો. ત્યાં યાત્રાર્થે આવેલા બ્રાહ્મણોને વિશ્વામિત્ર ઋષિના આશ્રમમાં બેઠેલા જોઇને, તેઓને વ્યાધિની નિવૃત્તિ થવાનો ઉપાય બતાવવાની પ્રાર્થના કરવાથી, તેઓએ તેને ચૈત્ર શુદ ૧૪ ને દિવસે જ્યારે ચિત્રાનક્ષત્રનો ચંદ્ર હોય ત્યારે ત્યાં આવેલા શંખતીર્થ નામના સરોવરમાં સ્નાન કરવાનું કહ્યું. રાજાએ તેમ કરવાથી તેનો કુષ્ટવ્યાધિ તુરત નિવૃત્ત થયો. તેથી તેણે તે સ્થળે નગર બંધાવી, તેનું નામ ચમત્કારપુર પાડ્યું અને તે નગર તેણે તે બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું. ત્યાર પછી તે નગરમાં તેણે અચળેશ્વરમહાદેવની પણ પ્રતિષ્ઠા કરી. " (નાગરખંડ અ. ૧૦ થી ૧૩ સુધી.)

---

૧ સત્યયુગમાં ચમત્કારપુર, ત્રેતા આનંદ ધામ,
દ્વાપરયુગમાં માનપુર, કૈં વડનગર કલિનામ. કડવું ૩ ટુંક ૧૭.

૨ ત્રિમાસિક, પુ. ૧૦, અં. ૧ પૃ. ૩.

૩ તેજ, પુ. ૫ અં. ૧ પૃ. ૭–૮.

૪ નાગરખંડ અ. ૪ શ્લો. ૫૨.

ગુજરાતદેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જેટલો પ્રકાશમાં આવ્યો છે, તે ઉપરથી ચમત્કાર રાજા કોણ હતો અને ક્યારે થઈ ગયો, તે કંઇ જાણી શકાતું નથી. તો પણ નાગરખંડનાં આંતરિક પ્રમાણો અને ઇતર બાહ્ય પ્રમાણોથી જે કંઇ અનુમાનો થઇ શકે છે, તે વિષે હવે પછી લખવામાં આવશે. હાલ તુરત આનંદપુર નામ શા ઉપરથી પડ્યું, તેનો પ્રથમ નિર્ણય કરવાનું વધારે ઉચિત જણાય છે. આનંદપુરને માટે નાગરખંડ (અ. ૪૦) માં જે કથા આપી છે. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે.

આનંદપુર.

"ચમત્કારપુરની પડોશમાં બ્રહ્મદેવે એક નાનું તળાવ ગળાવી, તેનું સારસ્વતહ્રદ નામ પાડ્યું, અને તેને કિનારે શિલા સ્થાપી, તેનું ચિત્રશિલા અથવા મિત્રશિલા[૫] નામ રાખ્યું. તે તળાવ બ્રહ્મદેવે નાગોને અર્પણ કર્યું. સારસ્વતહ્રદમાં સ્નાન કરવાને આવનારા ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણોને તે નાગો બહુ સતાવવા લાગ્યા. કોઇ સમયે મંકણ નામના કોઇ ઋષિ ત્યાં આવી ચઢ્યા, અને સારસ્વતહ્રદની શિલા ઉપર બેશી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા. તેઓના તપની સિદ્ધિરૂપે તેઓના હાથમાંથી શાકનો રસ ઝરવા લાગ્યો, અને તેથી ઉન્મત્ત થઇને તે ઋષિ નૃત્ય કરવા લાગ્યા. તે ઉપરથી શ્રી મહાદેવજીએ ત્યાં આવીને તેઓનો ગર્વ ઉતાર્યો, પણ તેઓની તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું કે—

> तपस्ते मत्प्रसादेन वृद्धिं यास्यति नित्यशः ।
> स्थानेऽत्र भवता सार्धमहं स्थास्यामि सर्वदा ॥६०॥
> आनन्दितेन भवता प्रार्थितोऽहं यतो मुने ।
> आनन्देश्वरसंज्ञस्तु ख्यातिं यास्यामि भूतले ॥
> एतत्पुरं च मे नाम्ना आनन्दाख्यं भविष्यति ॥६१॥

"હે વિપ્ર ! મારા પ્રસાદથી તારૂં તપ નિત્ય વૃદ્ધિ પામ્યા કરશે, અને હું આ સ્થળે તારી સાથે સદા નિવાસ કરીશ. અનેક સ્તુતિઓ વડે તેં મને પ્રસન્ન કર્યો છે, તેથી હે મુને! હું આ સ્થળે આનંદેશ્વરના નામથી પ્રસિદ્ધ થઇશ અને આ નગરનું નામ મારા નામ ઉપરથી આનંદપુર કહેવાશે."

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે—'આ મંકણઋષિ કોણ હતા અને કયા સમયમાં તેઓએ આનંદેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી તથા ચમત્કારપુરનું નામ આનન્દપુર પાડ્યું ?"

મહાભારતમાં કુરુક્ષેત્રનાં તીર્થોનું વર્ણન કરતાં સપ્તસારસ્વતતીર્થના માહાત્મ્યમાં[૬] તેમજ વામનપુરાણમાં પણ તેજ પ્રસંગમાં[૭] મંકણ ઋષિની કથા આપી છે. તેજ મુજબ સ્કંદપુરાણના અવન્તીખંડમાં પણ તેની તેજ કથા ગુહેશ્વર મહાદેવના સંબંધમાં કહી છે.[૮] તેજ કથા નાગરખંડમાં આનંદેશ્વર અને આનન્દપુરના સંબંધમાં લગભગ અક્ષરશઃ કહી છે. માત્ર કંઈ પણ તફાવત હોય તો એટલો જ છે કે—ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણોને મંકણ ઋષિએ નાગોના ત્રાસથી મુક્ત કર્યા; અને તેટલો જ ભાગ ઐતિહાસિક હોવાનું જણાય છે. મહાભારત અ-

---

૫ જૂનાગઢના ભાષાન્તરમાં મિત્રશિલા અને છાપેલા નાગરખંડમાં ચિત્રશિલા પાઠ આપ્યોછે.

૬ મહાભારત, વનપર્વ, અ. ૮૩ શ્લો. ૧૧૫—૩૪

૭ વામનપુરાણ અ, ૧૩.

૮ અવન્તીખંડ, ચતુરશીતિલિંગમાહાત્મ્ય, અ. ૨

થવા વામનપુરાણના મંકુણ ઋષિએ સારસ્વતપ્રદેશમાં કોઇ પણ મહાદેવના લિંગની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું લખ્યું નથી. નાગરખંડના અધ્યાય ૨૭૪ માં મંકણેશ્વરનો પણ ઉલ્લેખ છે. તેથી નાગરખંડના મંકણે આનંદેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કર્યા ઉપરાંત પોતાના નામ ઉપરથી મંકણેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું જણાય છે. તે કારણોથી મહાભારત અને વામનપુરાણના મંકણઋષિથી નાગરખંડનો મંકણ તદન જૂદો જ છે, એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. છતાં સત્ય ઐતિહાસિક તથ્યને પૌરાણિક સ્વરૂપ આપવાના ઉદ્દેશથી નાગરખંડના કર્તાએ તેના નામરાશિ પૌરાણિક મંકણ ઋષિ સાથે મિશ્રિત કરી નાંખેલ છે.

વડનગરનું આનન્દપુર નામ વેહેલામાં વેહેલું વલભીરાજાના વલભીસંવત્ ૨૨૧ ઇ. સ. ૫૪૧ ના તામ્રપત્રમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે[૯] તે પેહેલાં ગુજરાતમાં ગુપ્તવંશી અને ક્ષત્રપવંશી રાજાઓનું રાજ્ય હતું. તેઓના સમયમાં આનન્દપુરના બ્રાહ્મણોને કંઇ દાન આપવામાં આવ્યું હોય, તો તે વિષેનો કંઇ લેખ કે તામ્રપત્ર મળી આવ્યું નથી. તેથી તે પેહેલાં ક્યારથી આનન્દપુર નામ પ્રચલિત થયું હશે, તેનો કંઇ સીધો પુરાવો નથી. છતાં એ તો સ્પષ્ટ છે કે–મહાદેવજીની આજ્ઞાથી મંકણે વડનગરનું નામ આનંદપુર પાડયું હતું. મહાદેવજીએ તે નામ આપતાં કહ્યું છે કે–મારા નામ ઉપરથી તેનું આનન્દપુર નામ પ્રસિદ્ધ થશે. તે ઉપરથી એટલો સાર ખેંચી શકાય કે ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણોને નાગોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવા મંકણે આનંદ નામના કોઇ રાજાની સાહાય્ય લીધી હશે. સ્કંદપુરાણના અવન્તી ખંડમાં ઉજ્જયિનીના આનંદેશ્વરમહાદેવની કથા આપી છે. તેમાં અનમિત્રના પુત્ર આનંદરાજાએ તેની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું લખ્યું છે.[૧૦] આ આનંદરાજા અને આનંદપુર નામ આપનાર આનંદરાજા એક હશે કે નહિ, તે જાણવાને સાધન નથી. તો પણ મંકણને માટે ઇતર સ્વતંત્ર પ્રમાણો જોવામાં આવે છે. મહીસૂરમાં આવેલા તાલગુંદ નામના ગામમાંથી બે લેખો મળી આવ્યા છે. એક લેખમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે–" ત્રણ ચક્ષુવાળો મંકણ કદંબ અહિચ્છત્રના અગ્રહારમાંથી ૧૨૦૦૦ બ્રાહ્મણો લાવ્યો અને તેઓને સ્થાણુગૂઢપુર (તાલગુંદ) ના અગ્રહારમાં વસાવ્યા."[૧૧] બીજા લેખમાં લખ્યું છે કે—" કદંબોની જ્ઞાતિમાં મયુરશર્મા નામનો એક પ્રતાપી પુરૂષ થઇ ગયો. તેણે પલ્લવોના ત્રાસમાંથી કદંબોને મુક્ત કર્યા."[૧૨] તે સિવાય ધારવાડ જિલ્લાના હંગાલ તાલુકામાં કરગુદરી નામે ગામ છે. ત્યાંથી એક લેખ મળી આવ્યો છે. તે લેખમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે–" મયુરવર્માને ત્રણ ચક્ષુઓ હતી. અને તે શિવજી અને પૃથિવીનો પુત્ર હતો. તેણે હિમાલયના શિખર સાથે પોતાના હાથીઓ બાંધ્યા હતા. અહિચ્છત્રમાંથી તે ૧૮ બ્રાહ્મણોને લાવ્યો અને તેઓને કુંતલ દેશમાં વસાવ્યા."[૧૩]

કરગુદરીના લેખમાં મયુરવર્માને ત્રણ ચક્ષુવાળો અને અહિચ્છત્રમાંથી બ્રાહ્મણોને લાવનાર કહ્યો છે. તેજ પ્રમાણે તાલગુંદીના એક લેખમાં મંકણ જેને કદંબ જ્ઞાતિનો કહેવામાં આવ્યો છે, તેને પણ ત્રણ ચક્ષુવાળો તેમજ અહિચ્છત્રમાંથી બ્રાહ્મણોને લાવનાર કહ્યો છે. તે ઉપરથી મયુરવર્મા અને મંકણ એક જ હતા અને તાલગુંદીના બીજા લેખમાં કદંબોને પલ્લ-

---

૯ ત્રિમાસિક, પુ–૪ અ. ૧ પૃ. ૨૦.

૧૦ સ્કંદપુરાણ, અવન્તીખંડ, ચતુરશીતિલિંગ માહાત્મ્ય, અ. ૩૩.

૧૧. Epigraphia, Carnatika Vol. VII, P. I. p. 121.

૧૨. Epigraphia Indica, Vol. VIII p. 31 ft.

૧૩. Indian Antiquary Vol. X, pp. 251–3.

વોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરનાર મયુરશર્મા તેજ મયુરવર્મા અથવા મંકણ હતો, એમ પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરની માન્યતા છે.[૧૪] તે જ મંકણ - અહિચ્છત્રમાંથી દક્ષિણમાં જતાં માર્ગમાં વડનગરમાં થોડા દિવસ રોકાયો હોય, તો તે તદ્દન સંભવિત લાગે છે. વડનગરમાં પણ તે સમયમાં અહિચ્છત્રથી બ્રાહ્મણો આવીને વસ્યા હતા.[૧૫] કદાચ તે બ્રાહ્મણો અહિચ્છત્રમાંથી મંકણની સાથે જ આવ્યા હશે અને મહીસુરમાં જઇને જેમ કદંબબ્રાહ્મણોને તેણે પલ્લવોના ત્રાસથી મુક્ત કર્યા હતા, તેમ વડનગરમાં થોડા સમય રોકાઇને તેણે વડનગરના બ્રાહ્મણોને પણ નાગલોકોના ત્રાસથી મુક્ત કર્યા હશે. કરગુરદીના લેખ ઉપરથી જણાય છે કે મયુરવર્મા અથવા મંકણ પોતે જાતે જ ઘણો પરાક્રમી હતો, છતાં વડનગરના બ્રાહ્મણોને નાગોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવામાં તેને અહિચ્છત્રના એટલે પાંચાલદેશના રાજાઓની મદદ મળી હશે, અને તેથી તે રાજાની ઇચ્છાનુસાર તેણે ત્યાં આનંદેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી હશે, અને તે વિજયના સ્મારક તરીકે વડનગરનું નામ આનંદપુર રાખ્યું હશે. મંકણે પોતે પોતાના નામથી મંકણેશ્વર મહાદેવની જૂદી પ્રતિષ્ઠા કરી છે, તે ઉપરથી પણ આનંદેશ્વર અને આનંદપુરનાં નામો તેણે પોતાની મદદે આવનાર રાજાના નામ ઉપરથી જ પાડયાં હશે, એમ વધારે સંભવિત જણાય છે.

કરગુરદીના લેખમાં મયુરવર્માની વંશાવલી આપી છે, પરંતુ તે પોતે કયારે થઈ ગયો તે જણાવ્યું નથી. મહીસુરમાં ચેરવંશનો એક શેંગુત્તુવન નામનો રાજા દક્ષિણના આંધ્રવંશી રાજા યજ્ઞશ્રી શાતકર્ણિનો સમકાલીન થઇ ગયો છે, એમ નુપુરવિજય નામના એક તામિલકાવ્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે. તે શેંગુત્તુવને કદંબોનો પરાજય કર્યો હતો, એમ પણ તેમાં લખેલું છે. શાતકર્ણિયજ્ઞશ્રી ઇ. સ. ના બીજા સૈકામાં થઇ ગયો છે. તેથી શેંગુત્તુવન રાજાએ તેજ અરસામાં તેઓનો પરાજય કર્યાનું જણાય છે.[૧૬] આ ઉપરથી મહીસુરમાં કદંબો ઇ. સ. ના બીજા સૈકામાં આવ્યાનું અને તેથી તેજ સમયમાં વડનગરનું આનંદપુર નામ પડયાનું સબળ અનુમાન થાય છે.

નગર.

આનર્ત્તદેશના રાજાએ વડનગરના બ્રાહ્મણોને ચમત્કારપુર ગામ બંધાવીને દાનમાં આપ્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ ત્યાર પછી તે જ રાજાએ અડસઠ ગોત્રોના બ્રાહ્મણોને અડસઠ ગામો દાનમાં આપ્યાં, એમ પણ નાગરખંડમાં કહ્યું છે.[૧૭] વે. મૂ. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યે વડનગરના બ્રાહ્મણોને ૧૫૫ ગામો દાનમાં મળ્યાનું લખ્યું છે,[૧૮] તેને પણ નાગરખંડનાં ઉપર્યુક્ત વચનોથી પુષ્ટિ મળે છે. ચિનાઇ પ્રવાસી હ્યુએનસંગ ઇ. સ. ૬૪૧

---

૧૪. તેજ, January 1911, pp, 26-7.

૧૫ જુઓ પાછળ ઉત્તરાર્ધ, પૃ. ૪૮.

૧૬. Ancient India by S. Krisnaswami Aiyangar M. A. pp. 355 & 367-9.

૧૭ अथाष्टषष्टिविप्राणां तत्र मध्ये नृपोत्तमः ।
अष्टषष्टिगृहाण्येव चकार सुमुहूर्ते च ॥ ११
तथा कृत्वाऽथरत्नौघैः पूरयित्वा तथा परैः ।
ददौ तेभ्योऽष्टषष्टिं च ग्रामाणां तदनन्तरे ॥ १२

૧૮ ત્રિમાસિક પુ. ૧, અંક-૪, પૃ. ૭૭.

માં જ્યારે ઉત્તરગુજરાતમાં આવ્યો હતો, ત્યારે આનન્દપુરનો તાલુકો માળવાના રાજાના ખંડીયા તાલુકા તરીકે હતો, એમ તેણે પોતાના પ્રવાસના ગ્રંથમાં લખ્યું છે.[૧૯] આ ઉપરથી ઈ. સ. ના ૭ મા સૈકામાં વડનગરના બ્રાહ્મણો માત્ર વડનગરનો જ ગ્રાસ ખાતા ન હતા, પરંતુ આનંદપુર નામના આખા તાલુકાના ગ્રાસદાર હતા, એમ અનુમાન થાય છે. આનન્દપુર તાલુકાની સરહદ ઉપર નાગલોકોનું બળવાન્ રાજ્ય હતું, એમ પણ નાગરખંડ ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. ગુપ્તરાજા સમુદ્રગુપ્તના સમયમાં સિંધિયાના રાજ્યમાં હાલમાં આવેલું ગામ નરવર જેનું તે સમયે પદ્માવતી નામ હતું, તે તેઓની રાજધાનીનું નગર હતું.[૨૦] આનંદપુર અને નાગલોકોના મુલુકોની સીમાઓ એકસાથે હોવાથી નાગોને અને વડનગરના બ્રાહ્મણોને સતત કલહો થયા કરતા હતા. નાગરખંડના ૨૯ મા અધ્યાય ઉપરથી જણાય છે કે–વત્સ નામના કોઇ બ્રાહ્મણની સ્ત્રીને કોઇ નાગે મારી નાંખવાથી તે વત્સે તેનું વેર લેવા ખાતર અનેક નાગોને મારી નાંખ્યા હતા. આનન્દપુરના સંબંધમાં પણ આપણે જોઇ ગયા છીએ કે—નાગલોકો ત્યાંના બ્રાહ્મણોને બહુ સતાવતા હતા. અધ્યાય ૧૧૭ માં તો નાગરાજાના બે સરદારો દેવરાત નામના બ્રાહ્મણની ભદ્રિકા નામની બાળવિધવા કન્યાનું હરણ કરી ગયા હતા, એવો ઉલ્લેખ છે. નાગોની સાથે વડનગરના બ્રાહ્મણોને છેવટનો જે મહાવિગ્રહ થયો છે, તેનું મૂળ નાગસરદારોનો આ અત્યાચાર હોવાનું જણાય છે. અધ્યાય ૧૧૪ માં કહ્યું છે કે–એક સમયે નાગપંચમીને દિવસે ચમત્કારપુરની પડોશમાં આવેલા નાગતીર્થમાં મેળો ભરાયો હતો. તે મેળામાં ભદ્રિકાનો ભાઇ ક્રથ પણ ગયો હતો, તેમજ નાગરાજાની રાણી પોતાના પુત્ર રૂદ્રમાલને લઇને આવી હતી. પોતાની ભગિની ઉપર નાગોએ કરેલા અત્યાચારથી ઉશ્કેરાઈ જઇને ક્રથે રૂદ્રમાલને લાકડી મારી મારીનાંખ્યો. પોતાના પુત્રનું ખુન થયાના સમાચાર સાંભળી નાગરાજા અતિ ક્રોધાયમાન થઇને એક પ્રચંડ સેના લઇને ચમત્કારપુર ઉપર ધસી આવ્યો. ત્યાં નાગો અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે બહુ ભીષણ યુદ્ધ થયું, જેમાં નાગોએ અનેક બ્રાહ્મણોનો સ્ત્રીસંતાનો સહિત સંહાર કરી નાંખ્યો. ક્રથ અને તેના આખા કુટુંબને પાયમાલ કરી નાંખ્યું, ચમત્કારપુર બાળી નાંખ્યું, અને તે સંહારમાંથી જેઓ બચ્યા, તેઓ જીવ લઇને દૂર વિદેશોમાં નાશી ગયા. આ યુદ્ધમાં બાળવિધવા ભદ્રિકાએ મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. પોતાના આખા કુટુંબનો અને પોતાની જ્ઞાતિનો તેમજ શેહેરનો વિનાશ થતો જોઇને તેનામાં પોતાના સતીત્વનું અપૂર્વ શૌર્ય ઉછળી આવ્યું, રણસંગ્રામમાં પોતે ઝંપલાણી અને અનેક નાગોનો સંહાર કરી નાંખ્યો. (અ. ૧૧૬)

આણી તરફ આનર્ત્તદેશના પ્રભંજન નામના રાજાને ત્યાં દુષ્ટયોગમાં પુત્રપ્રસવ થયાથી, તેની શાંત્યર્થે તેણે ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણો પાસે યજ્ઞયાગ કરાવવો શરૂ કર્યો. થોડો સમય તો ઠીકઠીક ચાલ્યું, પરંતુ યજ્ઞક્રિયાથી શાંતિ થવાને બદલે આનર્ત્તદેશની રાજધાનીમાં મહામારી ફાટી નીકળી. હજારો મનુષ્યો અને પશુઓનો નાશ થવા લાગ્યો, રાજ્યની સરહદે આવેલા શત્રુરાજાઓ તે તકનો લાભ લઇને ચઢી આવ્યા. આથી ગભરાઇ જઇને પ્રભંજન રાજાએ યજ્ઞકરનારા બ્રાહ્મણોને તેનું કારણ પૂછ્યું. બ્રાહ્મણો પોતાની ક્રિયાનું આવું વિપરીત પરિણામ આવવાથી કોપાયમાન થયા અને તેઓએ અગ્નિદેવને શાપ દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. અગ્નિદેવે પ્રકટ થઇને કહ્યું કે–" તમારામાં કોઇ ત્રિજાત (વર્ણસંકર) પુરૂષ છે, તેના

૧૯. Early History of India by Vincent Smith, 2nd ed. p. 305.
૨૦ હેજ, પ્ર. ૨૯૯.

જ દોષથી વિપરીત પરિણામ આવ્યું છે,' અગ્નિદેવના પ્રભાવથી યજ્ઞકુંડ જળથી ભરાઇ ગયો, અને સઘળા બ્રાહ્મણો પોતાની વિશુદ્ધિ સિદ્ધ કરવાના હેતુથી તેમાં સ્નાન કરવા લાગ્યા. તેવામાં સાંકૃત્ય ગોત્રના નિમિના પુત્ર પ્રભાવદત્ત આથી પોતાને દૂષિત માની વનમાં તપશ્ચર્યા કરવા ચાલ્યો ગયો, અને ઉગ્ર તપ કરી મહાદેવજીને પ્રસન્ન કર્યા. એવામાં નાગોના સંહારમાંથી બચેલા ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણોમાંથી કેટલાક બ્રાહ્મણો તે પ્રભાવદત્તને શરણ ગયા. તેઓની આવી દુઃખદ અવસ્થા જોઇને પ્રભાવદત્તે તેઓને આશ્વાસન આપીને કહ્યું કે–"ભય રાખશો નહિ." તુર્ત તેણે સમાધિ ચઢાવી મહાદેવજીનું ધ્યાન ધર્યું. મહાદેવજી પ્રકટ થયા અને કહ્યું કે "હું તને એક એવો સિદ્ધમંત્ર આપું છું કે જે મંત્રના ઉચ્ચાર માત્રથી જ અતિ વિષધર નાગો પણ નિર્વિષ થઇ જશે."[૨૧] તે મંત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

गरं विषमिति प्रोक्तं न तत्राऽस्ति च सांप्रतम् ।
मत्प्रसादात्त्वया ह्येतदुच्चार्यं ब्राह्मणोत्तम ॥ ७६
नगरं नगरं चैतच्छ्रुत्वा ये पन्नगाधमाः ।
तत्र स्थास्यात ते वध्या भविष्यन्ति यथासुखम् ॥ ७७
अद्यप्रभृति तत्स्थानं नगराख्यं धरातले ।
भविष्यति सुविख्यातं तव कीर्तिविवर्धनम् ॥ ७८

"गर નો અર્થ વિષ થાય છે; પરંતુ તેની પૂર્વે न લગાડીને ઉચ્ચાર કરવાથી મારા અનુગ્રહને લીધે વિષમાત્ર નાશ પામે છે. માટે હે બ્રાહ્મણોત્તમ! તું ચમત્કારપુરમાં જા, અને તે સિદ્ધમંત્રનો ઉચ્ચાર કર." ૭૬

"આ નગરમંત્રનું શ્રવણ કરવા છતાં જે અધમ નાગ તે સ્થળે ઉભો રેહેશે, તો નિશ્ચય જાણજે કે તેનો નાશ થશે." ૭૭

"આજથી ચમત્કારપુર પૃથ્વી ઉપર नगर નામથી પ્રસિદ્ધ થશે અને તેથી તારી કીર્તિ ચોતરફ વિસ્તાર પામશે."૭૮.

એ પ્રમાણે કહીને મહાદેવજી અંતર્ધાન થયા, અને પ્રભાવદત્ત સઘળા બ્રાહ્મણોને લઇને ચમત્કારપુરમાં આવ્યો. તેઓ સઘળા नगर नगर મંત્રનો ઉચ્ચસ્વરે ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા, જેથી ચમત્કારપુરમાં પડેલા સઘળા નાગો નિર્વિષ થઇ ગયા. અર્થાત્ બ્રાહ્મણોએ ફરીથી તેઓ સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેમાં નાગોનો તદન પરાજય થયો. પરાજિત થયેલા નાગો નાસી ગયા અને એ રીતે ચમત્કારપુર નાગોથી કેવલ નિષ્કંટક થયું. બ્રાહ્મણો પ્રભાવદત્તને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા અને મહાદેવજીની ઇચ્છાનુસાર તે શેહેરનું નગર નામ પાડ્યું. પ્રભાવદત્તને આખી જ્ઞાતિએ આચાર્યનું અને પટેલનું પદ આપ્યું અને તે સમયથી તેઓએ તેનું નામ ભર્તૃયજ્ઞ રાખ્યું. (નાગરખંડ અ. ૧૧૩ થી ૧૧૭).

નગર નામની ઉત્પત્તિ માટે ઉપર જે કથા કહેવામાં આવી છે, તે અસલ કથાનું મૂળસ્વરૂપ બદલાવી તેને પૌરાણિક શરીર આપવામાં આવ્યું છે. છતાં તેની ઉંડાણમાં કથાનો ઐતિહાસિક આત્મા ઝળકી રહ્યા વિના રહેતો નથી. કથાનો સાર એટલોજ છે કે–એક સમયે એટલે જ્યારે ગુજરાતમાં પ્રભંજન રાજા (જેનું ખરૂં નામ પણ બદલાવી નાંખ્યું છે)

---

૨૧ तस्मात्तेऽहं प्रवक्ष्यामि सिद्धमन्त्रमनुत्तमम् ।
यस्योच्चारणमात्रेण सर्पाणां नश्यते विषम् ॥ ७२

રાજ્ય કરતો હતો. તે સમયમાં સરહદ ઉપરના નાગોએ ચમત્કારપુરનો નાશ કર્યો હતો; પ્રભાવદત્ત નામના કોઇ પુરૂષે નગર સાથે સંબંધ ધરાવનાર કોઇ રાજાની મદદ મેળવીને, તેની સેના સાથે ચમત્કારપુરમાં આવીને નાગો સાથે ફરી યુદ્ધ કર્યું, તેઓનો પરાજય કરી તેઓને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા, અને મદદ આપનાર રાજાની ઇચ્છાનુસાર તેનું નગર નામ પાડ્યું.

હવે તે બનાવ ક્યારે બન્યો, કયા રાજાએ ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણોને મદદ આપી અને નગર સાથે તે રાજાને શો સંબંધ હતો, તે વિષે સીધો પુરાવ બિલકુલ પ્રાપ્ત થતો નથી. પંડિત ગંગાશંકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ નામના ગ્રંથમાં વડનગર ક્યારે ક્યારે ભાંગ્યું હતું, તે હકીકત આપી છે. આ હકીકત તેઓએ નાગરગૃહસ્થ પંડિત લોકનાથની સ્મરણ પોથીમાંથી લીધી છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે વડનગર પેહેલવેહેલું. વિ. સં. ૪૨૪ એટલે ઇ. સ. ૩૬૮ માં ભાંગ્યું હતું.[૨૨] પંડિત લોકનાથે પરંપરાગત દંતકથાને આધારે તેનો નોંધ કર્યો છે. તે ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે–વિ. સં. ૪૨૪, ઇ. સ. ૩૬૮ માં વડનગરનો પ્રથમ નાશ થયો હતો, એ માન્યતા નાગરોમાં પૂર્વ કાળથી ચાલી આવે છે. પરંતુ તે હકીકતને માટે જ્યારે સીધો પુરાવો મળી શકતો નથી, ત્યારે નાગરખંડની આંતરિક હકીકતોની બાહ્ય પ્રમાણો સાથે સંગતિ કરી અનુમાનો કરવાની આવશ્યકતા રહે છે.

૫. નાગરખંડના આનર્તદેશના રાજાઓ.

નાગરખંડમાં વડનગર અને નાગરોની ઉત્પત્તિ તથા ઇતિહાસના સંબંધમાં આનર્તદેશના જે જે રાજાઓની કથાઓ આપી છે, તે નીચે મુજબ છે.

(૧) ચમત્કાર રાજા જેણે ચમત્કારપુર બંધાવી બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું (અ. ૧૦–૧૧); ત્યાં અચળેશ્વર મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી (અ. ૧૪); તેની સ્ત્રીનું નામ દમયંતી હતું, જેણે બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓને અનેક વસ્ત્રાલંકારો દાનમાં આપ્યા. (અ. ૧૧૧).

(૨) વૃષાદર્ભ (અ. ૩૨).

(૩) સિદ્ધસેન જેણે નાગરોનો ગ્રાસ આંચકી લીધો; શત્રુરાજાથી પરાભવ પામી રાજ્ય ખોયું; પુનઃ વિજયી થયો અને પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું; નાગરોને ગ્રાસ પાછો આપ્યો (અ. ૨૦૯–૨૧૧).

(૪). વસુસેન અને તેનો પુત્ર સત્યસેન (અ. ૧૪૧).

(૫) બૃહત્સેન, (અ. ૧૫૧)

(૬) પ્રભંજન જેના સમયમાં નાગોએ ચમત્કારપુરનો નાશ કર્યો; પ્રભાવદત્તે કોઇ રાજાની મદદથી નાગો સાથે ફરી યુદ્ધ કર્યું, તેઓને હરાવ્યા અને ચમત્કારપુર પાછું મેળવ્યું; તેનું નગર નામ પાડયું અને ત્યાંના બ્રાહ્મણોની એક જ્ઞાતિ જુદી પાડી તેનું નાગર નામ પાડયું. પ્રભંજન પોતે શત્રુથી પરાજય પામી રાજ્યમાંથી નાશી ગયો; ફરી જય પ્રાપ્ત કર્યો અને પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. (અ ૧૧૩–૧૧૮).

(૭) અશ્વસેન રાજા જેને ભર્તૃયજ્ઞે (પ્રભાવદત્તે) ધર્મ સમજાવ્યો. (અ. ૨૬૬)

(૮) સત્યસંધ, તેનો પુત્ર સુહય, તેની પછી ગાદીએ બેસનાર બૃહબ્દલ. સુહયે આનર્તેશ્વરની સ્થાપના કરી (અ. ૬૩). બૃહબ્દલે ગર્તાતીર્થના નાગરોને જમીન અને ગામો

૨૨ પંડિત ગંગાશંકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ, પૃ. ૬૧ તથા પ્રસ્તાવના પૃ. ૩.

દાનમાં આપ્યાં. તેની રાજધાની સાભ્રમતીને કાંઠે પ્રાપ્તિપુરમાં હતી. કોઇ બળવાન્ શત્રુએ યુદ્ધમાં તેનો નાશ કર્યો અને તેનું રાજ્ય જીતી લીધું, (અ. ૧૨૫–૧૨૭).

(૯) અટ્ટ, બૃહદ્બલની રાણીને નાગરથી થયેલ પુત્ર (અ. ૧૨૮).

પ્રાચીન શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને શિક્કાઓ ઉપરથી ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઇ. સ.ના ૧ લા સૈકાથી પ્રકાશમાં આવ્યો છે. પરંતુ તે ઇતિહાસમાં ઉપર્યુક્ત કોઇ પણ રાજાનું નામ આવતું નથી. તે પહેલાંનાં પુરાણો અને મહાભારતમાંથી પણ ગુજરાતના ઇતિહાસ સંબંધી કંઇ પણ ઉપર્યુક્ત કથા પ્રાપ્ત થતી નથી. ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે—ઉપર્યુક્ત રાજાઓ ક્યારે થઇ ગયા?

એ તો નિઃસંશય છે કે—નાગરખંડમાં ઉપર કહેલા જે રાજાઓની કથા આપી છે, તેઓ સઘળા આનર્ત્તદેશના હતા, એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. આનર્ત્તદેશ આબુ પર્વતની નૈઋત્યે આવ્યો છે, એમ પણ નિશ્ચિતપણે કહ્યું છે.[1] પ્રખ્યાત ભૂગોળવિદ્યા લખનાર ટોલેમી જે ઇ. સ. ના બીજા સૈકામાં થઇ ગયો છે, તેણે પોતાના પુસ્તકમાં લાટદેશનું વર્ણન કર્યા પછી દક્ષિણ દેશનું વર્ણન કર્યું છે.[2] તેથી ઇ. સ. ના ૨ જા સૈકામાં ગુજરાતનો દક્ષિણ ભાગ લાટદેશ કહેવાતો હતો, એમ અનુમાન થાય છે. વિ. સં. ૯૩૨ ઇ. સ. ૮૭૬ ના ગોપગિરિ (ગ્વાલિયર) ના વિષ્ણુમંદિરના શિલાલેખમાં આનંદપુર (વડનગર) ને લાટમંડલતિલક કહેલ છે.[3] એટલે તે સમયમાં વડનગર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ પણ લાટદેશમાં સમાઇ ગયો હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે. ઇ. સ. ના સાતમા અને આઠમા સૈકામાં થઇ ગયેલા ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓને પણ લાટદેશના રાજાઓ કહેવામાં આવ્યા છે;[4] એટલે તે સમયમાં પણ આખો ગુજરાતદેશ લાટદેશથી ઓળખાતો હશે. તે પહેલાં વલભીરાજાઓના સમયમાં ગુજરાતદેશ કયા નામથી ઓળખાતો હતો, તે જાણવાને સાધન નથી. પરંતુ ક્ષત્રપરાજા રૂદ્રદામના ગિરિનાર પાસેના સુદર્શનતળાવના શિલાલેખમાં તેનું નામ આનર્ત્ત લખ્યું છે.[5] તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ક્ષત્રપરાજાઓના સમયમાં ગુજરાતનો ઉત્તરપ્રદેશ આનર્ત્તદેશ કહેવાતો હતો.

એક સમયે વડનગર યાત્રાનું અતિ પવિત્ર અને સુપ્રસિદ્ધ સ્થળ હોવા છતાં[6] નાગરખંડ સિવાય બીજા કોઇ પણ પુરાણમાં કે મહાભારતમાં તેનું નામ જોવામાં આવતું નથી. શ્રીયુત શ્રીશચંદ્ર વસુની એવી માન્યતા છે કે પુરાણોનું સ્થાપિત સ્વરૂપ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા અથવા પહેલા સૈકાની પણ પછી ઘણે કાળે બંધાયું હતું.[7] ત્યાર પછી કેટલાંક પુરાણોમાં છેક ગુપ્તરાજાઓ સુધીનાં નામો જોવામાં આવે છે, તેટલો ભાગ ક્ષેપક

---

१ एतस्मात्पर्वतात्क्षेत्रं हाटकेश्वरसंज्ञितम् ।
अस्ति नैऋत्यादिग्भागे देशे चानर्त्तसंज्ञके ॥ અ. ૪ શ્લો. ૫૨.

૨. Indian Antiquary Vol. XVII p. 28.

૩. પ્રાચીન લેખમાળા ભાગ ૨ પ ૧૧૪.

૪. Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal, Vol. XLV, p. 134

૫. Bhavnagar Inscriptions, p. 18.

૬. નાગરખંડ અ. ૫૨.

૭. Matsya Purana (Panini office ed,), Appendix I. p. X.

તરીકે દાખલ થઇ ગયો છે. એટલે ઇ. સ. ના પેહેલા સૈકા સુધી વડનગર અથવા નાગર-જ્ઞાતિનું અસ્તિત્વ અથવા મહત્ત્વ ન હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે. તે ઉપરથી નાગરખંડમાં કહેલા આનર્તદેશના રાજાઓ ઇ. સ. ના ૧ લા સૈકા પેહેલાંના તો ન હતા, એમ સહજ અનુમાન થાય છે.

પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ નાગરખંડમાં જૈન અથવા બૌદ્ધ ધર્મનો ઇસારો નહિ હોવાથી અને વલભીરાજાઓ જૈનધર્મના આશ્રયદાતા હોવાથી તેમજ નાગરખંડની રચના ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાના આરંભમાં થઇ હોય એવું અનુમાન થવાથી તે રાજાઓ વલભીરાજાઓ પણ ન હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે.[૮]

વલભીરાજાઓની પેહેલાં ઇ, સ. ના પેહેલા સૈકાથી ગુજરાતમાં ક્ષત્રપરાજાઓનું રાજ્ય હતું. પરંતુ તે રાજાઓનાં શિલાલેખો અને શિક્કાઓ ઉપરથી જે નામો પ્રાપ્ત થયાં છે, તેમાંના એક પણ નામ સાથે નાગરખંડના રાજાઓનાં નામો મળતાં આવતાં નથી. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નાગરખંડના કર્ત્તાએ બુદ્ધિપૂર્વક તે નામો બદલાવી નાંખ્યાં છે. તેમ કરવામાં બે હેતુઓ જણાય છે. એક તો એકે-ક્ષત્રપરાજાઓ શકજાતિના હતા. શક-જાતિના રાજાનો આશ્રય તથા પુરોહિતપણું બ્રાહ્મણોને માટે શાસ્ત્રથી નિષિદ્ધ હોવાથી પોતાના આશ્રયદાતા રાજાઓનાં નામ ક્ષત્રિય રાજાઓનાં જેવાં રાખવાની તેઓને જરૂર પડી હોય, એમ લાગે છે. બીજો હેતુ એ જણાય છે કે પુરાણોમાં પણ નંદ, મૌર્ય, આંધ્ર અને ગુપ્તવંશી જેવા અક્ષત્રિય રાજાઓ સ્વદેશના હોવાથી તેઓની વંશાવલીઓ પાછળથી દાખલ કરી દીધી છે. પરંતુ અલેકઝાંડર, મિનેન્ડર, કનિષ્ક, મિહિરગુલ અને વિક્રમ જેવા અતિ પરાક્રમી અને હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસને અસર કરનારા રાજાઓનાં નામો પણ આપ-વામાં આવ્યાં નથી. તે કારણને લીધે પણ નાગરખંડના કર્ત્તાએ પોતાના આશ્રયદાતા ક્ષત્રપ-રાજાઓ વિદેશી શકજાતિના હોવાથી તેઓનાં નામો બદલાવી નાંખ્યાનું જણાય છે. તેમ છતાં નાગરખંડમાં કહેલા રાજાઓમાંથી કેટલાક રાજાઓના વૃત્તાંતો ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજા-ઓના વૃત્તાંતો સાથે ઘણે અંશે મળતા આવે છે, એટલું જ નહિ પણ નાગરખંડમાં આન-ર્ત્તદેશના રાજાઓના સમકાલીન રાજાઓની કથાઓ પણ આપી છે. તે ઉપરથી તેમજ બીજી કેટલીક હકીકતો ઉપરથી આપણે સર્વાંશે નિર્ણયકારક નહિ, તો બહુ અંશે સંભવિત અનુમાન નિશ્ચયપૂર્વક કરવાને શક્તિમાન થઇશું.

કર્નલ ટૉડે સ્વવિરચિત રાજસ્થાનના ઇતિહાસ (પુ. ૧ પૃ. ૨૦૨) માં કહ્યું છે કે સૂર્યવંશી કનકસેન રાજાએ લવકૂટ (લાહોર) માંથી વિ. સં ૨૦૦ ઈ. સ. ૧૪૪ માં આવીને સૌરાષ્ટ્રદેશ જીતી લીધો અને વીરનગર (વડનગર) શેહેર વસાવ્યું. તે કનકસે-નથી ચોથી પેઢીએ થઇ ગયેલા વિજયસેન રાજાએ વલભીપુર તથા વિદર્ભ (અર્વાચીન શીહોર) ગામો વસાવ્યાં. મેવાડના રાણાઓના વંશવૃક્ષમાં કનકસેનના પિતાનું નામ અચ-ળસેન આપ્યું છે (પૃ. ૪૨ પાસેની વંશાવલી), નાગરખંડમાં પણ ચમત્કારપુર બંધાવી બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપનાર ચમત્કારરાજાએ ચમત્કારપુરમાં અચળેશ્વરમહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું લખ્યું છે, ચમત્કારરાજાએ પોતાના પિતાના શ્રેયઅર્થે તેમ કર્યું હોય તો તેના પિતાનું નામ પણ અચળસેન હોવાનું અનુમાન થઇ શકે. અને તે ઉપરથી ચમત્કાર અને

---

૮. જુઓ પાછળ ઉત્તરાર્ધ, પૃ. ૪૧-૪૨.

કનકસેન એકજ હતા, એવું અનુમાન ઉપજાવી શકાય. પરંતુ કનકસેન અને વિજયસેનના સંબંધમાં જ્યારે બીજી હકીકતો જાણવામાં આવે છે, ત્યારે તે અનુમાનને અવકાશ રેહેતો નથી. સંવત્ ૧૭૩૨ ઇ. સ. ૧૬૭૬ ના મેવાડમાં આવેલા રાજનગર ગામ પાસેના રાયસાગરના તળાવનો શિલાલેખ મળી આવ્યો છે. તે લેખમાં મેવાડના રાણાઓની વંશાવલી આપી છે. તેમાં ઇક્ષ્વાકુથી આરંભીને સિંહરથ રાજા સુધીનાં નામો આપ્યાં છે, જેમાં અચળસેન અને કનકસેનનો સમાવેશ થઇ જાય છે. તે સઘળા રાજાઓ અયોધ્યાવાસી હતા, એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ કનકસેન અયોધ્યા છોડીને ક્યાંઇ ગયો ન હતો. પરંતુ સિંહરથનો પુત્ર વિજય રાજા અયોધ્યા છોડીને દક્ષિણ દેશમાં ગયો, ત્યાંના રાજાઓને હરાવ્યા અને ત્યાં તેણે પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યું.[૯] આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભાટોના ચોપડા ઉપરથી કર્નલ ટોડે લખેલી હકીકત રાયસાગરના લેખ સાથે બિલકુલ મળતી આવતી નથી. વળી ઇ. સ. ૧૪૪ ના અરસામાં સૌરાષ્ટ્રમાં અને ગુજરાતમાં ક્ષત્રપરાજા રૂદ્રદામ રાજ્ય કરતો હતો, એ ચોક્કસ થયું છે. તામિલભાષામાં લખાયેલા નૂપુરવિજયકાવ્યમાં મહિસુર પ્રદેશના ચેરવંશના શેંગુત્તુવન રાજાએ ગંગા નદી ઉતરીને બાલકુમાર રાજાના પુત્રો કનક અને વિજય સાથે યુદ્ધ કર્યાની હકીકત લખી છે. કનક અને વિજયની મદદે તે સમયે ઉત્તર, વિચિત્ર, રૂદ્ર, ભૈરવ, ચિત્ર, સિંગ, ધનુત્તર અને શ્વેત રાજાઓ હતા. પ્રાચીન ભારતના કર્ત્તા શ્રીયુત કૃષ્ણસ્વામી આયંગરે અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ કર્યું છે કે શેંગુત્તુવન ઇ. સ. ના બીજા સૈકામાં થઇ ગયો છે. શેંગુત્તુવનની મદદમાં આંધ્રરાજા યજ્ઞશ્રી શાતકર્ણી ગયો હતો[૧૦], એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. તે અરસામાં ગુજરાતમાં ક્ષત્રપરાજા રૂદ્રદામ રાજ્ય કરતો હતો, તેથી કનક અને વિજયને મદદ આપનારા રાજાઓનાં નામોમાં રૂદ્રનું નામ જોવામાં આવે છે, તે રૂદ્રદામ જ હોવો જોઇએ. એ સઘળી હકીકત ઉપરથી કર્નલ ટૉડે લખેલી કનકસેનની હકીકત તદ્દન બીનપાયાદાર થઇ જાય છે.

નાગરખંડના ૧૨૫ થી ૧૨૮ સુધીના અધ્યાયોમાં સત્યસંધ અને બૃહબ્દલ રાજાઓની કથા આપી છે. સત્યસંધ રાજા રાજ્ય છોડી ચાલ્યો ગયો હતો, અને ઘણે કાળે ફરતો ફરતો જ્યારે તે પાછો આવ્યો, ત્યારે તેને કેહેવામાં આવ્યું છે કે—

अथ प्रोचुर्जनास्तस्य देश आनर्त्त इत्ययम् ।
अयं भूपोऽत्र विख्यातः सुधर्मज्ञो बृहद्बलः ॥ અ. ૧૨૫ શ્લો. ૪૪
एतत्प्राप्तिपुरं नाम एषा साभ्रमती नदी
गर्तातीर्थमिदं पुण्यमेतस्याः परिकीर्तितम् ॥ ૪૫

અર્થાત્ તે સમયે ગુજરાતદેશ આનર્ત્તદેશ કહેવાતો હતો. તેની રાજધાનીનું શેહેર સાબરમતી નદીને તીરે આવેલ પ્રાપ્તિપુર (વર્તમાન પરાંતીજ) હતું, અને રાજાનું નામ બૃહબ્દલ હતું. આ બૃહબ્દલ રાજાને શત્રુરાજાએ યુદ્ધમાં મારી નાંખ્યો હતો. ત્યાર પછી બૃહબ્દલની એક રાણીએ વડનગરના નાગરથી નિયોગવિધિથી પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો, જેનું નામ અટ્ટ હતું. તે અટ્ટને બૃહબ્દલના મંત્રીઓએ બૃહબ્દલની પછી ગાદીએ બેસાડયાનું લખ્યું છે, પરંતુ ત્યાર પછી તે સિવાય વિશેષ હકીકત લખવામાં આવી નથી.

---

૯. Bhavnagar Inscriptions, p. 145.
10 Ancient India by S. Krishna Swami Aiyangar M. A. pp. 367-8.

એટલે નિયોગથી થયેલ પુત્રોત્પત્તિ અને તે પુત્રને ગાદીની પ્રાપ્તિ—એ બન્ને હકીકતો અસંભવિત હોવાથી પ્રક્ષિપ્ત અને અસત્ય છે, એમ સહજ અનુમાન થાય છે. ઉપરની હકીકત ઉપરથી એટલું તો નિશ્ચિત થાય છે કે સત્યસંધ પછી તેનો વંશજ બૃહદ્બલ ગાદીએ બેઠો હતો અને બૃહદ્બલના વખતમાં કોઇ શત્રુરાજાએ તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેનું રાજ્ય લઇ લીધું હતું. સત્યસંધ અને બૃહદ્બલના સંબંધમાં એક બીજી અસંભવિત વાત એ કહેવામાં આવી છે કે—તે પોતાના પુત્ર સુહયને રાજ્ય સોંપી ચાલ્યો ગયો હતો અને બૃહદ્બલ તેની ૭૭ મી પેઢીએ હતો. (અ. ૧૨૫ શ્લો. ૬૨—૬૫). સત્તોતેર પેઢી સુધી સત્યસંધ હયાત હતો, તે તદ્દન અસત્ય જ લાગે છે. કથાને પૌરાણિક સ્વરૂપ આપવાને માટે જ તેવો અસંભવિત ભાગ ગોઠવી દેવામાં આવ્યો છે. અને તેજ કારણથી સુહયને સત્યસંધનો પુત્ર કહ્યો છે, તે પણ કલ્પિત જ લાગે છે. અધ્યાય ૬૭ માં આનર્ત્તેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરનાર સુહય વિષે કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી સત્યસંધની સત્તોતેર પેઢીની સાંકળ જોડી દેવાના હેતુથી વચમાં તેનું નામ ઘુસાડી દેવામાં આવ્યું હોય, એમ જણાય છે. ખરી હકીકત એજ જણાય છે કે—નાગરખંડના આનર્ત્તદેશના રાજાઓમાં છેવટનો રાજા બૃહદ્બલ હતો અને તે સત્યસંધનો પુત્ર હતો.

અધ્યાય ૨૭૧ માં ઇંદ્રદ્યુમ્નેશ્વર માહાત્મ્ય વર્ણવતાં કહ્યું છે કે—ઇંદ્રદ્યુમ્નરાજા ફરતો ફરતો જ્યારે કાંપિલ્યપુર પાસે આવ્યો, ત્યારે ત્યાંના નિવાસીઓએ તેને કહ્યું કે—

ते तमूचुः पुरं चैतत् कांपिलयमिति विश्रुतम् ॥
आनर्त्तनामा देशोऽयं राजायं पृथिवीजयः ॥ ३६ ॥

" આ નગરનું નામ કાંપિલ્ય છે, દેશ આનર્ત્ત છે, અને રાજાનું નામ પૃથિવીજય છે. " અર્થાત્ તે સમયે આનર્ત્તદેશના રાજાને પૃથિવીજય અને રાજધાનીને કાંપિલ્યપુર કહેવામાં આવેલ છે. માળવામાં ઉદયગિરિ નામના પર્વતની એક ગુફામાં ગુપ્તરાજા બીજા ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં શાવ અથવા વીરસેન નામના પુરૂષે એક ગુફા કરાવી, તેમાં શિલાલેખ કોતરાવ્યો છે. તે શિલાલેખમાં લખ્યું છે કે—" જ્યારે રાજા ચંદ્રગુપ્ત ૨ જો પૃથ્વીજયાર્થે અહિં આવ્યો છે, ત્યારે તે (વીરસેન) તે રાજાની સાથે અહીં આવ્યો છે. "[૧૧]અર્થાત્ ચંદ્રગુપ્ત ૨ જાએ પૃથ્વીજય કર્યાથી નાગરખંડના કર્ત્તાએ તેનું મૂળ નામ બદલાવી લાક્ષાણિક નામ પૃથિવીજય રાખ્યાનું અનુમાન થાય છે. કાંપિલ્યનગર મહાભારતના સમયમાં દક્ષિણ પાંચાલની રાજધાની હતી. હાલમાં ફરૂકાબાદ જિલ્લામાં કંપિલનામનું ગામ છે, તેજ અસલ કાંપિલ્યનગર હતું. ચીનાઇ પ્રવાસી હ્યુએનસંગે તેને બહુ વૈભવશાલી સ્થિતિમાં જોયું હતું.[૧૨] તેથી ગુપ્ત રાજાઓએ તેને આબાદ કર્યું હશે. ચંદ્રગુપ્ત ૨ જાએ જ્યારે માળવા અને ગુજરાત દેશો જીતી લઇ ખાલસે કર્યા, ત્યારે તે દેશોનો રાજકાર્યભાર ચલાવવાને કાંપિલ્યનગરને ઉપરાજનગર બનાવ્યું હોય, તે સંભવિત જણાય છે. તેજ કારણથી નાગરખંડમાં કાંપિલ્યનગરને આનર્ત્તદેશની રાજધાની કહી છે. ફલિતાર્થ એજ છે કે—નાગરખંડનો બૃહદ્બલ યુદ્ધમાં મરાયા પછી, તેની રાજધાની પ્રાપ્તિપુર બદલાઇને કાંપિલ્યપુર થયું છે અને તેની પછીના રાજાને પૃથિવીજય કહેવામાં આવ્યો છે, તે ઉપરથી પણ સત્યસંધનો પુત્ર બૃહદ્બલ ગુજરાતનો છેલ્લો રાજા હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે. નાગરખંડમાં કહેલા પૃથિવીજયરાજા એટલે ચંદ્રગુપ્ત ૨ જાએ ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજા સત્યસિંહના

પુત્ર રૂદ્રસિંહને યુદ્ધમાં હણીને તેનું રાજ્ય ખાલસે કર્યાનું જણાવ્યું છે.[૧૩] નાગરખંડના સત્યસંધ અને ક્ષત્રપરાજા સત્યસિંહનાં નામો તો લગભગ મળતાં જ આવે છે. રૂદ્રસિંહનો ગુણવાચક અર્થ બૃહબ્દલ થઈ શકે છે. તેથી નાગરખંડના કર્ત્તાએ સત્યસિંહ અને રૂદ્રસિંહનાં નામો બદલાવી તેને બદલે સત્યસંધ અને બૃહબ્દલ નામો રાખ્યાનું જણાય છે.

આ સ્થળે એક મહત્ત્વની વાતનો ખુલાસો કરવાની જરૂર જણાય છે. ક્ષત્રપરાજાઓનો મૂળ પુરૂષ ચષ્ટન હતો, અને તેની રાજધાની ઉજ્જયિનીનગરી હતી, એમ ટોલેમીના લખવાથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.[૧૪] નાગરખંડમાં તો બૃહબ્દલની રાજધાની સાભ્રમતીને તીરે આવેલ પ્રાપ્તિપુર એટલે વર્ત્તમાન પરાંતીજમાં હતી, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ટોલેમીના લખાણ ઉપરથી ચષ્ટન પછી સઘળા ક્ષત્રપરાજાઓની રાજધાની પણ ઉજ્જયિની હતી, એમ ઇતિહાસકારોએ અનુમાન કર્યું છે. પરંતુ લગભગ ૪૦૦ વર્ષો સુધી આનર્ત્તદેશના રાજાઓની રાજધાની એક જ સ્થળે રહી હોય, તે સંભવિત લાગતું નથી. એટલુંજ નહિ પણ ગુપ્તરાજા સમુદ્રગુપ્તના સમયમાં માળવામાં માલવલોકોનું રાજ્ય હતું.[૧૫] ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજા વિશ્વસેનના સમયથી રૂદ્રદામ રાજાના સમય સુધી એટલે ઇ. સ. ૨૯૪ થી ૩૪૮ સુધીના રાજાઓના શિક્કાઓ ઉપર તે તે રાજાઓની ઉપાધિ મહાક્ષત્રપને બદલે ક્ષત્રપની જોવામાં આવે છે.[૧૬] તે ઉપરથી વિશ્વસેનના સમયમાં માળવાદેશ તેઓએ ખોયો હશે, એમ અનુમાન થઇ શકે છે. તે કારણથી વિશ્વસેનના સમયથી ક્ષત્રપરાજાઓની રાજધાની ઉજ્જયિની બદલાઇને પ્રાપ્તિપુર થઇ હોય, તો તેમાં કંઇ અસંભવિત જેવું જણાતું નથી.

સત્યસંધ અને બહબ્દલ સિવાય નાગરખંડના ૨૦૯ થી ૨૧૧ સુધીના અધ્યાયોમાં સિદ્ધસેન વિષે જે કથા લખી છે, તેમાં તે રાજાનું રાજ્ય શત્રુઓએ જીતી લીધાનું અને તેને પોતાને ગિરિનારપર્વત ઉપર સંતાઇ રેહેવું પડયાનું લખ્યું છે. ક્ષત્રપરાજાના ઇતિહાસમાં પણ વિજયસેનને ઇશ્વરદત્ત નામના કોઇ આભીરરાજાએ હરાવીને પદચ્યુત કર્યાનું જણાવ્યું છે.[૧૭] સિદ્ધસેન અને વિજયસેન લગભગ સમાનાર્થક નામો છે. તેથી નાગરખંડના કર્ત્તાએ વિજયસેનને બદલે સિદ્ધસેન નામનો પ્રયોગ કર્યાનું જણાય છે. અર્થાત્ ક્ષત્રપરાજા વિજયસેન તેજ નાગરખંડનો સિદ્ધસેન હોવાનું અનુમાન થઇ શકે છે.

સિદ્ધસેન સિવાય પ્રભંજન રાજાનો કંઇક વૃત્તાંત ક્ષત્રપરાજા રૂદ્રદામ ૨ જાની સાથે મળતો આવે છે. "પ્રભંજન રાજાને ઘણા રાજાઓ સાથે વૈર ઉત્પન્ન થયું હતું. શત્રુરાજાઓ ગામોમાંથી ગાયોનું હરણ કરી જતા હતા અને એ રીતે આખો દેશ ઉજ્જડ થઇ ગયો હતો. તેમ હોવાથી તે રાજાને અહોનિશ શત્રુઓ સાથે યુદ્ધો કરવામાં રોકાઇ રેહેવું પડયું

---

૧૧. कृत्स्नपृथ्वीजयार्थेन राज्ञैवेह सहागतः ।
भक्त्या भगवतः शंभोर्गुहामेतमकारयत् ॥
Fleet's Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol III. p. 35.

૧૨. Early History of India by Vincent Smith, 2nd ed. p. 348.

૧૩ તેજ, પૃ. ૨૭૩. ૧૪. તેજ, પૃ. ૨૦૦.

૧૫. તેજ, પૃ. ૨૭૧.

૧૬. Rapson's British Museum Catalogue of Indian Coins, pp. 113-14.

૧૭. તેજ, પૃ. ૧૨૪-૫. ૧૮. નાગરખંડ અ. ૧૧૮, શ્લો. ૮-૧૨.

હતું. ઘણે કાળે તેણે કેટલાક રાજાઓનો પરાજય કર્યો અને બાકીના રાજાઓ સાથે સલાહ કરી."[18] બીજી તરફ ક્ષત્રપરાજાઓનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે-લગભગ સઘળા ક્ષત્રપરાજાઓના શિક્કાઓ પ્રાપ્ત થયા છતાં રૂદ્રદામ ૨ જાના શિક્કાઓ પ્રાપ્ત થયા નથી. તેના પુત્ર રૂદ્રસેને પોતાના શિક્કાઓ ઉપર તેને મહાક્ષત્રપ લખ્યો છે. તેથી તે સ્વતંત્ર રાજા નહિ હોય, પણ માનની ખાતર રૂદ્રસેને તેને મહાક્ષત્રપ લખ્યો હશે, એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે.[19] નાગરખંડમાં લખેલ પ્રભંજન રાજાની હકીકત આ અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. રૂદ્રદામ ૨ જાનો સઘળો રાજ્યકાળ શત્રુઓ સાથેના વિગ્રહમાં વ્યતીત થવાથી અને યુદ્ધના ખર્ચથી તીજોરી ખાલી થઇ જવાથી તે પોતાના નામના શિક્કાઓ પડાવી શક્યો નહિ હોય. વળી તદુપરાંત નાગરખંડમાંથી એક બીજી હકીકત પણ મળી આવે છે. આ પ્રભંજન રાજાના સમયમાંજ વડનગરના બ્રાહ્મણોને નાગલોકો સાથે વેર ઉત્પન્ન થયું હતું. નાગોએ વડનગરમાંથી બ્રાહ્મણોને હાંકી કાઢયા હતા અને તે શહેર બથાવી પડયા હતા. તેજ નાગોએ વડનગરના વિજયથી ઉત્તેજિત થઇને આનર્ત્તદેશની રાજધાની સુધી રંજાડ કરીને ત્રાસ વર્તાવ્યો હશે. આ નાગોની સાથે સરહદ ઉપરના બીજા રાજાઓ પણ ઉલટી આવ્યા હશે. અને તેવી પરિસ્થિતિમાં રૂદ્રદામ ૨ જાની તીજોરી ખાલી થઇ જાય, તે સંપૂર્ણ રીતે સંભવિત છે. રૂદ્રદામનો લાક્ષણિક અર્થ પ્રભંજન થઇ શકે છે.[20] તેથી નગરખંડમાં રૂદ્રદામ નામ બદલાવી પ્રભંજન નામ રાખેલું જણાય છે. પ્રભંજન રાજાના સમયમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવેલ પ્રભાવદત્ત જેણે પાછળથી પોતાનું નામ ભર્તૃયજ્ઞ રાખ્યું હતું. તે ભર્તૃયજ્ઞ અને આનર્ત્તરાજા અશ્વસેનનો નાગરખંડના અધ્યાય ૨૭૧ માં પ્રસંગ આવે છે. રૂદ્રદામના પુત્ર રૂદ્રસેનની પછી ગાદીએ બેસનાર ક્ષત્રપરાજાનું નામ સિંહસેન હતું. તે સિંહસેનને બદલે નાગરખંડમાં અશ્વસેન કહેલો છે.

ઉપર્યુક્ત રાજાઓ સિવાય નાગરખંડમાં બીજા રાજાઓ વિષે સરખામણી કરી શકાય તેવી હકીકતો આપી નથી. પરંતુ છેવટના રાજા બૃહબ્દલના પિતા સત્યસંધે વડનગરમાં સત્યસંધેશ્વર મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી, તેના પૂજનાદિ ખર્ચ માટે વડનગરના બ્રાહ્મણોને ગ્રાસ આપ્યો હતો. બૃહબ્દલ યુદ્ધમાં મરાયો અને તેનું રાજ્ય શત્રુરાજાએ જીતી લીધું, તે સમયે સત્યસંધ સંન્યસ્ત અવસ્થામાં હતો. પરંતુ પોતાના પુત્રના મરણના અને તેના રાજ્યની એવી દુર્દશા થયાના સમાચાર સાંભળી તે વડનગરમાં ગયો, અને ત્યાંના બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે- " અમારા વંશમાં એવો કોઇ રાજા થયો નથી કે જેણે આ સ્થળે એક પણ શિવલિંગની સ્થાપના કરી નથી. અને તે તે પ્રસંગે હે બ્રાહ્મણો ! તમને વૃત્તિ પણ બાંધી આપી છે. માટે તમે સૌ તે સર્વ મહાદેવોનું સારી રીતે પૂજન-અર્ચન કરજો. હું હવે સ્વર્ગમાં જવાની તૈયારીમાં છું." પ્રત્યુત્તરમાં બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે-" હે રાજન્ ! આ તમારા વંશના સ્થાપેલા સતાવીશ શિવલિંગોનું પૂજન નિત્ય ચાલે છે; તમારૂં સ્થાપેલું અઠ્ઠાવીસમું થયું. તેને માટે તમારે જરા પણ ચિન્તા રાખવી નહિ. અમે તેનું નિત્ય પૂજન-અર્ચન કરશું." [21]આ

---

૧૯. ગોવિન્દભાઈ હાથીભાઇ દેશાઇ કૃત ગુજરાતદેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૫૪.

૨૦. યાસ્કના નિરૂક્તમાં વૈદિક દેવોના અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્ય, એવા ત્રણ વર્ગો પાડયા છે. રૂદ્રદેવની ગણના વાયુવર્ગમાં કરી છે. પ્રભંજનનો અર્થ વાયુ થાય છે. તેથી રૂદ્રદામને પ્રભંજન કહ્યો હોય, એમ જણાય છે. નિરૂક્ત અ. ૭ ખંડ ૪-૧૦.

૨૧ નાગરખંડ, અ. ૧૨૬ શ્લો. ૨૪-૩૦.

ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે—નાગરખંડના છેવટના બૃહબ્દલ સુધી રાજાઓની સંખ્યા અઠ્ઠાવીશ હતી. ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજાઓના વંશવૃક્ષમાં પણ ચષ્ટનથી રૂદ્રસિંહ સુધી અઠ્ઠાવીશ રાજાઓનાં નામો લખેલાં જોવામાં આવે છે.[૨૨] તે ઉપરથી પણ નાગરખંડના આનર્ત્તરાજાઓ અને ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજાઓનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે.

નાગરખંડમાં આનર્ત્તદેશના રાજાઓ સિવાય બીજા રાજાઓ જેઓ વડનગરના તીર્થોના સંબંધમાં અથવા વડનગરના બ્રાહ્મણોના સંબંધમાં આવી ગયા છે, તેઓની પણ કથા આપી છે. તેઓમાંના કેટલાક રાજાઓનું તાદાત્મ્ય શોધી શકાય છે. અધ્યાય ૪૭ માં કાન્તિપુરના રાજા રૂદ્રસેન અને તેની સ્રીનું નામ પદ્માવતી કહ્યું છે. બુંદેલખંડ, મધ્યપ્રાંત, બીરાર, અજંટાની ગુફા અને ગોદાવરીજિલ્લામાંથી વાકાટકવંશના રાજાઓના તથા તેઓના સામંતરાજાઓના આઠ લેખો પ્રાપ્ત થયા છે.[૨૩] તેમાંના કેટલાક લેખો જેમાં તે રાજાઓની વંશાવલી આપી છે, તેમાં રૂદ્રસેન ૨ જાની સ્રી પ્રભાવતી હતી અને તે દેવગુપ્તની પુત્રી હતી, એમ જણાવ્યું છે. આ દેવગુપ્ત તેજ ગુપ્તરાજા ચંદ્રગુપ્ત બીજો હતો, એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. [૨૪]તેથી રૂદ્રસેન ૨ જો ચંદ્રગુપ્ત ૨ જાનો જામાતા હોઇને ગુજરાતના છેલ્લા ક્ષત્રપરાજા રૂદ્રસિંહનો સમકાલીન હતો. વરાહમિહિરવિરચિત બૃહત્સંહિતામાં મંગળગ્રહના સ્વામિત્વ નીચે જે જે દેશોનાં નામો ગણાવ્યાં છે, તેમાં કાન્તિપુરને દંડકારણ્યની પછી ગણાવેલ છે.[૨૫] દંડકારણ્યની મર્યાદા નર્મદાથી ગોદાવરી નદી સુધીની હતી, એમ માનવામાં આવે છે.[૨૬] તેથી કાન્તિપુર પણ તે પ્રદેશની નજીક હશે, એમ અનુમાન થાય છે. વાકાટક રાજાઓના કેટલાક લેખો તે પ્રદેશમાંથી પણ મળી આવ્યા છે, તેથી રૂદ્રસેન ૨ જાના વખતમાં તેની રાજધાનીનું શેહેર કાન્તિપુર હોવાનો પૂર્ણ સંભવ છે. આ ઉપરથી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય છે કે—નાગરખંડમાં કહેલ પદ્માવતી સ્રીનો પતિ રૂદ્રસેન અને પ્રભાવતીનો પતિ વાકાટક રાજા રૂદ્રસેન ૨ જો–એ બન્ને એકજ હતા. નાગરખંડમાં પ્રભાવતીને બદલે પદ્માવતીનું નામ લખેલું જોવામાં આવે છે, તે નકલકરનાર લહીઆના હસ્તદોષથી તેટલો ફેરફાર થયો હશે.

તે સિવાય અધ્યાય ૩૧ માં માહિષ્મતીના હૈહયરાજા ઇંદ્રસેન અને તેના પુત્ર વિષ્ણુસેનનાં નામો જોવામાં આવે છે. પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજિતને દમણમાંથી એક શિકકો પ્રાપ્ત થયો હતો. તે શિકકો ક્ષત્રપરાજ્યના અંત પછીનો ત્રૈકુટક રાજાનો હતો. તેની ઉપર **महाराजेन्द्रवर्मपुत्रपरमवैष्णवमहाराजरुद्रगण** શબ્દો કોતરેલા હતા.[૨૭] ત્રૈકુટક અને કલ્ચુરીવંશના રાજાઓના લેખોમાં તેઓએ પોતાને હૈહયવંશી કહ્યા છે; અને તેઓની મૂળ રાજધાની માહિષ્મતી હતી, એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. તેઓનું રાજ

૨૨ રાખાલદાસ બેનરજીકૃત પ્રાચીનમુદ્રા (બંગાળી), પૃ. ૧૭૦.

૨૩ Epigrophia Indica Vol. V, Inscriptions of Northern India. p. 84.

૨૪ શ્રીયુત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાકૃત પ્રાચીનલિપિમાળા, સંસ્કરણ ૨ જું સંવત્ ૧૯૭૫, પૃ. ૮૩.

૨૫ **कुन्तलकेरलदण्डककान्तिपुरम्लेच्छसङ्करिणः** ॥ અ. ૧૬. શ્લો. ૧૧.

૨૬ જુઓ, આપ્ટેની સંસ્કૃત ઇંગ્રેજી ડીક્ષનેરી, શબ્દ દંડક.

૨૭ Transactions of International Congress of Wien (1886), p. 222.

૨૮ Indian Antiquary, January 1911, pp. 12–13.

ચેદી, રતનપુર, ગુજરાત, માળવા, કોકણાદિ પ્રદેશોમાં હતું. તેથી ઉપર્યુક્ત ત્રૈકુટકરાજા ઇન્દ્રવર્મા અને રૂદ્રગણુ હૈહયવંશી હતા અને તેઓની અથવા તેઓના પૂર્વજોની રાજધાની માહિષ્મતી હતી, એમાં કંઇ સંદેહ રહેતો નથી. નાગરખંડમાં વિષ્ણુસેનના પિતાને ઇન્દ્રસેન કહ્યો છે. તે નામ શિક્કા ઉપરના ઇંદ્રવર્માના નામ સાથે બરાબર મળતું આવે છે. પરંતુ શિક્કામાં તેના પુત્રનું નામ પરમ વૈષ્ણવ રૂદ્રગણુ છે, ત્યારે નાગરખંડમાં ઇંદ્રસેનના પુત્રનું નામ વિષ્ણુસેન લખેલું છે. તે કદાચ રૂદ્રગણુ વિષ્ણુનો પરમભક્ત હોવાથી તેનું નામ નાગરખંડના કર્તાએ વિષ્ણુસેન રાખ્યું હોય, એમ જણાય છે.

આ સઘળી હકીકતોનો સમાહાર કરતાં સુસ્થાપિત થાય છે કે નાગરખંડના આનર્ત્ત દેશના રાજાઓ તેજ ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજાઓ હતા.

૬ નાગરી લિપિ અને નાગરો.

નાગરખંડના આનર્ત્તદેશના રાજાઓ ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજાઓ હતા, એમ સુસ્થાપિત થવાથી નાગરોનો ઉત્પત્તિકાળ તે રાજાઓના સમયમાં હોવો જોઇએ, એમ પણ સ્પષ્ટ થઇ જાય છે. પરંતુ કયા ચોક્કસ રાજાના સમયમાં તેઓ વડનગરને સ્થળે આવ્યા, કયા રાજાએ ત્યાં ગામ બંધાવી તેઓને ક્યારે દાનમાં આપ્યું અને ત્યારપછી કયા રાજાના સમયમાં તેઓને નાગલોકો સાથે વિગ્રહ થયો અને તે વિગ્રહમાં કયા રાજાએ ક્યારે તેઓને સાહાય્ય આપી. તે વિષેવિશ્વસનીય સીધો પુરાવ મળી શકતો નથી. જ્યારે એમ છે, ત્યારે તે સર્વ ઇતિવૃત્તના સંબંધમાં તેને લગતો જે કંઇ પુષ્ટિકારક બાહ્ય પુરાવો મળી શકે, તે સર્વનો સંગ્રહ કરવાની સંપૂર્ણ આવશ્યકતા પ્રાપ્ત થાય છે. સીધા પુરાવાને અભાવે કોઇ કોઇ પ્રસંગે કિલષ્ટ કલ્પનાઓને અવકાશ મળે, તો તે પણ સ્વાભાવિકજ છે. છતાં એ સઘળી જુદી જુદી દિશાઓમાંથી મેળવેલી હકીકતો અને તેમાંથી નિષ્પન્ન થતી કલ્પનાઓને યથાસ્થાને યોજતાં વિશ્વસનીય પરિણામ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ રહે છે.

બંગાળાના પ્રાચ્યવિદ્યાર્ણવ શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુએ પોતાના નાગરીલિપિ અને નાગરોત્પત્તિના નિબંધમાં નાગરીલિપિનો પ્રથમ આવિષ્કાર અને પ્રચાર વડનગરના નાગર બ્રાહ્મણોએ કર્યો હતો, એમ અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ કર્યું છે. (બંગાળાની એશિયાટિક સોસાઇટીનું ઇ. સ. ૧૮૯૬ નું જર્નલ, ભાગ ૨), તેઓ પોતાના સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિમાં નીચે પ્રમાણે પ્રમાણો આપે છે.

૧ શબ્દકલ્પદ્રુમ અને વાચસ્પત્યબૃહદભિધાન નામના સંસ્કૃત કોષોમાં **नागर** શબ્દનો અર્થ **नागरदेशीयाक्षर** કરેલો છે. (પૃ. ૧૧૫).

૨ વડનગર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ નાગરદેશ કહેવાતો હતો તેમજ ધારવાડ જિલ્લામાં નાગરખંડ નામનો પ્રદેશ હતો, એમ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે.[૧] વિજયનગર અને આનગુંડીની પડોશમાં રહેનારા નાગરબ્રાહ્મણોના સંબંધમાં વિવેચન કરતાં મી. હડલસ્ટોન કહે છે કે—" એ નાગરબ્રાહ્મણો નાગરદેશની ઇશાન કોણમાંથી આવીને ત્યાં વસ્યા હતા. તેઓની ભાષા કેનેડી છે, છતાં તેઓના ધર્મગ્રંથો નાગરી અને બાળબોધ લિપિમાં

૧ જુઓ, પાછળ ઉતારો, પૃ. ૫૦—૫૧.

લખેલા છે. (પૃ. ૧૨૪). આ હકીકત ઉપરથી પણ વિજયનગર અને આનગુંડીની પ્રદેશમાં નાગરબ્રાહ્મણો ધારવાડ જિલ્લાના નાગરખંડપ્રદેશમાંથી ગયાનું સાબીત થાય છે.

૩ હજુપણ દક્ષિણના ઘણા ભાગોમાં આજે પણ ઘણા નાગરબ્રાહ્મણો વસેલા જોવામાં આવે છે. આ નાગરબ્રાહ્મણો હજુ પણ તેઓના શાસ્ત્રના ગ્રંથો નાગરીલિપિમાંજ લખે છે. દ્રવિડ અને કર્ણાટક જેવા દૂર દેશોમાં પણ સૈકાના સૈકાથી આવી વસેલા આ નાગર બ્રાહ્મણો પોતાની મૂળ ભાષા ભૂલી ગયા છતાં અને તે તે સ્થળોની પ્રચલિત ભાષાઓનો વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ લેખનમાં તો તેઓ હજુ પણ નાગરીલિપિને વળગી રહ્યા છે.[2] (પૃ. ૧૨૪).

મહીસૂરના રાજ્યમાં આવેલ મલિંગી નામના ગામમાંથી મળેલ એક લેખ ઉપરથી મી. રાઇસ લખે છે કે–તે ગામમાં ઇ. સ. ૧૨૯૦માં નાગરો, કન્નત, તિંગુલ અને આર્ય જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠશાળા સ્થાપવામાં આવી હતી.[3] આ ઉપરથી મહીસુર અને કૂર્ગ જેવા દૂર પ્રદેશોમાં નાગરબ્રાહ્મણો મોડામાં મોડા ઇ. સ. ના ૧૩ મા સૈકામાં જઇને વસ્યાનું અને તેઓની લિપિ નાગરી હોવાનું સાબીત થાય છે.

૪ ઇ. સ. ના ૧૨ મા સૈકામાં થઇ ગયેલ પંડિત શેષકૃષ્ણે પોતાની પ્રાકૃતચંદ્રિકામાં **નાગર, ઉપનાગર** અને **દેવ** ભાષાઓનો ઉલ્લેખ કર્યાનું પાછળ કહી ગયા છીએ. જૈનકલ્પસૂત્રની પેહેલાં રચાયેલા નંદીસૂત્રના કર્તા જૈનાચાર્ય લક્ષ્મીવલ્લભગણીએ સ્વવિરચિત કલ્પસૂત્રકલ્પદ્રુમકલિકા નામના ગ્રંથમાં નાગરીલિપિની ગણના કરી છે, તે પણ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. કલ્પસૂત્રની કથા વલભીરાજા ધ્રુવસેને ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં વડનગરમાં કરાવી હતી, અને તેથી નંદીસૂત્રનો રચનાકાળ ઇ. સ. નો પાંચમો સૈકો હોવાનું અનુમાન થાય છે. તે ઉપરથી પણ ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં નાગરી લિપિનું અસ્તિત્વ હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે.

૫ પરંતુ નાગરી લિપિવાળા જે જે શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો અદ્યાવધિ પ્રાપ્ત થયાં છે, તે ઉપરથી પ્રત્નતત્ત્વવેત્તાઓ નાગરીલિપિનો દક્ષિણમાં પ્રથમ આવિષ્કાર ઇ. સ. ના આઠમા સૈકામાં, ગુજરાતમાં નવમા સૈકામાં અને ઉત્તર હિંદુસ્થાન અને રજપૂતાનામાં દશમા સૈકામાં માને છે.[4] છતાં બંગુરામાંથી ગુર્જ્જર રાજા હ્દપ્રશાંતના શાકે ૪૧૫ ઇ. સ. ૪૯૩ માં પ્રાપ્ત થયેલા તામ્રપત્રના લેખને છેડે તે રાજાની સહીના અક્ષરો છે. આ અક્ષરો પ્રાચીન નાગરીલિપિને મળતા આવે છે, એમ શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુએ અનેક પ્રમાણોથી દર્શાવી આપ્યું છે. એટલે તેઓની માન્યતા પ્રમાણે ગુજરાતમાં ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાથી લેખોમાં પણ નાગરીલિપિના ઉપયોગનો આરંભ થયો હતો. (પૃ. ૧૨૮).

૬ ગુજરાતના ચાલુક્યરાજા વિસલદેવના પુરોહિત અને કાર્યભારીઓ બનાવનાર નાગરબ્રાહ્મણ સોમેશ્વરે પોતાના સુરથોત્સવ કાવ્યમાં લખ્યું છે કે–તેના વંશના મૂલ પુરુષ શોલશર્માને ગુજરાતના રાજા મૂલદેવે પુરોહિતપણું આપ્યું હતું. આગળ ચાલતાં એમ પણ

---

૨ Indian Antiquary, 1874 p. 230.

૩. Public Religious Endowments and National Education, by Sir Subramaniya Aiyar. K. C. S. I, LL. D. p. 7. f.

૪ ગોરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાકૃત ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા, સં. ૨, સં. ૧૯૭૫ પૃ. ૬૭–૭૦

કહ્યું છે કે—તેમના પૂર્વજો જેમ ગુજરાતના ચાલુક્યરાજાઓના પુરોહિત હતા, તેમ તેઓ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું તેમજ ગુર્જ્જરરાજાઓનું પણ પુરોહિતપણું કરતા હતા. (પૃ. ૧૩૩).

૭ ગુર્જ્જર અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનાં તામ્રપત્રોમાં દાનલેનારા બ્રાહ્મણો કાન્યકુબ્જ, પાટલી પુત્ર અને પુંડ્રવર્ધનના બ્રાહ્મણો હતા, એમ લખ્યું છે. તેજ મુજબ વડનગરમાં પણ પ્રભાવદત્ત અથવા ભર્તૃયજ્ઞના સમયમાં પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી અનેક બ્રાહ્મણો આવીને વસ્યા હતા એમ, નાગરખંડથી જણાઇ આવે છે. અને તે કારણથી પણ વડનગરના બ્રાહ્મણોનું રાષ્ટ્રકૂટરાજાઓના દરબારમાં પ્રાધાન્ય હોવાનું અનુમાન થાય છે. (પૃ. ૧૩૪).

૮ રાષ્ટ્રકૂટરાજા કર્કસુવર્ણુવર્ષના શાકે ૭૩૪ ઇ. સ. ૮૩૩ ના તામ્રપત્ર ઉપરથી જણાય છે કે–તે રાજાએ ગૌડ દેશ, બંગ દેશ, ગુર્જ્જર દેશ, માલવ દેશ અને બીજા રાજાઓનો યુદ્ધોમાં પરાભવ કર્યો હતો અને તેઓનાં રાજ્યો જીતી લીધાં હતાં. (પૃ. ૧૩૪).

એ સર્વ હકીકતો ઉપરથી શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે– " ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાની પૂર્વે એટલે પ્રાયશઃ ત્રીજા અથવા ચોથા સૈકામાં ઉત્તરભારતમાંથી આવેલા નાગરબ્રાહ્મણોએ નાગરાક્ષરોનો ઉદ્‌ભવ અને પ્રચાર કર્યો હતો. તેમજ ઇ. સ. ના આઠમા સૈકાથી દશમા સૈકા સુધીમાં ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના કુળગુરૂ નાગર બ્રાહ્મણોએ પ્રસરાવેલા અથવા વાપરેલા નાગરાક્ષરો નાગરીલિપિના નામથી સમસ્ત આર્યાવર્ત્તમાં ફેલાઇ ગયા હતા. (પૃ. ૧૩૨). નગેન્દ્રનાથના આ લેખ વિષે ઇસારો કરતાં ભાષાતત્ત્વવિદ્ ડાક્તર ગ્રીયર્સન લખે છે કે–" શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુએ બંગાળાની એશિયાટિક સોસાઇટિના ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના જરનલમાં નાગરોત્પત્તિ અને નાગરીલિપિ વિષે જે લેખ લખ્યો છે, તેમાં તેઓએ નાગરીલિપિ વિષે જે નિર્ણય સ્થાપિત કર્યો છે, તે મને વજનદાર લાગે છે. "[૫] અર્થાત્ ડાક્તર ગ્રિયર્સન પણ નગેન્દ્રનાથ વસુના નિર્ણયને ઘણે અંશે મળતા આવે છે.

તે ઉપરથી ઇ. સ. ના ચોથા અથવા પાંચમા સૈકામાં નાગરીલિપિનો આવિષ્કાર કરનાર નાગરબ્રાહ્મણો મોડામાં મોડા તેજ અરસામાં વડનગરમાં આવેલા હોવા જોઇએ, એમ સ્પષ્ટ અનુમાન થાય છે.

૭ બીજાં બાહ્ય પ્રમાણો.

વડનગરનું નગર નામ તથા ત્યાંની નાગર જ્ઞાતિનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ તો વડનગરની ઇ. સ. ૧૧૫૨ માં લખાયેલી કુમારપાળપ્રશસ્તિમાંથી પેહેલવેહેલો પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ દક્ષિણના ચાલુક્યરાજા છઠ્ઠા વિક્રમાદિત્યના ઇ. સ. ૧૦૯૪, ઇ. સ. ૧૧૦૧ તથા ઇ. સ. ૧૧૫૨ ના લેખોમાંથી નાગરખંડ પ્રગણાના તથા નાગરેશ્વર મહાદેવના ઉલ્લેખો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. દેવગિરિના યાદવરાજા સિંઘણના જ્યોતિઃશાસ્ત્રી અનંતદેવના ઇ. સ. ૧૨૧૨ ના લેખમાંથી નાગરબ્રાહ્મણનું નામ પણ મળી આવે છે.[૧] તે ઉપરથી દક્ષિણના ચાલુક્યરાજા અને દેવગિરિના યાદવરાજાઓના દરબારોમાં નાગરોનું સારી પેઠે પ્રાધાન્ય હશે, એમ અનુમાન થઇ શકે છે. ધારવાડ જિલ્લામાં તેઓ અહમદનગરમાંથી ગયા હતા.[૨] ધારવાડ જિલ્લામાંથી

૫. Indian Antiquary, January 1911, p. 152.

૧ આ પ્રકરણમાં જે જે લેખોનાં પ્રમાણો આપવામાં આવ્યા છે, તે લેખોની વિગત આ સાથે જોડેલા પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવી છે.

૨ જુઓ, પાછળ (ઉત્તરાર્દ્ધ) પૃ. ૧૫૦.

તેઓ મહીસૂરમાં જઇને વસ્યા હતા, અને ત્યાંથી મદ્રાસ ઇલાકામાં જઇ પોહોચ્યાનું જણાય છે.

ગુજરાતના ચાલુક્યરાજા બીજા ભીમદેવના મંત્રી શ્રીધરના સોમનાથપાટણના ઇ. સ. ૧૨૧૬ વિ. સં. ૧૨૭૨ ના શિલાલેખ ઉપરથી તેમજ વિસલદેવરાજાના રાજકવિ નાનાક પંડિતના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે—ગુજરાતના પ્રથમ ચાલુક્યરાજા મૂળરાજથી આરંભીને વિસલદેવ સુધી પ્રત્યેક રાજાના સમયમાં નાગરોનું મંત્રી રૂપે, પુરોહિત રૂપે અથવા રાજકવિ રૂપે પ્રાધાન્ય હતું. તેમાંના ઘણા ખરા રાજાઓએ નાગરોને મોટી મોટી જાગીરો આપી છે, અને તેઓ નાગરોનું પૂજ્યબુદ્ધિથી સન્માન કરતા હતા. વિસલદેવરાજાનો મંત્રી નાગદ અથવા વાગ્ભટ્ટ જ્ઞાતિએ નાગર હતો,[3] અને તેના વંશજ કરણઘેલાનો પ્રધાન માધવ અને સેનાપતિ તેનો ભાઇ કેશવ હતો; તેઓ પણ નાગર જ્ઞાતિના હતા. અર્થાત્ ગુજરાતના ચાલુક્યરાજાના સમયમાં ઇ. સ. ૯૬૧ થી ઇ. સ. ૧૩૦૪ સુધી નાગરોની રાજદ્વારમાં અવિચ્છિન્ન સત્તા હતી. ગુજરાતના રાજા વીરધવલ અને વિસલદેવના પુરોહિત સોમેશ્વરે પોતાના સુરથોત્સવ કાવ્યમાં કહ્યું છે તેમ નાગરબ્રાહ્મણો ગુજરાતના ગુર્જર રાજાઓ તથા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું પણ પુરોહિતપણું કરતા હતા.[4] એટલે તે રાજાઓના સમયમાં પણ તેઓનું ઓછું મહત્ત્વ ન હતું. શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુની માન્યતા પ્રમાણે ગુજરાતમાં નાગરી લિપિનો પ્રથમ આવિષ્કાર અને પ્રચાર નાગરોએ કર્યો હતો, તેજ રીતે દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજાઓના દરબારમાં પણ તેઓની સત્તા હોવાથી દક્ષિણમાં નન્દિનાગરીલિપિનો પ્રચાર પણ તેઓએ જ કર્યો હોવો જોઇએ, એમ સહજ અનુમાન થાય છે. અર્થાત્ ઇ. સ. ના આઠમા સૈકામાં તેઓનું ગૌરવ ગુજરાતના ઉત્તર છેડાથી દક્ષિણના કોકણ દેશ સુધી ઝળકી રહ્યું હતું.

વલભીપુરના રાજાઓનાં ઇ. સ. ૫૨૭ થી ઇ. સ. ૭૬૭ સુધીનાં તામ્રપત્રો ઉપરથી પણ તેવી જ હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાયશઃ વલભીપુરના ઘણાખરા રાજાઓએ નાગર બ્રાહ્મણોને ગુજરાતમાં અને કાઠિયાવાડમાં ગામો અને જમીન દાનમાં આપી છે. કેટલાક નાગરો વડનગરમાંથી આવીને વલભીપુરમાં વસ્યા છે. વલભીસંવત્ ૨૦૭ ઇ. સ. ૫૨૭ ના તામ્રપત્રમાં વલભીરાજા ધ્રુવસેન પહેલાએ ભાવનગરની પાસે આવેલા હાથપ પાસેના કુકડ ગામમાં અથર્વવેદી બ્રાહ્મણ સચ્ચિતિશર્માને કુવા સહિત ૧૦૦ પાદાવર્ત્ત જમીન દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. હાથપ ગામમાં નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર હજુ પણ સારી સ્થિતિમાં છે. તે મંદિરનું સ્વામિત્વ અસલ ગોઘાભાવનગરના નાગરોનું હતું. હજુ સુધી તેના પુજારીને જ્ઞાતિમાં હરકોઇ ગૃહસ્થને ત્યાં શુભ કે અશુભ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો, ત્યારે નિયમિત દક્ષિણા આપવાનો અવિચ્છિન્ન રીવાજ હતો. વલભીરાજાએ સચ્ચિતિશર્માને જે ગ્રાસ આપ્યો, તે કદાચ આ નીલકંઠ મહાદેવની પૂજાના ખર્ચ માટે હશે. ઉક્ત તામ્રપત્રનો લેખ ડા. બ્યુલરે ઈંડિયન અન્ટિકવેરીના ઇ. સ. ૧૮૭૬ ના જુલાઇ માસના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તે લેખમાં આવતા અથર્વવેદી શબ્દ ઉપર ટીકા કરતાં તેઓ લખે છે કે—પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં અથર્વવેદી બ્રાહ્મણોનો આટલો બધો વેહેલો દેખાવ થાય છે, તે નોંધી રાખવા યોગ્ય છે. નાગરોમાં ચારે વેદોના અધ્યાયીઓના સમવાયો છે. પરંતુ વડનગરનું નગર નામ અને ત્યાંની બ્રાહ્મણ-

૩ ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇ કૃત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ. ૨૫૪.

૪ જુઓ, પાછળ (ઉત્તરાર્દ્ધ) પૃ. ૬૦

જ્ઞાતિનું નાગરજ્ઞાતિ નામ રાખ્યા પછી ભર્તૃયજ્ઞે જ જ્ઞાતિની સુવ્યવસ્થા કરવા માટે બંધારણ બાંધ્યું છે. તેમાં અથર્વવેદીઓને મુખ્ય પદ આપ્યું છે.[5] તે ઉપરથી જણાય છે કે વલભી-રાજાઓના સમયમાં વડનગરથી વલભીપુરમાં આવીને વસેલા નાગરોમાંથી કેટલાંક અથર્વ-વેદી કુટુંબો હાથપ કે જે તે વખતે એક પ્રગણાનું મુખ્ય શેહેર હતું અને વ્યાપારનું મોટું બંદર હતું, ત્યાં જઇને વસ્યાં હશે. અર્થાત્ ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં નાગરો કાઠયાવાડના પૂર્વભાગમાં ચારે તરફ વસી ગયા હતા.

વલભીતામ્રપત્રો સિવાય તે પહેલાંના કાળનો નાગરજ્ઞાતિ સંબંધી લેખિક પુરાવો પ્રાપ્ત થતો નથી. છતાં વલભી રાજાઓએ જ્યારે વડનગરના બ્રાહ્મણો તરફ આટલું બધું વલણ બતાવ્યું છે, ત્યારે તેઓના સમયમાં તેઓ બહુ ઉન્નત સ્થિતિમાં હોવા જોઇએ. તે ઉપરથી પણ વલભી રાજાઓનું ગુજરાત કાઠયાવાડમાં રાજ્ય થયું, તે પેહેલાં ત્યાં નાગરબ્રાહ્મણો આવીને વસેલા હોવા જોઇએ, એમ માની શકાય છે.

લેખિક પુરાવા સિવાય ખાસ કરીને નાગરોએ રચેલા ગ્રંથો ઉપરથી પણ નાગરોના સંબંધમાં સારો પ્રકાશ પડે છે. લક્ષ્મીધર નામના એક નાગરગૃહસ્થે વિરૂદ્ધવિધિવિધ્વંસ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તે ગ્રંથમાં તેણે પોતાના પૂર્વજોનો ઇતિહાસ આપતાં લખ્યું છે કે–પોતાના કુળનો મૂળ પુરૂષ સ્થાનેશ્વર નામનો વડનગરનો નાગર હતો, તેણે કાશીમાં નિવાસ કર્યો હતો, જ્યાં તેણે સતાવીશ બ્રાહ્મણોને સતાવીશ ઘરો દાનમાં આપ્યાં હતાં. તેનો વંશજ સોઢ અજમેરના ચુહાણરાજા પૃથ્વીરાજના પિતા સોમેશ્વરનો મંત્રી હતો. તે સોઢનો એક પુત્ર વામન પૃથ્વીરાજનો મંત્રી અને બીજો પુત્ર સ્કંદ તેનો સેનાધિપતિ હતો. પૃથ્વીરાજને શાહાબુદ્દન ગોરીએ હરાવીને તેનું રાજ્ય લઇ લીધું, ત્યાર પછી સ્કંદે ચુહાણોની સેના એકઠી કરી પૃથ્વીરાજના ભાઇ હરિરાજને તેનો અધિપતિ બનાવી, અજમેરના મુસલમાન સુબા સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેને હરાવી ત્યાંથી કાઢી મુકયો અને હરિરાજને અજમેરની ગાદીએ બેસાડયો. લક્ષ્મીધર વામનના પુત્ર મહાદેવનો પુત્ર હતો.[1] પૃથ્વીરાજને શાહાબુદ્દિન ગોરીએ ઇ. સ. ૧૧૯૨ માં હરાવ્યો હતો, ત્યારપછી લક્ષ્મીધરે વિરૂદ્ધવિધિવિધ્વંસ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે, એટલે ઇ. સ. ૧૨૨૫ ની સાલની આસપાસ લખ્યાનું અનુમાન થાય છે. અજમેર નામનું પુસ્તક લખનાર હરવિલાસ શારદાએ અજમેરના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે–સોમેશ્વરના મૃત્યુ પછી પૃથ્વીરાજની કિશોરાવસ્થામાં પૃથ્વીરાજની માતા કર્પૂરદેવી રાજ્ય ચલાવતી હતી અને તે સમયે તેનો મંત્રી કદંબવામ હતો.[2] હરવિલાસ શારદાએ કદંબવામની હકીકત કયા

---

૫ નાગરખંડ અ. ૨૦૩ શ્લો. ૧૩–૧૯

ऋग्यजुःसामसंज्ञाख्या अग्निष्टोमादिका मखाः ।
पारत्रिकाः प्रवर्त्तन्ते नैहिकाश्चाभिचारिकाः ॥
अथर्ववेदे तच्चोक्तं सर्वं वैवाभिचारिकम् ।
हिताय सर्वलोकानां ब्रह्मणा लोककारिणा ॥
अथर्ववेदः प्रथमं द्रष्टव्यः कार्यसिद्धये ।
यस्मात्कारणादाद्यः स चतुर्थोऽपि संस्थितः ॥ વગેરે.

૧ ત્રિમાસિક પુ. ૬ અં. ૩ પૃ. ૯૦–૧૦૨.

૨ Ajmere by Har Bilas Sarda, B. A., F, R. S. T. p. 154.

ગ્રંથ ઉપરથી લીધી છે, તે તેઓએ દર્શાવ્યું નથી. પરંતુ ખરી રીતે કદંબવામ નહિ પણ સ્કંદ અને વામન—એ નામો જ હોવાં જોઇએ. શાહાબુદ્દિને પૃથ્વીરાજને હરાવીને મારી નાંખ્યા પછી અજમેરની ગાદીએ તેના પુત્રને બેસાડયો હતો અને એક મુસલમાન સુબાને તેના રક્ષણ કરનાર તરીકે નીમ્યો હતો. હરિરાજે અજમેર ઉપર હુમલો કરી મુસલમાન સુબાને કાઢી મુકયો અને પોતાના ભત્રીજાને ગાદીએથી ઉઠાડી મુકી, પોતે ધણી થયો હતો, તે હકીકત તો સુપ્રસિદ્ધ છે.[3] અર્થાત્ લક્ષ્મીધરનો પ્રપિતા મહ સોઢ સોમેશ્વરનો મંત્રી હતો અને સોમેશ્વરનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૧૧૬૯ થી ઇ. સ. ૧૧૭૯ સુધીનો હતો.[4] તે સોઢના પિતા સ્કંદને સ્થાનેશ્વરના વંશમાં ઉત્પન્ન થયાનું કહેવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી સ્થાનેશ્વર સ્કંદથી પાંચ સાત પેઢીએ પ્રથમ થઇ ગયો હશે, એમ અનુમાન થાય છે. જો એમ હોય તો ઇ. સ. ના ૧૧ મા સૈકામાં સ્થાનેશ્વર વડનગરથી કાશીએ જઇને વસ્યાનું અનુમાન થાય છે. લક્ષ્મીધરના પુત્ર અનંતાચાર્યે લક્ષ્મીધરવિરચિત ભગવન્નામકૌમુદી ઉપર પ્રકાશ નામની ટીકા અને યજુર્વેદ ઉપર વેદાર્થદીપિકા નામનું ભાષ્ય તથા વેદાર્થચંદ્ર નામનો મીમાંસા ગ્રંથ લખ્યો છે.[5] તે સિવાય આનન્દપુરનિવાસી ધાદ્વિવેદી નામના નાગરબ્રાહ્મણે ઇ. સ. ૧૧ મા સૈકામાં નીતિમંજરી નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે.[6] તે ઉપરથી પણ ઇ. સ. ના ૧૧ મા સૈકામાં વડનગરના નાગરગૃહસ્થો અને નાગરબ્રાહ્મણો કેવા પ્રતાપી અને પ્રતિભાશાલી હતા, તેનું સહજ અનુમાન થાય છે.

તે સિવાય ઇ. સ. ૮૭૫ વિ. સં. ૯૩૨ ના ગોપગિરિ (ગ્વાલીયર)ના વિષ્ણુમંદિરની પ્રશસ્તિમાં આનન્દપુરના વર્જર અવટંકવાળા નાગરભટ્ટનો પુત્ર વાઇલભટ્ટ કનોજના રાજા રામદેવનો મંત્રી હતો અને વાઇલભટ્ટના પુત્ર અલ્લને રામદેવના પુત્ર આદિવરાહ રાજાએ ગોપગિરિનો સુબો નીમ્યો હતો, એમ લખ્યું છે. કનોજના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે–ભિન્નમાલના ગુર્જરરાજા નાગભટ્ટે ઇ. સ. ૮૧૬ માં કનોજના રાજા ચક્રાયુધને હરાવીને કનોજ જીતી લીધું હતું અને ભિન્નમાલમાંથી રાજધાની ખસેડીને કનોજમાં રાખી હતી. નાગભટ્ટના પુત્ર રામભદ્રે ત્યાર પછી ઇ. સ. ૮૨૫ થી ૮૪૦ સુધી કનોજમાં રાજ્ય કર્યું હતું. તેનો પુત્ર મિહિરભોજ બહુ પરાક્રમી થઈ ગયો છે; જેણે પોતાનું નામ આદિવરાહ રાખ્યું હતું. તેણે પોતાના રાજ્યની મર્યાદા પશ્ચિમમાં સતલજનદીસુધી અને દક્ષિણમાં ગ્વાલીયર સુધી લંબાવી હતી. તેણે ઇ. સ. ૮૪૦ થી ઇ. સ. ૮૯૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.[7] ગોપગિરિના લેખમાં નાગરભટ્ટ (**अतिललितलाटमंडलतिलकानन्दपुरविनिर्गतः**) આનંદપુરમાંથી નીકળીને બીજે સ્થળે રહેવા ગયો હતો, એમ લખ્યું છે. તે ઉપરથી તે ઇ. સ. ના નવમા સૈકાના આરંભમાં અથવા આઠમા સૈકાના અંતે ભિન્નમાલમાં રેહેવા ગયો હશે, તેમજ ભિન્નમાલના ગુર્જરરાજા નાગભટ્ટે તેને આશ્રય આપ્યો હશે, એમ અનુમાન થાય છે. ત્યાંથી નાગભટ્ટની સાથે નાગરભટ્ટ કનોજ ગયો હતો અને તેણે કનોજમાંજ નિવાસ કર્યો હતો, એમ તો તે લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

---

૩ તેજ પૃ. ૧૫૬.

૪ તેજ પૃ, ૧૫૪.

૫. જુઓ, હિંદી વિશ્વકોષ, ભાગ ૧, અનંત શબ્દ.

૬. વસંત, વર્ષ ૮ અંક ૧. પૃ. ૪૪૮.

૭. Early History of India by Vincont Smith, 3rd ed. pp. 378–80.

તદુપરાંત અણહિલવાડ પાટણના વનરાજ ચાવડાના ઇ. સ. ૭૪૬ વિ. સં. ૮૦૨ ના લેખમાં તે સમયે અણહિલવાડ પાટણમાં પણ નાગરો જઇને વસ્યાનું લખ્યું છે.[૮]

એ રીતે નાગરજ્ઞાતિના સંબંધમાં પ્રાપ્ત થએલ પ્રત્યક્ષ અને આનુમાનિક પુરાવાઓ ઉપરાંત અન્ય સ્થળોએથી પુષ્ટિકારક પુરાવાઓ પણ મળી આવે છે. પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરે બંગાળાની એશિયાટિક સોસાઇટીના જરનલમાં ગુહિલોત વિષે એક લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં તેઓએ મેવાડના રાણાઓનો મૂળ પુરૂષ બપ્પ આનન્દપુરના નાગરબ્રાહ્મણ ગુહદત્તનો વંશજ હતો, એમ સિદ્ધ કર્યું છે.[૯] બાપ્પે ચિતોડના મોરીવંશના રાજા પાસેથી ચિતોડનું રાજ્ય ઇ. સ. ૭૨૮ માં જીતી લીધું હતું. અને ગુહદત્ત જેના ઉપરથી મેવાડના રાણાઓ ગુહિલોત કેહેવાય છે, તે ઇ. સ. ના ૬૦૦ ના અરસામાં આનંદપુરમાં થઇ ગયો હતો.[૧૦] તે ઉપરથી ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં વડનગરના નાગરબ્રાહ્મણો અનેક સાહસિક પરાક્રમો કરવા તરફ દોરાયા હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઇ. સ. ૫૦૫ ના અરસામાં થઇ ગયેલા[૧૧] વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતા નામના જ્યોતિષ્યના ગ્રંથમાંથી નાગર જ્ઞાતિનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. વરાહમિહિરે જુદાજુદા દેશો, જાતિઓ અને ધંધા કરનારાઓના સમવાયો ઉપર ક્યાક્યા ગ્રહનું સ્વામિત્વ છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં નાગર, કૃષિકર, પારત, હુતાશનજીવીઓ શસ્ત્ર બનાવનારાઓ ઇત્યાદિ સમવાયોનો સ્વામી મંગળ છે, એમ તે ગ્રંથમાં કહ્યું છે.[૧૨] તે ગ્રંથ ઉપર ટીકા લખનાર ઉત્પલ ભટ્ટે તે સ્થળે નાગરશબ્દનો અર્થ નગરવાસી કર્યો છે. પરંતુ વરાહમિહિરે કશ્યપ સંહિતાના જે વચનના આધારે ઉપરની હકીકત લખી છે, તે વચન ટીકામાં ઉદ્ધૃત કર્યું છે. તેમાં પણ ભાસાપર, કુંતલ, કેરલ, દંડક, નાગર, પૈરવ, કાર્શિક અને શસ્ત્રવૃત્તિ કરનારાઓનો સ્વામી મંગળ છે, એમ કહ્યું છે.[૧૩] હવે જો નાગર શબ્દનો અર્થ નગરવાસી કરવામાં આવે તો તેથી બૃહત્સંહિતામાં તેજ અધ્યાયના શ્લોક ૨૪ માં આવતો પૌર શબ્દ નિરર્થક થઇ જાય છે, અને તેથી નાગર શબ્દનો અર્થ નાગરદેશ અથવા નાગરજ્ઞાતિ–એવોજ કરવાની જરૂર પડે છે. આ ઉપરથી વરાહમિહિર અને કશ્યપના સમયમાં નાગરદેશ અને તેમાં વસતી નાગરજ્ઞાત સારી પેઠે પ્રસિદ્ધિમાં આવી હશે, એવું અનુમાન થઇ શકે છે. બૃહત્સંહિતાના અધ્યાય ૨૧ શ્લોક ૨ ઉપરથી જણાય છે કે–કશ્યપસંહિતાનો રચનાર કશ્યપ વત્સ અને વરાહમિહિરની પૂર્વે અને પરાશર તથા ગર્ગની પછી થઇ ગયો હતો.[૧૪] તે ઉપરથી કશ્યપ મોડામાં મોડો ઇ. સ. ના ચોથા સૈકાના પૂર્વાર્દ્ધમાં થયાનું અનુમાન થાય છે.

---

૮. બુદ્ધિપ્રકાશ, નવેંબર, ઈ. સ. ૧૮૮૧. પ્રત્નતત્ત્વવેત્તાઓ આ લેખ બનાવટી છે, એમ ધારે છે, પરંતુ શ્રીયુત રામલાલ ચુનીલાલ મોદી, તેમનાથી જુદા પડે છે. જુઓ, તેઓનું લખેલું 'ચાવડા જ્ઞાતિનો પ્રાચીન વૃત્તાંત' પૃ. ૭.

૯. Journal & Proccedings of the Asiatic Society of Bengal Vol. V. 1909.

૧૦. The Great Mugal Akbar by Vincent Smith, pp. 84–5.

૧૧. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાકૃત ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા, સં. ૨, સં. ૧૯૭૫, પૃ. ૧૧૫.

૧૨ नागरकृषिकरपारतहुताशनजीविशस्त्रवार्त्तानां ॥ અ. ૧૬. શ્લો. ૧૨.

૧૩ भासापराः कुंतलाश्च केरला दंडकास्तथा ॥
नागराः पौरवाश्चैव कार्शिकाः शस्त्रवृत्तयः ॥

૧૪ तल्लक्षणानि मुनिभिर्यानि निबद्धानि तानि दृष्ट्वेदम् ।
क्रियते गर्गपराशरकाश्यप वात्स्यादिरचितानि ॥

વિશ્વેશ્વરવિરચિત યતિધર્મસંગ્રહ નામના ગ્રંથમાં શૌનકસ્મૃતિમાંથી જુદી જુદી જ્ઞાતિઓના બ્રાહ્મણોના ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ ભેદો દર્શાવનારાં વચનો ઉદ્ધૃત કર્યાં છે. તેમાં ઉદિચ્યો, કાન્યકુબ્જો, નાગરો, ચિત્તપાવનો અને ગૌતમી તીરવાસીઓને ઉત્તમ વર્ગમાં મુક્યા છે.[૧૫] પારાશરસ્મૃતિ ઉપર ટીકા લખનાર માધવાચાર્યે સ્મૃતિઓની સંખ્યાનો નિર્ણય કરવાના હેતુથી વિષ્ણુ ધર્મોત્તર સ્મૃતિમાંથી કેટલાક શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યા છે. તેમાં જુદી જુદી ૩૬ સ્મૃતિઓનાં નામો ગણાવતાં શૌનકસ્મૃતિનું નામ પણ ગણાવ્યું છે.[૧૬] તેમજ માધ્યંદિનશાખાની આન્હિકસૂત્રાવલીમાં પણ તેજ હેતુથી બૃહન્મનુસ્મૃતિમાંથી વચનો ટાંકયાં છે, જેમાં મુખ્ય સ્મૃતિઓની સંખ્યા ૧૮ ની કહી છે અને તેમાં પણ શૌનકસ્મૃતિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.[૧૭] મુખ્ય સ્મૃતિઓ મોડામાં મોડી ઇ. સ. ના ચોથા અથવા પાંચમા સૈકા સુધીમાં રચાયેલી છે. તે ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ઇ. સ. ના ચોથા અથવા પાંચમા સૈકા સુધીમાં નાગરોએ સ્મૃતિમાં ગણના કરવાયોગ્ય પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી.

૮ નગર અને ચમત્કારપુર.

નગર.

મંકણ નામના પુરૂષે વડનગરના બ્રાહ્મણોને નાગલોકોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કર્યા પછી, તેના સ્મરણાર્થે વડનગરનું આનન્દપુર નામ ઇ. સ. ના બીજા સૈકાના અંતમાં પડ્યું હતું.[૧] પરંતુ નાગરસંજ્ઞા તો નગર ઉપરથી જ ઉદ્ભવી હતી, એ તો નિર્વિવાદ છે. નાગરખંડમાં તે વિષે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે–વડનગરનો વિધ્વંસ કરનારા નાગ લોકોનો પરાજય કરવાને માટે શિવજીએ **નગર** નામનો સિદ્ધમંત્ર પ્રભાવદત્ત અથવા ભર્તૃયજ્ઞ દ્વારાએ વડનગરના બ્રાહ્મણોને આપ્યો હતો, તે મંત્રના પ્રભાવથી તેઓએ વડનગરને નાગોથી નિર્વિષ (**ન+ગર=ગર** રહિત) એટલે નિષ્કંટક કર્યું હતું. તેના સ્મરણાર્થે વિજેતા બ્રાહ્મણોએ વડનગરનું નામ નગર પાડ્યું અને પોતાને માટે નાગર સંજ્ઞા ધારણ કરી.[૨] પરંતુ નાગોને નિર્વિષ કરવાને માટે કોઈ પણ મંત્રનું નામ નગર હોવાનું કોઇ પણ મંત્રશાસ્ત્રના ગ્રંથથી જાણવામાં આવતું નથી. નાગરખંડમાં સર્પવિષનો પ્રતિકાર કરવા માટે ઋગ્વેદના પ્રથમ મંડળના ૪૦ મા સૂક્તનો જપ કરવાનું કહ્યું છે.[૩] તે સૂક્તમાં શત્રુઓનો પરાજય કરવા માટે બૃહસ્પતિ દેવની સાહાય્ય માગવામાં આવી છે, પરંતુ તે સૂક્તને સર્પ સાથે કંઇ સંબંધ હોવાનું જણાતું નથી. કાશ્મીરના રાજતરંગિણી નામના ઇતિહાસમાં રણાદિત્ય રાજાને નાગલોકોનો પરાજય કરવા માટે તેની રાણીએ **હાટકેશ્વર** નામનો સિદ્ધમંત્ર આપ્યાનું લખ્યું છે.[૪] તે મંત્રના પ્રભાવથી રણાદિત્યે ચંદ્રભાગા (ચિનાબ) નદી ઉતરી, પાતાળમાં જઇને નાગલોકોનું રાજ્ય જીતી લીધું હતું. કદાચ તે **હાટકેશ્વરમંત્ર** અને આ **નગર**

---

૧૫. જુઓ, પાછળ (પૂર્વાર્દ્ધ), પૃ. ૧૩

૧૬. પારાશરસ્મૃતિ, માધવટીકા, પુ. ૧, પૃ.૧૧૦ તથા વિષ્ણુધર્મોત્તરસ્મૃતિ, પુ.૧, પૃ. ૧૪૬.

૧૭. શ્રી શુક્લયજુર્વેદીય માધ્યન્દિનવાજસનેયીઓની આન્હિકસૂત્રાવલિ, આવૃત્તિ ૬, પૃ. ૫

૧ જુઓ પાછળ, ઉત્તરાર્દ્ધ, પૃ. ૫૪.

૨ જુઓ, પાછળ ઉત્તરાર્દ્ધ, પૃ. ૫૫–૫૭.

૩ નાગરખંડમાં અ. ૩૬ શ્લો. ૨૩–૨૪.

૪ **राज्ञी देव्यप्युरकाय सानुक्रोशाय लैकया**
[illegible] **मन्त्रं प्रददौ हाटकेश्वरम्** ॥ તરંગ શ્લો. ૪૬૫.

મંત્ર એક હોય. છતાં તેવો હાટકેશ્વરમંત્ર કે નગરમંત્ર હાલમાં કંઇ પ્રસિદ્ધ નથી. ધનુર્વેદમાં એક યંત્ર સૂત્રનું નામ **नागरयंत्रसूत्र** કહેલું છે.[5] તેમજ આગમશાસ્ત્રોમાં શિવમંદિરની ગર્ભરચનાના ત્રણ પ્રકારમાં એક પ્રકારને નાગરપ્રકાર અને પીઠાકૃતિઓના એક પ્રકારને નાગરપીઠાકૃતિ કહી છે.[6] તે મુજબ કદાચ કોઇ મંત્રનું નામ નગર અથવા નાગર હોવાનો સંભવ પણ છે. પ્રાચીન કાળમાં અતિરથીઓ અને મહારથીઓ સામાન્ય ધનુર્બાણથી યુદ્ધ કરતા હતા, છતાં મંત્રશક્તિથી તેમાં અતિ સંહારક શક્તિનું આરોપણ કરી શકતા હતા. તે મુજબ કદાચ એવો કોઇ મંત્ર હોય કે જે મંત્રના બળથી યુદ્ધમાં નાગલોકોનો સંપૂર્ણ સંહાર થઇ શકે. છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી એ કથાનો કંઇ પણ અર્થ થતો હોય તો એટલો જ થાય છે કે–વડનગરના બ્રાહ્મણોને કોઇ શિવસંપ્રદાયી રાજાએ મદદ આપી હતી, અને તે રાજાની રાજધાનીના શેહેરનું નામ નગર હતું. વડનગરની સરહદે આવેલા નાગલોકોનો સંપૂર્ણ વિનાશ તો ઉત્તરભારતના સામ્રાટ્ સમુદ્રગુપ્તે કર્યો હતો, એમ તેના અલ્હાબાદના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે. સમુદ્રગુપ્તે દિગ્વિજયનો આરંભ ઇ. સ. ૩૪૯ માં કર્યો હતો અને ઇ. સ. ૩૫૦માં તેની સમાપ્તિ કરી હતી.[7] તેણે છેવટના નાગરાજ ગણપતિને હરાવ્યા પછી નાગોનું સ્વતંત્ર રાજ્ય કોઇ સ્થળે હોવાનું હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં જણાયું નથી. તે ઉપરથી એટલું તો નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય કે નાગલોકોનો વડનગરના બ્રાહ્મણો સાથેનો વિગ્રહ ઇ. સ. ૩૫૦ પેહેલા થવો જોઇએ. તે સમયે નાગરખંડ પ્રમાણે આનર્ત્તદેશનો રાજા પ્રભંજન હતો, અને તે પ્રભંજન અને ગુજરાતનો ક્ષત્રપરાજા રૂદ્રદામ ૨ જો એક જ હતા, એમ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે.[8] ગુજરાતના ઇતિહાસ પ્રમાણે પણ રૂદ્રાદામ ૨ જાનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૩૩૨ થી ઈ. સ. ૩૪૮ સુધીનો છે.[9] નાગરખંડમાં આપેલા વૃત્તાંત ઉપરથી જણાય છે કે તે રાજા સરહદના શત્રુઓથી ઘેરાઇ ગયો હતો, તેથી વડનગરના બ્રાહ્મણોને મદદ આપે તેવી સ્થિતિમાં રહ્યો ન હતો. સબબ સમુદ્રગુપ્તે મદદ આપી હોત તો તે હકીકત તેની દિગ્વિજયપ્રશસ્તિમાં દાખલ થઇ હોત. પરંતુ જ્યારે તે હકીકત તેમાં લખેલી નથી ત્યારે સિદ્ધ થાય છે કે સમુદ્રગુપ્તે મદદ આપી ન હતી, એટલુંજ નહિ પણ નાગવિગ્રહ દિગ્વિજયના આરંભ પેહેલાંજ થયેલો હોવો જોઇએ. તે ઉપરથી નાગલોકોનો વડનગર ઉપર આક્રમણનો કાળ મોડામાં મોડો ઇ. સ. ૩૪૭ નો અને વડનગરની પુનઃપ્રાપ્તિનો કાળ ઇ. સ. ૩૪૮ નો જ કલ્પી શકાય છે. તે સમયે વડનગરની પડોશમાં ગુજરાતના રાજ્ય સિવાય માત્ર માલવલોકોનું જ રાજ્ય હતું. માલવોના રાજ્યની મર્યાદા પૂર્વરજપુતાના અને માલવા સુધી લંબાયેલી હતી.[10] જયપુર પાસે આવેલ નગર અથવા અર્વાચીન નાગર શેહેર આ માલવલોકોની રાજધાની હતી, એમ તે જાતિના રાજાઓના ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાથી ઇ. સ. ચોથા સૈકા સુધીના અસંખ્ય શિક્કાઓ તે

---

૫ **धनुर्वेदस्य सूत्रं वै यन्त्रसूत्रञ्च नागरम्**। મહાભારત, સંશપ્તકધપર્વ, અ. ૫.

૬ Elements of Hindu Iconography, by T. A. Gopinath Rao, Vol II, pp. 91 and 99.

૭. Early History of India, 3rd ed, p. 284.

૮ જુઓ, પાછળ (ઉત્તરાર્દ્ધ) પૃ. ૧૩–૧૪

૯. British Musuem Catalogue of Indian Coins by Rapson, p. 178.

૧૦. Early History of India, 3rd ed. p. 286.

સ્થળેથી મળી આવ્યા છે, તે ઉપરથી અનુમાન થઇ શકે છે. તે શિક્કાઓમાંથી કેટલાક શિક્કાઓ ઉપર વૃષભની મૂર્તિ કોતરેલી હોવાથી,[૧૧] તે શિક્કાઓ પડાવનાર રાજા શિવધર્મી હશે, એમ માની શકાય છે. તેવા કોઇ શિવધર્મી રાજાએ પ્રભાવદત્તની વગથી વડનગરના બ્રાહ્મણોને મદદ કરી હશે, અને તે બનાવનું સ્મરણ રાખવાને વડનગરના બ્રાહ્મણોએ તેનું આનંદપુર નામ બદલીને મદદ આપનાર રાજાની ઇચ્છાને અનુસરીને તેની રાજધાનીના નામ મુજબ નગર નામ રાખ્યું હશે, અને આખી જ્ઞાતિએ નાગરસંજ્ઞા ધારણ કરી હશે. પરંતુ તે બનાવ બન્યા પછી સમ્રાટ્ સમુદ્રગુપ્તે પોતાના દિગ્વિજયની યાત્રામાં માલવોને તાબે કર્યા હતા અને તેઓના રાજ્યને ખંડીયું રાજ્ય બનાવી દીધું હતું. તે કારણથી વડનગરનું જનપ્રસિદ્ધ આનન્દપુર નામ કાયમ રહેલું જોવામાં આવે છે, અને તેજ કારણથી બ્રાહ્મણોએ પાડેલું નગર નામ વ્યવહારમાં પ્રચલિત થયું નથી.

આ અનુમાનને એક બાહ્ય પ્રમાણથી પણ પુષ્ટિ મળે છે. વડનગરા નાગરોમાં લગ્નની સમાપ્તિએ ઉકટામણિ (ઉક્તિમણિ ?) એટલે સાક્ષીપત્ર વાંચવાનો રીવાજ છે. આ સાક્ષીપત્રમાં વરકન્યાનાં માતાપિતાનાં કુટુંબીઓ ઉપરાંત જ્ઞાતિના અગ્રણી પુરૂષોનાં નામો પણ લખવામાં આવે છે. આ ઉકટામણિમાં તે રીવાજના ઉત્પત્તિ કાળનું વર્ષ એટલે "**चारसें चिलोत्तरा**"—એમ લખવાનો અને બોલવાનો રીવાજ અદ્યાપિપર્યંત ચાલ્યો આવે છે.[૧૨] ચારસેં ચિલોત્તર એટલે ચારસેં અને ચાર અધિક (૪૦૪)—એમ સહજ સમજી શકાય છે. આજ પણ તેર આઠ ચિલોત્તરસો (૧૦૪) માં ચિલોત્તરનો અર્થ ચતુરુત્તર—ચાર અધિક, એવો જ કરવામાં આવે છે. આ વર્ષ કયા શકનું હોવું જોઇએ, તેનો નિર્ણય પણ સહજ થઇ શકે છે. તે સમયમાં ગુજરાતના રાજાઓ સાલિવાહનનો શક વાપરતા હતા અને ગુપ્તવંશી રાજાઓ ગુપ્તશક વાપરતા હતા. પરંતુ માલવરાજાઓ તો માલવગણશક જે વિક્રમસંવત્થી ઓળખાય છે, તેજ વાપરતા હતા. વડનગરના બ્રાહ્મણોને માલવરાજાએ મદદ આપી હતી, તેથી તે સમયમાં બનેલી હકીકત સાથે માલવગણશક એટલે વિક્રમસંવત્ જોડે, તેમાં કંઇ આશ્ચર્ય જેવું નથી. વડનગર ફરીથી હસ્તગત કર્યા પછી પ્રભાવદત્ત અથવા ભર્તૃયજ્ઞે નાગરજ્ઞાતિની સુવ્યવસ્થા કરવાને માટે અનેક પ્રબંધો કર્યા હતા.[૧૩] તે પ્રબંધો હજુ પણ નાગરો આદરપૂર્વક પાળે છે. નાગરખંડના અધ્યાય ૧૯૯–૨૦૦ ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયમાં વર્ધમાન શહેરના કોઇ અતિશૂદ્ર પુરૂષે કપટથી નાગરવેષ ધારણ કરી, વડનગરમાં આવીને કોઇ નાગરકન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. પાછળથી તે પુરૂષની જાતિ જણાઈ આવતાં, તે પુરૂષ નાસી ગયો હતો અને નાગરકન્યાને બળી મરવું પડ્યું હતું. તેમજ તેનાં સંબંધીઓને દુષ્કર પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપરથી ભર્તૃયજ્ઞે નિયમ કર્યો કે—'હે ભૂદેવો ! આજથી જે કોઇ પણ નાગરબ્રાહ્મણ વરની જ્ઞાતિ અને કુળની ખાત્રી કર્યા વિના પોતાની કન્યા આપશે, તો તે બહિષ્કૃત થવાને યોગ્ય થશે.[૧૪] આ નિયમાનુસારે વિક્રમસંવત્ ૪૦૪ ઇ. સ. ૩૪૮ થી ઉકટામણિ એટલે સાક્ષીપત્ર વાંચવાનો રીવાજ શરૂ થયો હોય, એમ

---

૧૧. Coins of Medieaval India, Vol. I, pp. 162–172–3.

૧૨ ઉકટામણિમાં **भो भो ! श्रूयताम् । वरंपातु बेटो...प्रत्यक्षमंडपे चारसें चिलोत्तरा** વગેરે લખવાનો રીવાજ છે.

૧૩ નાગરખંડ અ. ૧૯૮ થી ૨૦૧.

૧૪ અ. ૨૦૦, શ્લો. ૩૦.

સિદ્ધ થાય છે. તે ઉપરથી પણ વડનગરનું નગર નામ અને ત્યાંના બ્રાહ્મણોની નાગરસંજ્ઞા તેજ અરસામાં પડ્યાનું સબળ અનુમાન થાય છે.

કવિવલ્લભકૃત નાગરોત્પત્તિના કાવ્યમાં, નર્મગદ્યમાં, નાગરોની હકીકત નામના લેખમાં તેમજ પંડિત ગંગાશંકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ નામના પુસ્તકમાં વડનગર પેહેલ વેહેલું વિ. સં. ૪૨૪ માં ભાંગ્યું હતું, એમ લખ્યું છે. તે સઘળા ગ્રંથો પ્રસ્તુત્ત હકીકત બન્યા પછી ઘણે કાળે લખાયેલા છે. તેમાં એટલા લાંબા કાળ ઉપર બનેલી હકીકતો માટે ચાલતી આવેલી દંતકથાનો આધાર લેવાની જરૂર પડી હોય છે. તેથી તેવી ઘણી બાબતોમાં ફેરફાર થવાનો સંભવ રહે છે. વસ્તુતઃ વિ. સં. ૪૨૪ ઇ. સ. ૩૬૮ માં ગુજરાતમાં મહાક્ષત્રપઉપાધિધારી રૂદ્રસેન ૩ જાનું રાજ્ય હતું. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૪૧૦ માં જ્યારે ચંદ્રગુપ્ત રાજાએ ગુજરાત જીતી લીધું ત્યાં સુધી ત્યાં ક્ષત્રપરાજાઓનું અવિચ્છિન્ન રાજ્ય ચાલતું હતું.[૧૫] સમુદ્રગુપ્તે દિગ્વિજય કર્યા પછી એવો કોઇ રાજા ન હતો કે જે વડનગરનો નાશ કરી શકે. તે ઉપરથી વિ. સં. ૪૨૪ (ઇ. સ. ૩૬૮) માં વડનગરના સંબંધમાં કંઇ પણ જાણવા યોગ્ય બનાવ બનવાનો સંભવ જણાતો નથી. તેથી સહજ અનુમાન થાય છે કે–ઉપર્યુક્ત પુસ્તકોમાં લખાયેલી વિ. સં. ૪૨૪ ની સાલ તે ખરી રીતે વિ. સં. ૪૦૪ ની સાલજ હોવી જોઇએ.

ચમત્કારપુર.

હવે છેવટે ચમત્કારપુર કયા રાજાએ બંધાવીને વડનગરના બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું અને તે સ્થળે તેઓ કયાંથી આવ્યા હતા, તેનો નિર્ણય કરવાનું બાકી રહે છે. હાલમાં વડનગર જે સ્થળે છે, તે સ્થળે પૂર્વે એક તપોવન હતું. બ્રહ્મદેવે તે સ્થળેથી પાતાલમાં જઇને હાટકેશ્વરમહાદેવની સ્થાપના કરી, તે ઉપરથી તે તપોવનનું નામ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર પડ્યું હતું. તે સ્થળે શંખતીર્થ નામનું અતિ મહિમાવાન્ સરોવર હતું. વિશ્વામિત્રઋષિ તે સ્થળે કુરૂક્ષેત્રમાંથી આવીને આશ્રમ બાંધીને રહ્યા હતા. યાત્રાર્થે આવેલા ૭૨ ગોત્રોના બ્રાહ્મણો સાથે આનર્ત્તદેશના રાજા ચમત્કારનો આ આશ્રમમાં મેળાપ થયો હતો.[૧૬] તે બ્રાહ્મણોએ તે રાજાને શંખતીર્થમાં સ્નાન કરાવીને તેનો કુષ્ટરોગ મટાડયો હતો. તે ઉપકારના બદલામાં રાજાએ તેઓને દાનદક્ષિણા આપવાનો અત્યાગ્રહ કર્યા છતાં, તેનો સ્વીકાર કરવાની તેઓએ ના કહી હતી; અને ત્યાંથી તેઓ પુષ્કર તીર્થમાં ચાલ્યા ગયા.[૧૭] તે પ્રસંગનો લાભ લઇને ચમત્કારરાજાની રાણીએ તે બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓને ભારે મૂલ્યવાન વસ્ત્રાલંકારો આપ્યાં અને છેવટે તેઓ પૈકી ૬૮ ગોત્રોના બ્રાહ્મણોએ ગામનું દાન લીધું. ચાર ગોત્રોના બ્રાહ્મણો પ્રતિગ્રહ લેવાને ખુશી નહિ હોવાથી કુરૂક્ષેત્રમાં ચાલ્યા ગયા.[૧૮] તે ઉપરથી જણાય છે કે–તે બ્રાહ્મણો કુરૂક્ષેત્રમાંથી પુષ્કરને માર્ગે થઇને હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં આવ્યા હતા. અને તેથી જ ચાર ગોત્રોના બ્રાહ્મણો પોતાના મૂળ નિવાસસ્થાન કુરૂક્ષેત્રમાં ચાલ્યા ગયા હતા.

વડનગરનું આનન્દપુર નામ ઇ. સ. ના બીજા સૈકાના અંતમાં પડયું હતું. ચમત્કારપુર નામ તે પેહેલાનું હતું. પરંતુ તે નામ લોકવ્યવહારમાં પ્રચલિત થયું નથી, તેથી ચમત્કારપુર નામ

---

૧૫. રખાલદાસ બેનરજી કૃત પ્રાચીન મુદ્રા (બંગાળી) પૃ. ૧૬૬

૧૬. નાગરખંડ અ. ૧૦ શ્લોક ૧૦.

૧૭, તેજ, અ. ૧૧૨ શ્લો. ૨૫.

૧૮. તેજ. અ. ૧૧૨ શ્લોક ૮૨–૮૩,

પડયા પછી થોડાજ સમયમાં આનન્દપુર નામ પડ્યું હશે, એવું અનુમાન થઇ શકે છે. અર્થાત્ ચમત્કારપુર નામ વેહેલામાં વેહેલું ઇ. સ. બીજા સૈકાના પૂર્વાર્દ્ધમાં પડયાનું સંભાવત લાગે છે. તે અરસામાં ગુજરાતમાં ક્ષત્રપરાજાઓને પ્રથમ રાજા ચષ્ટન રાજ્ય કરતો હતો. ચષ્ટનની સાથે ચમત્કાર નામ મળતું આવે છે, તેથી ચષ્ટન અને ચમત્કાર એક હશે, એવું પ્રથમ દર્શને અનુમાન થઇ શકે. ક્ષત્રપોનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે—ચષ્ટનરાજા ગુજરાતમાં આવ્યો ત્યારે એટલે ઇ. સ. ૧૨૬ માં દક્ષિણના આંધ્રરાજા ગોતમીપુત્ર શાત-કર્ણીએ મહાક્ષત્રપ નહપાન અને તેના જમાઇ ઉષવદાતને યુધ્ધમાં હરાવીને ગુજરાતદેશ જીતી લીધો હતો. ચષ્ટને ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૩૦ ના અરસામાં ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણીનો પરાજય કરીને તેના કબજામાંથી તે મુલક જીતી લીધો હતો. છતાં પાછળથી તે ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણી અને તેના પુત્ર વાસીષ્ઠીપુત્ર પુલુમાયીએ ચષ્ટન અને તેના પૌત્ર રૂદ્રદામા સાથે ફરી રણસંગ્રામ મચાવી આખો ગુજરાત દેશ ફરી પોતાના સ્વાધીનમાં લીધો હતો.[૧૯] આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે—ચષ્ટન જ્યારથી ઉત્તરમાંથી ગુજરાતમાં આવ્યો, ત્યારથી તે જીવ્યો ત્યાં સુધી તેનો સઘળો રાજ્યકાળ આંધ્રરાજાઓ સાથે વિગ્રહ કરવામાંજ ગયો હતો. વળી તે રાજાના ઇ. સ. ૧૩૦ ની મિતિના છ શિલાલેખો કચ્છમાંથી મળી આવ્યા છે.[૨૦] તે શિલા લેખોમાં તેણે કંઇ પણ ગામ કે ગામો બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યાની હકીકત મળી આવતી નથી. તે સઘળાં કારણોને લીધે હાલના વડનગરને સ્થળે ચમત્કારપુર બંધાવીને બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપનાર ચષ્ટન હોય, એવું અનુમાન થઇ શકતું નથી. ચષ્ટન પછી તેનો પૌત્ર રૂદ્ર-દામ ૧ લો બહુ પરાક્રમી થઇ ગયો છે. જૂનાગઢમાં સુદર્શન તળાવનો ઇ. સ. ૧૫૦ ની સાલનો તેના સમયનો શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે,[૨૧] તે લેખમાં તે રાજાનાં પરાક્રમોની અને ઉદારતાની ઘણી પ્રશંસા કરી છે. પરંતુ તેમાં પણ તે રૂદ્રદામે અથવા તેના પિતામહ ચષ્ટને કોઇ ગામનું દાન કર્યાની હકીકત લખી નથી. તે લેખમાં જ્યારે તેણે કરો માફ કર્યાનું અને જકાતો કાઢી નાંખ્યાનું લખ્યું છે, ત્યારે જો તેણે ગામનું દાન કર્યું હોત તો તે હકી-કત લખાયા વિના રહી હોત નહિ. તે કારણથી રૂદ્રદામ ૧ લો અને ચમત્કાર એક હતા, એમ માની શકાતું નથી. ચષ્ટનની પૂર્વે ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, માળવા વગેરે પ્રદેશો ઉપર ક્ષત્રપરાજા નહપાન રાજ્ય કરતો હતો. નહપાન પોતે રાજા છતાં સઘળાં પરાક્રમો તેના જમાઇ ઉષવદાતે જ કર્યાં હતાં, એમ ઉષવદાતના નાસિક, જુન્નર અને કાર્લીના લેખો ઉપ-રથી સાબીત થાય છે. તેના વિષે એક લેખમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.

सिद्धम्। राज्ञः क्षहरातस्य क्षत्रपस्य नहपानस्य जामात्रा दीनीकपुत्रेण उषवदातेन त्रिगोशतसहस्रदेन नद्यां वार्णासायां सुवर्णदानतीर्थकरेण देवताभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च षोडशग्रामदेन अनुवर्षं ब्राह्मणशतसहस्रीभोजयित्रा प्रभासे पुण्यतीर्थे ब्राह्मणेभ्यः अष्टभार्या प्रदेन...इत्यादि.[२२]

"ક્ષહરાતવંશના ક્ષત્રપરાજા નહપાનના જમાઇ ઉષવદાતે ત્રણ લાખ ગાયોનું દાન કર્યું હતું, વાર્ણાસા નદી ઉપર પગથીયાનો ઘાટ બંધાવ્યો હતો, દેવાર્ચનાર્થે અને બ્રાહ્મણોને ૧૬

---

૧૯ Indian Antiquary, June 1918, p. 154.

૨૦ તેજ.

૨૧ Epigraphia Indica Vol. VIII, p. 43.

૨૨ તેજ, પૃ. ૭૮–૮૫.

ગામો દાનમાં આપ્યાં હતાં, પ્રતિવર્ષ એક લાખ બ્રાહ્મણોનું ભોજન કરાવતો હતો, પુષ્યતીર્થે પ્રભાસક્ષેત્રમાં જઇને આઠ બ્રાહ્મણોને કન્યાદાન આપ્યાં હતાં........વગેરે."

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે–ઉષવદાત ગમે તે જાતિનો હોય છતાં બ્રાહ્મણધર્મ ઉપર તેની અપૂર્વ શ્રદ્ધા હતી. તેણે એક નહિ પણ જુદે જુદે સ્થળોએ એક નહિ પણ સોળ ગામો દાનમાં આપ્યાં છે. તેના પરાક્રમ વિષે તેજ લેખમાં કેહેવામાં આવ્યું છે કે–રજપુતાનામાં ઉત્તમભદ્ર નામના ક્ષત્રિયો જેઓને માલવલોકો સતાવતા હતા, તેઓની મદદે ગયો કે તુરત તેનું નામ સાંભળી માલવ લોકો રણભૂમિ છોડી પલાયન કરી ગયા હતા. એ રીતે તેનું રણશૌર્ય અને દાનશૌર્ય એક સરખું ચમત્કારિક હોવાથી અને તે વિદેશીય જાતિનો હોવાથી પુરાણ જેવા પવિત્ર ગ્રંથમાં તેનું ખરૂં નામ દાખલ કરવાનું યોગ્ય નહિ લાગવાથી નાગરખંડના કર્તાએ તેનું ખરૂં નામ બદલી નાખી ચમત્કાર નામ રાખ્યાનું જણાય છે. ઉષવદાતે અજમેર પાસે ત્રિપુષ્કરમાં સ્નાન કરીને એક ગામ બ્રાહ્મણોને આપ્યાનું પણ તેજ લેખમાં લખ્યું છે. તેજ પ્રમાણે હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં બ્રાહ્મણોની આજ્ઞાને અનુસરીને શંખતીર્થમાં સ્નાન કરીને તેણે તે સ્થળે નવીન ગામ બંધાવીને તે બ્રાહ્મણોને આપ્યાનું સબળ અનુમાન થાય છે. તેની સ્ત્રીનું નામ દક્ષમિત્રા હતું, તેણે પણ બ્રાહ્મણને ગૃહદાન કર્યાનો લેખ મળી આવ્યો છે.[૨૩] નાગરખંડમાં દક્ષમિત્રાનું નામ બદલીને દમયંતી રાખ્યું છે. દક્ષમિત્રા જેમ દાનશીલ હતી, તેમ દમયંતીને પણ નાગરખંડમાં દાનશીલ રૂપે વર્ણવી છે. એ હકીકત પણ ઉપરના અનુમાનને પુષ્ટિકારક થઇ પડે છે. નહપાન સંબંધીનો છેવટમાં છેવટ લેખ શાકે ૪૬ ઇ. સ. ૧૨૪ નો છે; ઉષવદાતનો વેહેલામાં વેહેલો લેખ શાકે ૪૦ ઇ. સ. ૧૧૮ નો છે. તે ઉપરથી ચમત્કારપુરની ઉત્પત્તિ ઇ. સ, ૧૧૮ થી ઇ. સ. ૧૨૪ સુધીમાં થયાનું ઘણે અંશે સંભવિત લાગે છે.

૯ ઉપસંહાર

આ લેખનાં ગત પ્રકરણોમાં નાગરોત્પત્તિના સંબંધમાં સીધા પુરાવાથી તથા અવાન્તર પુષ્ટિકારક પ્રમાણોથી જે જે અનુમાનો ઉપજાવવામાં આવ્યાં છે અથવા જે જે કલ્પનાઓ કરવામાં આવી છે, તે સર્વનું ઉપસંહારમાં સિંહાવલોકન કરી જવાનું આવશ્યક છે.

કેટલાક દેશીય તેમજ વિદેશીય વિદ્વાનોએ નાગરજ્ઞાતિનું મૂળ વિદેશીય જાતિઓ છે, એવી કલ્પનાઓ કરી છે. તે કલ્પનાઓનું આ લેખના પૂર્વાર્દ્ધમાં ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. ઉત્તરાર્દ્ધમાં મળી શકયાં તેટલાં પ્રમાણોનો સંગ્રહ કરી, તે પ્રમાણોને આધારે વડનગરની તેમ જ ત્યાં આવીને વસેલા બ્રાહ્મણોની નાગરજ્ઞાતિ તરીકેની ઉત્પત્તિ વિષે યથાસંભવ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

૧. વિદેશીય વિદ્વાનોમાં People of India "હિંદુસ્થાનની જાતિઓ" નામનો ગ્રંથ લખનાર સર. હર્બર્ટ રિઝલીએ માનવતત્ત્વવિદ્યાનુસાર એવો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો છે કે–નાગરજ્ઞાતિના કેટલાક પુરૂષોનાં માથાં વિશાલ હોવાથી તેઓ શક અને દ્રાવિડ જાતિઓની સંકર જાતિના છે. માનવતત્ત્વવિદ્યાના સિદ્ધાન્તો વિકાસક્રમવાદના સિદ્ધાન્તો ઉપર આધાર રાખે છે. વિકાસવાદના સઘળા સિદ્ધાન્તો ઉપર હજુ પશ્ચિમના પ્રખર પંડિતો પણ એકમત થઇ શકયા નથી. જર્મન પંડિત વાઇસમેન અને તેના અનુયાયીઓ બીજતત્ત્વના અખંડિતપણા ઉપર આધાર રાખી ઉત્તરોત્તર સંતતિમાં પૂર્વપૂર્વ પૂર્વજોનાં શારીરિક અને માનસિક

૨૩ Epigraphia Indica, Vol. VIII, p. 82.

લક્ષણો અવિચ્છિન્નપણે સંક્રાન્ત થાય છે, તે સિદ્ધાન્તને મુખ્ય માને છે. ત્યારે રિપલર અને પ્રોફેસર બોઆઝ જેવા સમર્થ વિદ્વાનો પરિસ્થિતિ, નિવાસસ્થાનનાં હવા પાણી અને કેહેળવણીકરણીથી પૂર્વજોનાં શારીરિક અને માનસિક લક્ષણોમાં તેઓની સંતતિમાં અપૂર્વ પરિવર્તન થાય છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક માને છે. અર્થાત્ માનવતત્ત્વવિદ્યાના સિદ્ધાન્તો ઉપર જાતિવિભાગનો આધાર રાખવો, તે નિતાન્ત અવિશ્વસનીય જ છે. બીજા હાથ તરફ ગુજરાતમાં આવીને વસેલા શક લોકોનાં શારીરિક લક્ષણો કેવાં હતાં, તેઓનું દ્રાવિડોની સાથે સાંકર્ય થયું હતુ કે નહિ, થયું હોય તો તે સંકરજાતિનો બ્રાહ્મણ જેવી ઉત્તમ જ્ઞાતિમાં ઇતર પ્રજાએ સ્વીકાર શી રીતે કર્યો, ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવાને કંઇ પણ ઐતિહાસિક પુરાવો મળી શકતો નથી. એ સઘળાં કારણોને લીધે શક–દ્રાવિડની કલ્પના અસિદ્ધ થાય છે.

૨ પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરે નાગરજ્ઞાતિમાં મિત્રદત્તાદિ અવટંકો જોઇને નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ વલભીરાજાઓની મૈત્રકજાતિ તથા ગુર્જરજાતિમાંથી થઇ છે, એવો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો છે. મિત્રદત્તાદિ અવટંકો પાંચાલદેશના મધ્યકાલીન રાજાઓમાં સૌથી પ્રથમ જોવામાં આવે છે. ત્યાર પછી બંગાળાના બ્રાહ્મણો, કાયસ્થો, મારવાડ અને ગુજરાતના શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો તેમજ ગુજરાતની ઉદીચ્ય બ્રાહ્મણોની જ્ઞાતિઓમાં હજુ પણ વિદ્યમાન છે. પ્રાચીન દાનપત્રોમાં પ્રતિગ્રહિતા બ્રાહ્મણોમાંથી ઘણા બ્રાહ્મણોનાં નામો, દત્ત, ગુહ, મિત્ર, ઘોષાદિ હતાં, એમ પણ માલુમ પડે છે. વલભીરાજાઓ મૈત્રકજાતિના હતા, તે અનુમાન પણ વિવાદગ્રસ્ત છે. વલભીરાજાઓનાં તામ્રપત્રોમાં જ્યારે દાન આપનાર રાજાઓને મૈત્રક કહ્યા છે ત્યારે દાન લેનારા આનન્દપુરના બ્રાહ્મણોને માત્ર બ્રાહ્મણજ કહ્યા છે. મૈત્રકો અને ગુર્જરોનું ગુજરાતમાં આગમન થયા પહેલાં ઘણાં વર્ષો અગાઉથી વડનગરની ઉત્પત્તિ થઇ હતી. એ સઘળાં કારણોને લીધે પ્રોફેસર દેવદત્તની કલ્પના તે કેવળ કલ્પના જ ઠરે છે.

૩ રમાપ્રસાદ ચંદ નામના બંગાળી પ્રત્નતત્ત્વવેત્તાએ સ્વવિરચિત ઇન્ડોઆર્યન-જાતિ નામના પુસ્તકમાં (૧) મધ્ય દેશના ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યો એશિયામૈનરથી આવેલા આર્યોના વંશજો છે, અને (૨) મધ્ય દેશની આસપાસના પ્રદેશોમાં વસનારી જાતિઓ પામીર અને તકલમકાન (પ્રાચીન ગોબી) ના રણમાં વસનારી હોમોઆલ્પાઇન નામની જાતિના છે, એવો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો છે. ઇજિપ્તનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને હરિવંશમાં આપેલ સૌરાષ્ટ્રના રાજા હર્યશ્વના પુત્ર યદુનો ઇતિહાસ એક સાથે મેળવતાં સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે–યદુના પુત્રને મિસર દેશનું રાજ્ય મળ્યું હતું. ત્યાં જઇને વસેલા ક્ષત્રિયો તેમજ બીજી તરફથી અફગાનીસ્થાન અને ઇરાનને માર્ગે ગયેલા પણિઓ જેમાંથી વણિક્ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે, તેઓ એશિયામૈનરમાં જઇને વસ્યા હતા. પરંતુ એશિયામૈનર-માંથી ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા, તેવું એક પણ ઐતિહાસિક પ્રમાણ તેઓ બતાવી શકતા નથી, નાગરો હોમોઆલ્પાઇન જાતિના છે, તે બાબતમાં તેઓએ પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરની કલ્પનાનોજ આધાર લીધો છે. તેથી તે વિષે અત્ર વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

ઉત્તરાર્દ્ધમાં નીચે પ્રમાણે વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૧ નાગરખંડના વિષયો નારદપુરાણની અનુક્રમણિકામાં જોવામાં આવે છે. નારદપુરાણની અનુક્રમણિકા મોડામાં મોડી પુરાણોનો સારોદ્ધાર થયો હતો, ત્યારે રચાયેલી હોવી

જોઇએ. પુરાણોનો સારોદ્ધાર ગુપ્તરાજા સ્કંદગુપ્તના સમયમાં એટલે ઇ. સ. ૪૮૦ ની આસપાસ થયો હતો. તેથી નાગરખંડની રચના મોડામાં મોડી ઇ. સ. ના પાંચમાં સૈકાના પ્રારંભમાં થવી જોઇએ.

૨ વડનગરમાં હાટકેશ્વરની પ્રથમ સ્થાપના મોડામાં મોડી ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકામાં થઇ હતી. નાગરોએ હાટકેશ્વરની ઉપાસના તેજ સમયથી ગ્રહણ કરી હતી અને દત્તમિત્રાદિ આમુષ્યાયયણો પણ તેજ સમયમાં તેઓમાં દાખલ થયાં હતાં.

૩ નાગરખંડમાં કહ્યા પ્રમાણે વડનગરનું આનન્દપુર નામ પાડનાર મંકણઋષિ અને મહીસૂર અને કુંતલ દેશોમાં અહિચ્છત્રથી બ્રાહ્મણોને લાવીને વસાવનાર જે મયુરશર્મા હતો, તેઓ એકજ હતા. મયુરશર્મા ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના અંતમાં થઇ ગયો હતો. તેથી વડનગરનું આનન્દપુર નામ ઇ. સ. ના બીજા સૈકાના અંતમાં પડ્યું હતું.

૪ નાગરખંડોક્ત આનર્ત્તદેશના રાજાઓ અને ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજાઓ એકજ હતા, એમ તેઓમાંના કેટલાક રાજાઓનાં સદશ વૃત્તાંતોથી તેમજ ઇતર સમકાલીન રાજાઓનાં નામોના તાદાત્મ્યથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

૫ ઇ. સ. ૩૪૮ ના અરસામાં નાગલોકોએ વડનગર ઉપર હુમલો કરીને ત્યાંના બ્રાહ્મણોનો સંહાર કર્યો અને વડનગરનો નાશ કર્યો. બચી ગયેલા બ્રાહ્મણોએ પ્રભાવદત્ત નામના બ્રાહ્મણના આધિપત્ય નીચે એકઠા થઇને માલવરાજાની સહાય્ય મેળવી ફરીથી નાગલોકો સાથે યુદ્ધ કર્યું; તેઓનો સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો અને તેઓને વડનગરમાંથી હાંકી કાઢી પુનઃ તેનો કબજો લીધો. તે વિજયના સ્મારક તરીકે માલવરાજાના રાજધાનીના શહેરના નામ ઉપરથી તેઓએ આનન્દપુરનું નામ નગર પાડ્યું અને તેઓએ ઇતર બ્રાહ્મણોનો સંસર્ગ છોડી દઇ નાગરસંજ્ઞા ધારણ કરી.

૬ ઇ. સ. ના બીજા સૈકાના પૂવાર્દ્ધમાં ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજા નહપાનના જમાઇ ઉષવદાતે હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં આવેલા બ્રાહ્મણોને તે સ્થળે એક ગામ બંધાવી દાનમાં આપ્યું. તે ગામનું નામ બ્રાહ્મણોએ ચમત્કારપુર પાડ્યું. પણ પાછળથી તુરત આનન્દપુર નામ પડવાથી ચમત્કારપુર નામ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું નથી.

ઐતિહાસિક સાધનોના અભાવે તેમજ શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને શિક્કાઓમાંથી પ્રાપ્ત થતી હકીકત વિશેષતઃ પરસ્પર વિરૂદ્ધ અનુમાનો ઉપજાવી શકે તેવી હોવાથી, તે સાથે પુરાણોમાં પ્રક્ષિપ્ત અને પરિવર્તિત વૃત્તાંતો દાખલ થઇ જવાથી હાલમાં પુનામાં ભરાયેલી ઓરિયન્ટલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ સમર્થ સાક્ષરવર્ય રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે પોતાના ભાષણમાં કહ્યું છે, તેમ હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઐતિહાસિક તથ્યોની બાબતમાં સઘળા વિદ્વાનો એકમત થઇ શકતા નથી. જ્યાં સુધી ઐતિહાસિક તથ્યોનું અન્વેષણ કરવાની દૃષ્ટિથીજ પ્રાપ્ત સાધનો ઉપરથી જે જે કલ્પનાઓ કરવામાં આવે, ત્યાંસુધી તે તે કલ્પનાઓ ગમે તેટલી અનિશ્ચિત અથવા અસંભવિત હોય છતાં નિર્દોષજ છે. પરંતુ જનસમાજની પ્રચલિત પ્રથાઓ અરૂચિકર હોવાથી સામાજિક વિપ્લવ કરવાના ઉદ્દેશથી કલ્પાયેલી કલ્પનાઓ તો જનસમૂહમાં બુદ્ધિભેદજ કરી શકે. શ્રીયુત દેવદત્ત ભાંડારકરના 'હિંદુઓમાં વિદેશીય તત્ત્વો' નામના લેખથી યદ્યપિ જનસમૂહને કંઇ અસર થઇ હોય, તેમ જણાતું નથી, તથાપિ વર્ણવ્યવસ્થાના ઉચ્છેદકોના હાથમાં તે એક બળવાન્ સાધન થઇ પડ્યું છે. તેઓએ કરેલી નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ સંબંધીની કલ્પના બિલકુલ

નિર્ભ્રાન્ત અને પ્રમાણુસિદ્ધ તો નથી જ. છતાં ઉત્તરોત્તર વિદ્વાનોના લેખોમાં તેનો સ્વીકાર થતો જોવામાં આવે છે. આવી અનિશ્ચિત કલ્પનાઓ જનસમાજને પરિણામે લાભપ્રદ થવાને બદલે હાનિકારક જ થઇ પડે છે. નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં આ લેખમાં જે જે કલ્પનાઓ કરવામાં આવી છે, તે કલ્પનાઓ માટે પણ નિર્ણયકારક પ્રમાણો મળી શકયાં નથી. તોપણ નાગરખંડમાં લખાયેલી હકીકતોની બની શકયા પ્રમાણે ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક હકીકતો સાથે સુસંગતિ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. મુખ્ય કલ્પનાની પરિપુષ્ટિ માટે નાગરોત્પત્તિના કાળથી અદ્યાવધિ નાગરજ્ઞાતિનો જે કંઇ ઇતિહાસ પ્રકાશમાં આવ્યો છે, તેનું દિગ્દર્શન કરી જવાની પણ આવશ્યક્તા રહે છે.

નાગરજ્ઞાતિનો ઇતિહાસ વાસ્તવિક રીતે ઇ. સ. ના બીજા સૈકાથી આરંભાય છે. ઇ. સ. ના બીજા સૈકાથી ચોથા સૈકા સુધીના ઇતિહાસ માટે તો કેવળ નાગરખંડ ઉપરજ આધાર રાખવો પડે છે. તે સમયાન્તરમાં ગુજરાતમાં ક્ષત્રપરાજાઓનું રાજ્ય હતું. ક્ષત્રપ રાજા નહપાનના સમયમાં તેઓ કુરૂક્ષેત્રમાં આવ્યા હતા. અને નહપાનના જમાઇ ઉષવદાતે ત્યાં એક ગામ બંધાવી તેઓને દાનમાં આપ્યું હતું. તેઓ ચુસ્ત વૈદિક ધર્મી હતા અને તેઓ વૈદિક કર્મોનું સતત અનુષ્ઠાન કરતા હતા. વડનગરનું દાન સ્વીકાર્યા છતાં પ્રતિગ્રહ કરવો, તે તેઓ મોટામાં મોટું પાતક સમજતા હતા. અને પ્રતિગ્રહ કરનારાઓનો અથવા બ્રાહ્મણેતર જ્ઞાતિજનોને શ્રૌતસ્માર્ત કર્મ કરાવનારનો બહિષ્કાર કરતા હતા. ઉષવદાત પછી બીજા કેટલાક રાજાઓએ તેઓને કેટલાંક વધારે ગામો દાનમાં આપ્યાં હતાં. એ રીતે ગ્રાસદાર થવાથી તેઓમાં ક્ષાત્રવૃત્તિનો પણ પ્રવેશ થવા માંડયો હતો. સરહદ ઉપરના નાગલોકો સાથે તેઓને વારંવાર કલહો થયા કરતા હતા અને તેથી તેઓએ યુદ્ધકળામાં પણ પ્રાવીણ્ય મેળવ્યું હતું. તેઓની સ્ત્રીઓ તપસ્વિની છતાં લલિત કળામાં—વિશેષતઃ સંગીતમાં બહુ કુશળ હતી. પ્રતિગ્રહ કરવાનો સખ્ત પ્રતિબંધ કરવા છતાં ગગાંતીર્થના નાગરબ્રાહ્મણોને આજીવિકાનું બીજું કાંઇ સાધન નહિ હોવાથી તેઓ આનર્ત્તદેશના રાજાઓનું પુરોહિતપણું પણ કરતા હતા. એ રીતે નાગરગૃહસ્થો અને નાગર પુરોહિતો (નાગર બ્રાહ્મણો)—એવા બે વિભાગો જૂના કાળથી જ પડી ગયા હતા. આભ્યન્તર, અધિવાસી અને બાહ્યનાગરોના ભેદો પણ આ સમયમાં પડયા હતા. તેઓ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો હોવાથી શૈવ માર્ગી હતા, છતાં પંચદેવોનું નિત્ય પૂજન કરતા હતા. ક્ષત્રપરાજાઓના સમયમાં વડનગરમાં તેઓએ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, દેવી, ગણપતિ અને સૂર્યનાં ભવ્ય મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. એક કાળ એવો હતો કે—વડનગર કાશી જેવું યાત્રાનું ધામ થઇ પડયું હતું. દૂર દેશોથી રાજાઓ પણ યાત્રાર્થે ત્યાં આવતા હતા અને કોઇ પણ દેવની પ્રતિષ્ઠા કરી કૃતાર્થ થયા માનતા હતા. નાગર જ્ઞાતિ તરીકે ઇતર બ્રાહ્મણોથી જુદા પડયા પહેલાં તેઓ હરકોઇ બ્રાહ્મણો સાથે લગ્નવ્યવહાર રાખતા હતા. ભર્તૃયજ્ઞે જ્ઞાતિવ્યવસ્થાને માટે પ્રબંધો બાંધ્યા પછી જ તેવો લગ્નવ્યવહાર બંધ પડયો હતો. ભર્તૃયજ્ઞે કાત્યાયનકલ્પસૂત્ર ઉપર અને પારસ્કરગૃહ્યસૂત્ર ઉપર ભાષ્યો લખ્યાં છે. નિર્ણયદીપકકાર, નિર્ણયસિંધુકાર અને પારસ્કરગૃહ્યસૂત્ર ઉપર ટીકા લખનાર ગદાધર દીક્ષિતે પોતપોતાના ગ્રંથોમાં ભર્તૃયજ્ઞના પારસ્કરગૃહ્યસૂત્ર ભાષ્યમાંથી કેટલાંક વચનો ઉદ્ધૃત કર્યા છે. તે ઉપરથી ઇ. સ. ૧૫૧૨ સુધી. તે ભાષ્ય વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધ હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં તેઓ દક્ષિણ ગુજરાતના ગુર્જરરાજાઓના આશ્રયી હોવાનું જણાય છે. તે સિવાય વિશેષ હકીકત પ્રાપ્ત થતી નથી. આ સમયમાં વડનગરના બાહ્યનાગરો

આહમદનગરમાં જઇને વસ્યા હશે, એમ અનુમાન થાય છે.

ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકાથી આઠમા સૈકા સુધીમાં વલભીરાજાઓના દરબારમાં તેઓનું બહુ પ્રાધાન્ય થયું હતું. ઘણા નાગરગૃહસ્થો વલભીપુર અને તેની આસપાસનાં ગામોમાં આવીને વસ્યા હતા. વલભીરાજાઓએ અનેક નાગરબ્રાહ્મણોને ગામો અને જમીન દાનમાં આપ્યાં હતાં. ભાવનગરની પાસે હાથપ કે જે તે સમયે એક મોટું બંદર હતું, ત્યાં તેજ સમયમાં વડનગરના નાગરો આવીને રહ્યા હતા. તે સમયે તેઓએ ત્યાં નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર બંધાવ્યું હતું, જેની વ્યવસ્થા હજુ પણ ભાવનગરના નાગરો તરફથી થાય છે. વડનગરમાં તે સમયે જૈન લોકો આવીને રહ્યા હતા અને નાગર બ્રાહ્મણોએ તેઓના કલ્પસૂત્રનો સારોદ્ધાર કર્યો હતો. આ સમયમાં જ વડનગરમાં મોટાં મોટાં જૈનમંદિરો પણ બંધાયાં હતાં. ઇ. સ. ના સાતમા સૈકામાં ચીનાઇ પ્રવાસી હ્યુએનસંગે ત્યાં જે બૌદ્ધ મંદિર જોયું હતું, તે આ સમયે બંધાયું હશે. વામનાચાર્ય મેરૂકીર્તિવિરચિત જૈનશાશ્વતતીર્થમાલા નામના ગ્રંથમાં જૈન તીર્થોનો મહિમા વર્ણવ્યો છે, તેમાં વડનગરને જૈનોનું એક મહિમાવાન્ યાત્રાનું ધામ કહ્યું છે.[1] મેરૂકીર્તિ વિ. સં. ૧૪૯૭ ઇ. સ. ૧૪૪૦ માં થઇ ગયો છે. તે ઉપરથી ઇ. સ. ના ૧૫ મા સૈકા સુધી વડનગર જૈનોનું યાત્રાનું પ્રસિદ્ધ સ્થળ હતું, એમ જણાય છે.

વિ. સં. ૬૪૫ ઇ. સ. ૫૮૮ માં વડનગર બીજી વાર ભાંગ્યું હતું એવી દંતકથા ચાલી આવે છે.[2] તે સમયે ભિન્નમાલના ગુર્જર લોકોએ વલભીપુરના રાજા ધરસેન પેહેલાના રાજ્યકાલમાં ગુજરાત ઉપર આક્રમણ કરી કેટલોક પ્રદેશ જીતી લીધો હતો અને નાંદોદ ગામમાં પોતાની રાજધાની કરી હતી.[3] તેજ અરસામાં તેજ ગુર્જર લોકોથી વડનગરનો નાશ થયેલો જણાય છે. તેમ થવાથી ત્યાંના નાગરો ત્યાંથી નાશી જઇને રજપુતાનામાં તેમજ કાઠિયાવાડમાં જઇને વસ્યા હતા. આ સમયમાં રજપુતાના અને ઉત્તરપ્રદેશમાં છુટા છવાયા થઇ ગયેલા નાગરોની જુદી જુદી ઉપજ્ઞાતિઓ થઇ ગઈ હતી. ભટ્ટ અથવા રણમત્ત, અભટ્ટ, ચિત્રકૂટા, પિષ્ટ્યા અને ચિત્રગુપ્તા નામની ઉપજ્ઞાતિઓ આ સમયાન્તરમાં થઇ હોય એમ અનુમાન થાય છે.[4]

ઇ. સ. ના ૮ મા અને ૯ માં સૈકાઓમાં તેઓને ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટરાજાઓનો આશ્રય મળ્યો હતો. નાગરબ્રાહ્મણો તેઓનું પુરોહિતપણું કરતા હતા. તેઓના શિલાલેખોમાં તથા તામ્રપત્રોમાં નાગરીલિપિ તેઓએ દાખલ કરી હતી. બીજી તરફ તેઓ રજપુતાનાના ભિન્નમાળના રાજા નાગભટ્ટના આશ્રય નીચે જઇને રહ્યા હતા અને ત્યાંથી તેઓ તેની સાથે કનોજમાં જઈને વસ્યા હતા. કનોજના ઉત્તરોત્તર ગુર્જર રાજાઓના સમયમાં તેઓએ રણસંગ્રામમાં તેમજ રાજ્યકાર્યભારમાં ઘણું સામર્થ્ય બતાવ્યું હતું. તેજ અરસામાં આનન્દપુરના નાગરબ્રાહ્મણ બાપા રાવળે મોરીવંશના રાજા પાસેથી ચિતોડ જીતી લીધું અને મેવાડના રાજ્યની સ્થાપના કરી; જેના વંશજોએ અદ્યાવધિ પોતાની કીર્તિને કંઇ પણ કલંક લાગવા નહિ દેતાં અવિચ્છિન્ન જાળવી રાખી છે. ઇ. સ. ના નવમા સૈકામાં ત્રીજીવાર વડ-

---

૧. " અહિપુર, ઢીલી, સરસું, મથુરા, જિણવર જનમ કિયા વરનગરા,
નગર વડઉં પુણ લીજે " જૈનશાશ્વત તીર્થમાળા.

૨. કવિ વલ્લભકૃત સામળદાસનો વિવાહ તથા પંડિત ગંગાશંકર પંચોળીકૃત નાગરોત્પત્તિ, પૃ. ૬૩

૩. ગોવિન્દભાઇ હાથીભાઇ દેશાઇકૃત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઈતિહાસ, પૃ. ૧૨૭

૪. પંડિત ગંગાશંકર પંચોળીકૃત નાગરોત્પત્તિ પૃ. ૫૯

નગર ભાંગ્યાની પણ દંતકથા છે.[5] તે કદાચ વલભીપુરનો નાશ કરનાર આરબોનું કૃત્ય હશે. તે સમયે ત્યાંથી નાગરો નાસીને ઇડરમાં વસ્યા, તેઓ ઇડરીયા કહેવાય છે.[6] અણહિલવાડ પાટણમાં જઇને વસ્યા, તેઓ પટ્ટણી કહેવાય છે.

ઈ. સ. ૧૧ અને ૧૨ મા સૈકાઓમાં દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજાઓના શિલાલેખો તથા તામ્રપત્રોથી તેઓએ ત્યાં કેટલી બધી મહત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી, તે જણાઇ આવે છે. ધારવાડ જિલ્લાના એક પ્રગણાનું નામ નાગરખંડ પડ્યું હતું, તે ઉપરથી તે પ્રગણાનાં ગામો તેઓના ભોક્તૃત્વમાં હોવાનું અનુમાન થાય છે.

ઇ. સ. ના ૧૩ મા સૈકામાં તેઓને દેવગિરિના યાદવ રાજાઓનો પણ આશ્રય હોવાનું જણાય છે. ત્યાંથી તેઓ મહીસૂર અને કર્ણાટકમાં જઇને વસ્યા હતા. આજે ત્યાંના વૈશ્યોમાં નાગર નામની ઉપજ્ઞાતિઓ છે, તે ઉપરથી ત્યાં ગયેલા નાગરો વૈશ્ય જાતિમાં ભળી ગયાનું અનુમાન થાય છે.

ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પણ તેઓ છેક કાશી સુધી ઈ. સ. ના ૧૧ મા સૈકામાં જઇને વસ્યાનું જણાય છે. ત્યાં જઇને વસેલાં કુટુંબોમાંથી સ્થાનેશ્વર નામના નાગર ગૃહસ્થનો એક વંશજ સોઢ અને તેના પુત્રો વામન અને સ્કંદ ઇ. સ. ના ૧૨ મા સૈકામાં અજમેરના ચુહાણ રાજા સોમેશ્વર અને પૃથ્વીરાજના મંત્રી તથા સેનાપતિનું કામ કરતા હતા. સ્કંદે તો શાહાબુદ્દિન ગોરીના અજમેરના મુસલમાન સુબાને હરાવીને હાંકી કાઢ્યો હતો અને અજમેરનું રાજ્ય પૃથ્વીરાજના ભાઈ હરિરાયને અપાવ્યું હતું.

ઇ. સ. ૯૬૧ થી ઇ. સ. ૧૨૪૨ સુધીમાં ગુજરાતના સોળંકી રાજાઓના દરબારમાં તેમજ ઇ. સ. ૧૧૭૦ થી ઇ. સ. ૧૩૦૦ સુધી ધોળકાના તથા ગુજરાતના વાઘેલાવંશના રાજાઓના દરબારમાં તો નાગરોએ પોતાનો અખંડિત અને અવિચ્છિન્ન પ્રતાપ દાખવ્યો છે. વાસ્તવિક રીતે ઇ. સ. ના ૧૦ મા સૈકાથી ૧૩ મા સૈકા સુધીનો કાળ વડનગરના નાગરોન્નતિનો કેન્દ્રકાળ હતો, એમ કહીએ તો ચાલે. નાગરબ્રાહ્મણો જ્યારે તે રાજાઓનું પુરોહિતપણું કરતા હતા ત્યારે નાગરગૃહસ્થો ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનો રાજ્યકાર્યભાર ચલાવવામાં તેમજ શત્રુઓ સામે રણક્ષેત્રમાં ધુમવામાં એકે એક રાજાને બહુ ઉપયોગી થઇ પડયા હતા તેના બદલામાં તે રાજાઓએ નાગરોને ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રમાં ગામોનાં ગામો દાનમાં તથા ઇનામમાં આપ્યા છે; રાજ્યના મોટા મોટા અધિકારો નાગરગૃહસ્થોને આપીને તેઓનું યથોચિત સન્માન કર્યું છે. નાગર મુત્સદીઓનું એક ખાસ લક્ષણ છે કે—રાજા અને પ્રજા, ઉભયને એકરૂપ ગણી ઉભયનાં હિતો પરસ્પર બાધક ન થાય, તેવી રીતે સાચવવાં. શેલર્શમાં નામના નાગરબ્રાહ્મણે ગુજરાતમાં મૂળરાજના સમયમાં એક ભારે દુષ્કાળ પડયો, ત્યારે તે રાજાને સમજાવીને રૈયતનો કર માફ કરાવ્યો હતો.[7] ભીમદેવ ૧ લાના વખતમાં મહમદગીઝનીએ સોમનાથ ઉપર ચઢાઇ કરી ત્યારે નાગરોએ તેની સેનામાં રહીને પરાક્રમ કર્યું હતું. ભીમદેવની સાથે ગયેલા નાગરોમાંથી કેટલાક નાગરો સૌરાષ્ટ્રમાં રહ્યા હતા, જેઓના વંશમાં

૫-૬ તેજ, પૃ. ૬૩-૬૪.

૭ विलोक्य दुष्कालवशेन लोकमकालशेषं सविशेषशोकः ।
श्रीमूलराजं दलितारिरागमपीकरस्तस्करमोचनं यः ॥
સોમેશ્વર વિરચિત સુરથોત્સવ કાવ્ય.

શ્રીધર અને મહીધર જૂનાગઢના રાજાઓના મંત્રીઓ થઇ ગયાનું નોંધાયું છે.[૮] જૂનાગઢના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે–ઇ. સ. ૧૨૫૩ ના અરસામાં જૂનાગઢના રાજા. રા.ખેંગારના માહ્મન મહેતા અને તેનો પુત્ર મહીધર મંત્રીઓ હતા[૯] તે મહીધર તેજ શ્રીધરનો સમકાલીન મંત્રી હશે. સિદ્ધરાજ જયસિંહને પુત્ર નહિ હોવાથી તેના મૃત્યુ પછી તેની ગાદી માટે ઘણી ખટપટ જાગી હતી. સિદ્ધરાજ જયસિંહના કાર્યભારી શોભના પુત્ર વલ્લે કુમારપાળનો પક્ષ લીધો હતો અને તેને ગાદી અપાવી હતી.[૧૦] કુમારપાળે પ્રત્યુપકારમાં વડનગરના રક્ષણ માટે તેની ફરતો મજબૂત કોટ બંધાવ્યો હતો તેમજ એક ભવ્ય શિવમંદિર પણ બંધાવ્યું હતું.

આજ અરસામાં એટલે ઇ. સ. ૧૧ મા સૈકામાં અજમેરના ચુહાણ રાજા વિશલદેવ ૩ જા એ વિશલનગર વસાવી વડનગરના નાગરબ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું હતું. ત્યારથી તેઓમાં વડનગરા, વિશલનગરા, પ્રશ્નોરા, સાઠોદરા, ચિત્રોડા અને કૃષ્ણોરા–એવા છ વિભાગો પડી ગયા છે.[૧૧]

---

૮ કવિ નર્મદાશંકર કૃત નર્મગદ્ય, નાગરોની હકીકત.

૯ કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ પુ. ૪૦૦.

૧૦ तस्याभवद् भुवनमंडलमंडनाय ।
शोभाभिधः प्रियसुहृज्जयसिंहनाम्नः ॥
यस्यात्मजः सचिवतामधिगम्य वल्लः ।
सम्राजयां सुचिरमास कुमारपालम् ॥

ભાવનગર ઇન્સક્રીપશન્સ, પુ. ૧૯૫૦.

૧૧ વિશલનગર નાગરબ્રાહ્મણોને કયા વિશલદેવે આપ્યું હતું, તે બહુ વિવાદગ્રસ્ત વિષય છે. કવિ વલ્લભ કહે છે કે–" પછે વિશળદેવ રાજા વડો થયો, અતિ ધર્મસુધીર; કપોતવિધિનો યત્ન કરતે, ગયા બે જણ વીર. " (કડવું ૪ ટુંક ૮). અર્થાત્ ગુજરાતના વાઘેલા રાજા વિશલદેવ જેનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૧૨૪૩ થી ઇ. સ. ૧૨૬૧ સુધી હતો, તેણે તે ગામ વસાવીને નાગરબ્રાહ્મણોને આપ્યું હતું. પરંતુ તે બાબતમાં કવિ વલ્લભ સિવાય બીજો કંઇ આધાર નથી. ફાર્બસ રાસમાળા (ભાગ ૨, આ. ૧, પૃ, ૨૭૪) માં નાગરો સંબંધી હકીકતમાં ઉપરની હકીકતનો ઉલ્લેખ છે. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસે નાગરસંકીર્તનમાં તેજ મતનું સમર્થન કર્યું છે. રાસમાળાના કર્તાએ ઉપર્યુક્ત હકીકતના સંબંધમાં કંઇ આધાર આપ્યો નથી. તેથી ઉલટું, ગુજરાતના રાજા પેહેલા ભીમદેવનો ઇતિહાસ લખતાં, પૃથ્વીરાજરાસા ઉપરથી અજમેરના ચુહાણ રાજા વિશલદેવે ભીમદેવને હરાવી વિજયસ્મારક તરીકે વિશલનગર વસાવ્યાનું સ્પષ્ટ લખ્યું છે. (ભા. ૧ આ. ૨. પૃ. ૧૩૨–૧૪૦). એટલુંજ નહિ પણ તેજ પુસ્તકમાં ગુજરાતના વાઘેલા વંશના રાજા વિશલદેવના ઇતિહાસમાં ભાટોના ચોપડા ઉપરથી લખ્યું છે કે–તે વિશલદેવે વિશલનગરનો તથા ડભોઇનો કિલ્લો વસાવ્યો અથવા સમરાવ્યો. (ભા. ૧, આ. ૨, પૃ. ૪. ૮). જો તેણે વિશલનગર વસાવી બ્રાહ્મણોને આપ્યું હોત, તો તે હકીકતની નોંધ ભાટોએ અવશ્ય કરી હોત. વિશલદેવનો પરમગુરૂ સોમેશ્વર નામનો નાગરબ્રાહ્મણ હતો. તેણે કીર્તિકૌમુદી નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં મૂળરાજથી વિશલદેવ સુધીના રાજાઓનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. નાગરબ્રાહ્મણોને વિશલદેવેજ ગામ આપ્યું હોત, તો તે હકીકત સોમેશ્વર તેમાં લખ્યા વિના રહ્યો હોત નહિ.

ઇ. સ. ૧૧૯૬ માં દિલ્હીના બાદશાહ કુતબુદ્દિને વડનગર લુટ્યું અને તેનો નાશ કર્યો, તે સમયે કેટલાક નાગરો અને નાગરબ્રાહ્મણો જૂનાગઢ, માંગરોળ, તળાજા, વંથળી વગેરે

એટલુંજ નહિ પણ તે રાજાનો રાજકવિ અને પરમભક્ત નાનાક પંડિત નાગરબ્રાહ્મણ હતો. તે નાનાકે સોમનાથ પાટણમાં સરસ્વતીનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. તેના બે લેખો ઇ. સ. ૧૨૭૨ ના પ્રાપ્ત થયા છે. (ત્રિમાસિક પુ. ૪, અં. ૪, પૃ. ૮૪–૮૮). તે લેખોમાં નાનાકના પૂર્વજોને ચાલુકય રાજાએ ગુંજા ગામ આપ્યાનું, નાનકને વિશલદેવે બગસરા ગામ તથા માંગરોળનો ચોથહક આપ્યાનું, તેના પ્રત્યુપકારમાં તે નાનાક વિશલદેવનું દર અમાવાસ્યાને દિવસે શ્રાદ્ધ કરતો હતો તે વિષેનું તથા સોમનાથપાટણમાં તેણે એક મંદિર બંધાવીને વિશલદેવની મૂર્તિ પધરાવ્યાનું લખ્યું છે. આ લેખોમાં પણ વિશલદેવે નાગરબ્રાહ્મણોને વિશલનગર આપ્યાનું લખ્યું નથી, કોઇ જૈન ગ્રંથોમાંથી પણ તેવું વચન નીકળતું નથી. તે સઘળાં કારણોથી ગુજરાતના રાજા વિશલદેવે નાગરબ્રાહ્મણોને વિશલનગર ગામ આપ્યાની હકીકત ખોટી ઠરે છે. નાગરીપ્રચારિણીપત્રિકા (ભા. ૧૯, સંખ્યા ૪–૫, પૃ. ૯૮) માં પૃથ્વીરાજ ચૌહાન નામના વિષયમાં લખ્યું છે કે–સંવત્ ૮૮૬ (ઇ. સ. ૮૩૦) માં અજમેરના ચૌહાન વિશલદેવે ગુજરાતના રાજાને હરાવ્યો અને ત્યાં વિશલનગર વસાવ્યું. હરવિલાસ શારદાએ અજમેર નામના ગ્રંથ (પૃ. ૧૫૨) માં લખ્યું છે કે–ઇ. સ. ૧૦૫૩ ની આસપાસમાં અજમેરના ચુહાણ રાજા વિશલદેવ ૩ જા એ ગુજરાતના રાજાને હરાવી, ત્યાં વિશલનગર વસાવ્યું.

ઇ. સ. ૮૩૦ માં ગુજરાતમાં ચાવડા વંશનો રાજા ધાગડ અથવા રાહડ રાજ્ય કરતો હતો, અને ઇ. સ. ૧૦૫૩ માં સિદ્ધરાજ જયસિંહ રાજા હતો. તે રાજાઓના સમયમાં અજમેરના ચુહાણ રાજાઓ સાથે વિગ્રહો થયાનું કંઇપણ ઐતિહાસિક પ્રમાણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ફેરીસ્તા નામના મુસલમાન ઇતિહાસકારે પોતાના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે અજમેરના ચુહાણ રાજાએ હિંદુસ્તાનના બીજા રાજાઓની મદદ લઇને મહમુદ ગિઝનીના લાહોરના મુસલમાન સુબાની સાથે યુદ્ધ કરીને તેને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યો હતો. તે કાર્યમાં ગુજરાતનો રાજા નહિ જોડાયાથી તે ચુહાણ રાજાએ ગુજરાત ઉપર ચઢાઇ કરી તેને હરાવ્યો હતો. આ હકીકત ઇ. સ. ૧૦૪૩ માં બની હતી, એમ ફાર્બસ સાહેબે રાસમાળામાં લખ્યું છે, જ્યારે હરવિલાસ શારદાએ, ઇ. સ. ૧૦૫૩ ની સાલ આપી છે. એ રીતે સાલોની ગડબડ છતાં, તે હકીકત પૃથ્વીરાજ રાસાની ફાર્બસ રાસમાળામાં આપેલી હકીકતને પુષ્ટિ આપે છે. નાગરીપ્રચારિણીપત્રિકામાં જે વિશલદેવે ગુજરાતના રાજાને હરાવ્યાનું લખ્યું છે, તે વિશલદેવ ૩ જો નહિ પણ વિગ્રહરાજ ૨ જો અથવા વિશલદેવ ૨ જો હતો, એમ હમીર કાવ્ય અને પ્રબંધચિંતામણિ ઉપરથી નક્કી થાય છે. તે ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે કે વિગ્રહરાજ ૨ જા અથવા વિશલદેવ ૨ જાએ ગુજરાતના રાજા મૂળરાજને હરાવ્યો હતો. (ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇ દેશાઇ કૃત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૧૬૬) પરંતુ તે વિશલદેવે વિશલનગર તો વસાવ્યું ન હતું. વિશલનગર વસાવનાર તો લાહોરમાંથી મહમદ ગીઝનીના સુબાને કાઢી મુકનાર વિશલદેવ ૩ જોજ હતો. તે વિશલદેવ ૩ જાએ જ વિશલનગર વસાવીને વડનગરના નાગરબ્રાહ્મણોને આપ્યાનું સિદ્ધ થાય છે. વિશલદેવ ૩ જા અને પહેલા ભીમદેવ વચ્ચે તે સમયે સંધિ થઇ હતી. તે સંધિની રૂઇએ ચુહાણ રાજાઓને ત્યાર પછી ગુજરાતના રાજ્યના કોઇપણ ભાગનો કબજો ભોગવટો ન હોવા છતાં, ગુજરાતના

ગામોમાં જઇને વસ્યા હતા.[૧૨] ઇ. સ. ના ૧૩ મા સકામાં કેટલાક નાગરબ્રાહ્મણો સોમનાથ પાટણમાં જઇને વસ્યા હતા. તે સમયે વંથળી, પોરબંદર અને વઢવાણ વગેરે નાનાં નાનાં

રાજાઓએ વિશલનગર ગામ બ્રાહ્મણોના ભોગવટામાં નિર્વિઘ્ને રહેવા દીધાનું જણાય છે. ભાટોના ચોપડાઓમાં ગુજરાતના વાઘેલા રાજા વિશલદેવે વિશલનગરનો કિલ્લો સમરાવ્યાનું લખ્યું છે, તે હકીકત પણ ખોટી માનવાનું કારણ નથી. તેણે વિશલનગરનો કિલ્લો સમરાવ્યો હશે અને તેમ કરીને ત્યાંના નાગરબ્રાહ્મણોને અભય આપ્યું હશે. કાલાન્તરે અજમેરનો ચુહાણ વિશલદેવ જનસમૂહના સ્મરણપટ ઉપરથી ખશી જઇને આ વાઘેલા વંશનો વિશલદેવ સ્થાપિત થયો હોય, એમ જણાય છે. અને તેજ કારણથી વાઘેલા વંશના રાજા વિશલદેવ પછી લગભગ પાંચસેં વર્ષો પછી થઇ ગયેલ વલ્લભ કવિએ અજમેરના ચુહાણ વિશલદેવનો તે વૃત્તાંત ગુજરાતના વિશલદેવમાં આરોપિત કર્યાનું જણાય છે.

શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસે નાગરસંકીર્ત્તન નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે તેજ રાજાએ કેટલાક નાગરબ્રાહ્મણોને ચિત્રકૂટપટી ગામ આપ્યું, તેઓ ચિત્રોડા, પ્રશ્નિપુર આપ્યું, તેઓ પ્રશ્નોરા, કૃષ્ણોર આપ્યું, તે કૃષ્ણોરા અને રેવાતટ ઉપર ષટ્પદ્ આપ્યું, તેઓ સાઠોદરા કેહેવાયા. (ગુજરાતના બ્રાહ્મણો, પૃ. ૮) પરંતુ તે હકીકતને પણ ઐતિહાસિક પ્રમાણ નથી. ચિત્રકૂટ ઉપરથી ચિતોડ નામ પડ્યું હોય તો ચિત્રકૂટા નામની ઉપજ્ઞાતિ તે પૂર્વે ઘણાં વર્ષો અગાઉથી અસ્તિત્વમાં આવી હતી. પ્રશ્નોરાઓને પ્રશ્નિપુર ગામ આપ્યાનું કહેવામાં આવે છે, તો તે નામના કોઇપણ ગામનો પત્તો મળતો નથી. પ્રશ્નોરાની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં એક દંતકથા ચાલે છે, તે નોંધી રાખવા યોગ્ય છે. પૂર્વે અહિચ્છત્રથી એક બ્રાહ્મણ પ્રવાસાર્થે નીકળતાં માર્ગમાં એક બ્રાહ્મણને ઘેર ઉતર્યો. રાત્રીએ એક રાક્ષસ તે બ્રાહ્મણના ઘરમાં આવીને તેના એક બાળકને ઉપાડી ગયો. અહિચ્છત્રથી આવેલા બ્રાહ્મણે પોતાના મંત્રબળથી તે પિશુન (દુષ્ટ) ને બાળક સહિત પોતની પાસે ખડો કર્યો. તે ઉપરથી ત્યાર પછી તે બ્રાહ્મણ અને તેના વંશજો પિશુનહર કેહેવાયા. પિશુનહર ઉપરથી કાલાન્તરે પ્રશ્નોરા કેહેવાયા. (પંડિત હરિકૃષ્ણશાસ્ત્રીપ્રણીત બ્રાહ્મણોત્પત્તિમાર્તંડ, પૃ. ૨૬૦). આ દંતકથા ઉપરથી પણ પ્રશ્નોરાની ઉત્પત્તિ સંબંધમાં કંઈ પ્રકાશ પડતો નથી. વડનગરાદિ છ ભેદો પડ્યા પેહેલાં જે વિભાગો થઇ ગયા હતા, તેમાં એક વિભાગનું નામ પિષ્ટયા હતું. કદાચ તે પિષ્ટયા તેજ પિશુનહર અને તેજ જ્યોતિઃશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાથી પ્રશ્નોરા કેહેવાયા હશે.

૧૨ વલ્લભ કવિએ નૃસિંહ મહેતાના પુત્ર શામળદાસનો વિવાહ રચ્યો છે, તેમાં વડનગર સંવત્ ૧૨૭૨ (ઇ. સ. ૧૨૧૬) માં ભાંગ્યું અને તે સમયે ત્યાંથી નાગરો નાશીને કાઠિયાવાડમાં ગયા, એમ લખ્યું છે. (ત્રિમાસિક પુ. ૫, અં. ૪, પૃ. ૧૩૫). પંડિત ગંગાશંકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિમાં સંવત્ ૧૨૯૨ (ઇ. સ. ૧૨૩૬) ની સાક્ષ આપી છે. (પૃ. ૬૪) પરંતુ ઇ. સ. ૧૨૧૬ માં અથવા ૧૨૩૬ માં ગુજરાતમાં સોળંકી રાજા બીજો ભીમદેવ રાજ્ય કરતો હતો. તેના સમયમાં કુતબુદ્દિને ઇ. સ. ૧૧૯૬ માં આબુથી પાટણ સુધીનો ગુજરાતનો મુલક લુટી ઉજડ કર્યો હતો. (ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇ દેસાઇ-કૃત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૨૩૫) ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૨૯૭ માં અલ્લાઉદ્દિન ખીલજીએ ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યાં સુધી કોઇએ કંઇ હરકત કરી નથી. તેથી ઇ. સ. ૧૧૯૬ માં કુતબુદ્દિને જ વડનગરનો નાશ કર્યાનું સિદ્ધ થાય છે.

રાજ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હતાં. તત્કાલીન શિલાલેખો અને બીજા લેખો ઉપરથી જણાય છે કે-તેવાં નાનાં રાજ્યોમાં પણ તેઓનું પ્રાધાન્ય સારી પેઠે હતું. આ અરસામાં નાગરોને મેવાડના રાણાઓનો પણ આશ્રય મળ્યાનું જણાય છે.[13]

આ સમયાન્તરમાં નાગરોએ માત્ર રાજ્યકાર્યમાં તથા રણસંગ્રામમાં જ પોતાની કીર્તિ-પ્રભા ઝળકાવી છે, એટલું જ નહિ, પણ સંસ્કૃતવાઙ્મયની શ્રીવૃદ્ધિ કરવામાં પણ બહુ ઉપયોગી ભાગ લીધો છે. નાગરીલિપિનો પ્રકાશ અને પ્રચાર કરનારા જેમ નાગરો હતા, તેમ વૈદિક સાહિત્યનો પણ ભાષ્ય અને ટીકા રચીને પ્રથમ પ્રચાર કરનારા નાગરો જ હતા. ઇ. સ. ના ૧૧ મા સૈકામાં આનંદપુરના બ્રાહ્મણ ઉવ્વટે માળવાના રાજા ભોજના આશ્રય નીચે રહીને વેદ અને વેદાંગો ઉપર પ્રથમ ભાષ્યો કર્યાં હતાં. તેજ અરસામાં દ્વાદ્વિવેદીએ પણ ઋગ્વેદ ઉપર નીતિમંજરી નામનું વાર્તિ અને નીતિમંજરી નામનો નીતિશાસ્ત્રનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચ્યો હતો. તે સિવાય મહાદેવ, લક્ષ્મીધર, માધવભટ્ટ, વિનાયકભટ્ટ, અનંતદેવ વગેરેએ વેદવેદાંગનાં ભાષ્યો રચવા ઉપરાંત સંસ્કૃત સાહિત્યના અને જ્યોતિષના ગ્રંથો રચ્યા હતા. ઋગ્વેદની શાંખાયનશાખા તો નાગરોમાં જ પ્રચલિત છે. શાંખાયનબ્રાહ્મણ ઉપર વિનાયકભટ્ટે જે ભાષ્ય રચ્યું છે, તે હજુ પણ વિદ્વાનોમાં પ્રમાણિક ગણાય છે. ઇ. સ. ના ૧૩ મા સૈકામાં સોમેશ્વર અને નાનક નામના રાજકવિઓએ ગુજરાતના રાજા વીરધવલ અને વિશલદેવની રાજસભા ગજાવી મુકી હતી. તે સમયમાં એટલે ધોળકાના તેમજ ગુજરાતના રાજા સારંગદેવના સમયમાં ધોળકાનિવાસી નાગરબ્રાહ્મણ ચંડુ પંડિતે નૈષધકાવ્ય ઉપર વર્તમાન પ્રસિદ્ધ ટીકાઓમાં સૌથી પ્રથમ ટીકા લખી હતી. તેજ ચંડુપંડિતે ઋગ્વેદ ઉપર પણ સ્વતંત્ર ટીકા લખી છે.[13]

ચૌદમા સૈકાથી મુસલમાનોનું ગુજરાતમાં રાજ્ય થયું, ત્યારથી મુસલમાન સુબાઓએ તથા સુલતાનોએ નાગરો ઉપર સંપુર્ણ વિશ્વાસ રાખી, તેઓને રાજ્યના મોટા મોટા હુદ્દાઓ આપ્યા છે. ઇ. સ. ૧૩૪૭ માં મહમદ તઘલખ જ્યારે કાઠિયાવાડની જીત કરવા નીકળ્યો, ત્યારે વડનગરથી નાગરગૃહસ્થ હરિશંકર ઇશ્વર જે ભાવનગરના સુપ્રસિદ્ધ દાસ અને દેશાઈ કુટુંબનો પૂર્વજ હતો, તે તેની સેનામાં હતો. મહમદ તઘલખે મોખડાજી ગોહેલ પાસેથી ગોઘા અને પીરમ જીતી લીધાં, ત્યારે તે હરિશંકરે બહુ પરાક્રમ કર્યું હતું. તેના બદલામાં બાદશાહે તેને ગોઘામાં દેશાઈગિરિ અને જાગીર તથા ગુંદીબંદરનો હક ઇનામમાં આપ્યો હતો.[14] ઇ. સ. ૧૩૮૪ માં જૂનાગઢની દક્ષિણે કોડીનાર પાસેના પ્રદેશ ઉપર વાજા જાતિનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના મંત્રીઓ માધવ અને તેનો પુત્ર ધાંધ કરીને હતો. તે સમયે નાગરસ્ત્રીઓ સંગીતવિદ્યામાં કેટલી બધી કુશલ તેમજ ઇશ્વરભક્તિમાં કેટલી બધી પરાયણ હતી, તે બાબતમાં તે ધાંધની હાંસુ અને જસુ નામની બે પુત્રીઓના સંબંધમાં લખાયેલી પ્રશસ્તિ ઉપરથી માલુમ પડે છે.[15] ઇ. સ. ૧૪૧૭ માં જૂનાગઢના રાજા રાજ્યસિંહનો મંત્રી સિંહ નામનો હતો.[16]

---

૧૩ ઇ. સ. ૧૨૮૬ ના મેવાડના રાણા અમરસિંહનો આબુપર્વત ઉપર અચળેશ્વર મહાદેવની પ્રશસ્તિનો રચનાર ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) નો રહેવાશી નાગરબ્રાહ્મણ પ્રિયપટુનો પુત્ર વેદશર્મા હતો. (ભાવનગર ઇન્સ્ક્રીપશન્સ, પૃ. ૮૪.)

૧૪ બુદ્ધિપ્રકાશ પૃ. ૬૨, અં. ૬૫ પૃ. ૩૫૬,

૧૫ मंत्रिश्चांबमकरध्वजस्त्रिभाकिलतीव किल किल्हणदेवो ॥

ઇ. સ. ના ૧૫ સૈકાએ દિગન્તરપ્રસિદ્ધ જૂનાગઢના પરમ ભક્ત અને ગુજરાતિ ભાષાના આદિ કવિ નરસિંહ મેહેતા અને માંગરોળના પરમ ભક્ત પર્વતદાસ જેવાને જન્મ આપી સૌરાષ્ટ્ર દેશને બહુ પવિત્ર કર્યો હતો. આ બન્ને કાકા ભત્રીજાઓએ સૌરાષ્ટ્રમાં શુદ્ધ વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રકાશ અને પ્રચાર કર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૪૪૦ માં વડનગરમાં નાગરોની સ્થિતિ બહુ વિભવશાલી હતી. નરસિંહ મેહેતાના પુત્ર શામળદાસનો સસરો મદન મેહેતો ગુજરાતના સુલતાન પેહેલા અહમદશાહ તરફથી વડનગરનો મુખ્ય અમલદાર હતો[૧૭]

તેજ સમયમાં એટલે ઇ. સ. ના ૧૪ મા અને ૧૫ મા સૈકામાં ધરણીધરે પાણિનિ શિક્ષા નામનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચ્યો, અનંતે કામશાસ્ત્ર અને શ્રીકંઠે યોગસિદ્ધિ નામના વૈદક ગ્રંથ ઉપર ટીકા લખી. પરંતુ પંદરમા સૈકામાં નાગરોની કીર્તિને અમર કરનાર મહાદેવનો પુત્ર દેવયાજ્ઞિક થઇ ગયો છે. દેવયાજ્ઞિકે કાત્યાયનકલ્પસૂત્ર ઉપર જે ભાષ્ય રચ્યું છે, તે ભાષ્ય તે ગ્રંથ ઉપર રચાયેલાં બીજાં સઘળાં ભાષ્યો કરતાં આજે પણ વિદ્વાનોમાં વધારે પ્રમાણિક ગણાય છે. તેણે તે ભાષ્ય સિવાય શ્રૌતસ્માર્તકર્મના અન્ય અનેક સ્વતંત્ર ગ્રંથો રચ્યા છે.

નરસિંહ મેહેતાના શામળદાસનો વિવાહ નામના કાવ્ય ઉપરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ના ૧૫ મા સૈકામાં વડનગર જેનું મૂળ નામ આનંદપુર અથવા નગર હતું, તે બદલાઇને વડનગર નામ પડ્યું હતું. અરસામાં નાગરો ગુજરાતનાં નાનાં રાજ્યોમાં જઇને રહ્યા હતા. છતાં વડનગરની જાહોજલાલી જરાપણ ઓછી થઇ ન હતી. ઇ. સ. ના ૧૫ અને ૧૬ મા સૈકામાં થઈ ગયેલા અચલદ્વિવેદી અને નારાયણના ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે કે વડનગરના નાગરો વેદવિદ્યામાં કુશલ હતા, એટલુંજ નહિ પણ શ્રૌતાસ્માર્તકર્મના અનુષ્ઠાનમાં એટલા બધા ચુસ્ત હતા કે આખું વડનગર યજ્ઞના ધુમ્રથી જ છવાયેલું રેહેતું હતું, કેટલાક નાગરો તો યોગના પણ સંપૂર્ણ અભ્યાસી હતા અને યોગદ્વારાએ અપૂર્વ સિદ્ધિઓ મેળવતા હતા. ઈ.સ. ૧૫૨૦ માં ચિતોડના રાણા સંગે વડનગરના નાગરોની સમૃદ્ધિથી લોભાઇને તે શેહેર લુટવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ નાગરોના બ્રહ્મતેજથી અંજાઇ જઈ વડનગરને ન લુટતાં વિશલ નગર લુટયું હતું.[૧૮] ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં જૂનાગઢના મુસલમાન સુબાના મંત્રીઓ કૃષ્ણદાસ અને તેનો પુત્ર સોમનાથ હતા.[૧૯] ઇ. સ. ૧૫૪૪ માં રાજપીપળાના ગોહિલ રાજા પૃથુરાજનો મંત્રી વચ્છત્રવાડી હતો. ઈ. સ. ૧૫૭૨-૭૩ માં અકબર બાદશાહ જ્યારે ગુજરાત જીતવા આવ્યો હતો ત્યાર ગોઘાના નાગરગૃહસ્થ શિવદાસના પુત્ર સોમજી દેશાઇએ શીહોરના ગોહીલ રાજા અને બાદશાહ વચ્ચે સમાધાની કરાવી, ગોઘાબંદર બાદશાહને અપાવ્યું હતું. તેના બદલામાં બાદશાહે સોમજી દેશાઇની દેશાઇગિરિ વધારી આપી કેટલાંક ગામો ઇનામમાં આપ્યાં હતાં. પરંતુ તે અરસામાં નાગરોનો ખરો પ્રભાવ તો ક્ષાત્રતેજમાં નહિ પણ

गीतवाद्यरतिनर्त्तनदक्षे द्वे सुते जनयति स्म सुरूपे ॥ ३ ॥
हांसूजासूसंज्ञिते द्वे भगिन्यौ वापीमेतां कारयामासतुस्ते ॥
जाने रंभा मेनका नाकलोकात् श्रीसोमेशं सेवितुं भूमिमास्ते ॥

૧૭ મદન મેહેતો વડનગરમાં રેહે, અધિપતિ રાયનો કહાવે નામી. નૃસિંહ મેહેતા કૃત કાવ્યસંગ્રહ પૃ. ૭૮

૧૮ મીરાતે સીકંદરીનું અંગ્રેજી ભાષાંન્તર, પૃ ૧૧૦

૧૯ ઉનાના મોટા તલાવનો શિલાલેખ, ત્રિમાસિક, પુ. ૫ અં. ૩, પૃ. ૫૪

બ્રહ્મવર્ચસમાં જ ઝગઝી રહ્યો હતો. સ્માર્તકર્મના નિબંધો રચનાર અચલાદ્વિવેદી, કાત્યાયન, શુલ્વસૂત્ર ઉપર ટીકા લખનાર રામચંદ્ર યાજ્ઞિક, શ્રૌતસ્માર્ત્ત કર્મોના ગ્રંથો ઉપર ભાષ્યો લખનાર વિશ્વનાથ, શાંખાયન ગૃહ્યસૂત્રની ટીકા લખનાર નારાયણ, વેદ વેદાંગો ઉપર ભાષ્યો લખનાર તથા મંત્રશાસ્ત્રના ગ્રંથો લખનાર મહીધર અને વૈદક ગ્રંથ લખનાર તે મહીધરનો પુત્ર, કલ્યાણજી વગેરે થઈ ગયા છે. નારાયણે ગૃહ્યદીપક નામના ગ્રંથમાં પોતાના વંશનો ઇતિહાસ લખતાં લખ્યું છે કે–તેના પૂર્વજો ગુજરાતમાં શ્રીપાલલા ગામમાં રહેતા હતા. મૂળ પુરૂષ ચંડાશુના પુત્ર વામનના આખા કુટુંબનો મુસલમાનોએ નાશ કરવાથી તે (આશરે ઇ. સ. ૧૪૬૦ માં) નાગપુર રેહેવા ગયો હતો, અને ત્યાં કોઇ નાગર કન્યા સાથે તેણે લગ્ન કર્યાં હતાં. વામનનો પ્રપૌત્ર નીલકંઠ મદ્રાસ ઇલાકામાં રવિપુર ગામમાં રેહેવા ગયો હતો અને ત્યાંના તૈલિંગ બ્રાહ્મણો પાસેથી વેદાભ્યાસ કર્યો હતો. આ ઉપરથી તે અરસામાં નાગરો મધ્ય પ્રાંતમાં અને મદ્રાસ ઇલાકામાં જઇને વસ્યા હતા, એમ સાબીત થાય છે. તે સમયમાં રજપુતાના ગામ જાલોરના નિવાસી પદ્મનાભે ગુજરાતિ ભાષામાં કહાનડે પ્રબંધ નામનું કાવ્ય લખ્યું છે.

ઇ. સ. ના ૧૭ મા સૈકામાં નાગરોને મુગલ બાદશાહ જહાંગીરનો અને ઉદયપુરના રાણાનો આશ્રય મળ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં ત્રવાડી શ્રીરામ નામનો નાગરગૃહસ્થ સુરતના નવાબનો મહા મંત્રી હતો. પરંતુ નાગરોનો ખરો ઇતિહાસ તો ઈ. સ. ૧૮ મા સૈકાથી પ્રકાશમાં આવ્યો છે. ઇશ્વરદાસ નામના પાટણના નાગર ગૃહસ્થે દિલ્હીના બાદશાહ ઔરંગઝેબનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મેળવ્યો હતો. ઔરંગઝેબે જોધપુર ખાલસે કર્યા પછી તે પ્રગણાનો તેને મુલ્કી અધિકારી બનાવ્યો હતો. છતાં બાદશાહના કટ્ટા શત્રુ દુર્ગાદાસ રાઠોડની પણ તેના ઉપર તેટલી જ મમતા હતી. ઇશ્વરદાસે દુર્ગાદાસ રાઠોડની બાદશાહ સાથે સુલેહ કરાવી હતી. તેની સેવાથી પ્રસન્ન થઇને બાદશાહે તેને ૨૫૦ સ્વારોનો મનસબ બનાવ્યો હતો. વૃદ્ધાવસ્થામાં વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગાળતાં ઇશ્વરદાસે ઔરંગઝેબ બાદશાહની કારકીર્દિનો ફારસી ભાષામાં એક અત્યુત્તમ ઇતિહાસ બનાવ્યો છે.

ઔરંગઝેબ બાદશાહના મૃત્યુ પછી મુગલાઇ છિન્નભિન્ન થવા લાગી હતી. એક પછી એક દિલ્હીના બાદશાહો નિર્બળ આવતા જવાથી તેઓના સરદારો સ્વતંત્ર થઇ જતા હતા. તેવામાં નાગરોએ પડી ભાંગતી બાદશાહીને પોતાથી બનતો ટેકો દઇને એટલી બધી નિમકહલાલી બતાવી હતી કે મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ તેઓની મુક્ત કંઠે સ્તુતિ કરી છે. ઇ. સ. ૧૭૧૪ માં ફરૂખશીયર બાદશાહે કાશીનિવાસી ભવાનીશંકરને આગ્રાનો ફોજદાર નીમ્યો હતો. આ સમયે ગુજરાતમાં પણ બાદશાહ તરફના સુબાઓ અંદર અંદર કલહ કરતા હતા. મરેઠાઓ તે સંધિનો લાભ લઇને ગુજરાત પચાવી પડવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તે કારણથી નાગરોને બુદ્ધિબળ અને શરીરબળ બતાવવાની ભારે તક મળી ગઇ. તે સમયમાં કેટલાક નાગરો મુસલમાન સુબાઓની નોકરીમાં અને કેટલાક નાગરો મરેઠાઓની નોકરીમાં જોડાયા. ઇ. સ. ૧૭૧૯ માં દીલ્હીના બાદશાહના મોટા અધિકારી મીર ઇસ્માલના ખાનગી કાર્યભારી ભવાનીદાસને પિલાજી ગાયકવાડે મંત્રી અને સેનાપતિ નીમ્યો હતો. મુસલમાન સુબાઓ સામે લડવામાં તેમજ કાઠિયાવાડમાં ગાયકવાડની સત્તા સુસ્થાપિત કરવામાં તેણે જે રણશૌર્ય અને રાજનીતિ કુશલતા દર્શાવી હતી, તેના

બદલામાં ગાયકવાડે તેને રૂ. ૬૦૦૦૦) ની વતનદારી કાઠિયાવાડમાં અમરેલી વગેરે ગામોમાં આપી હતી. પરંતુ ઇ. સ. ના ૧૮ માં સૈકામાં નાગરજ્ઞાતિનો હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં ઉજ્જ્વળ યશ અમર કરી જનારા તો માંગરોળના નાગરો છબીલારામ, તેના ભાઇ ગિરધર બહાદૂર અને છબીલારામના પુત્ર દયાબહાદૂરજી હતા. ઇ.સ. ૧૭૧૦-૧૧ માં છબીલારામનો ભાઇ દયાળ બહાદૂર દિલ્હીના બાદશાહ બીજા બાહાદૂરશાહના અમીર અઝીમ ખુરાશાનનો મુન્શી અધિકારી નીમાયો હતો. બહાદૂરશાહના પુત્ર ફરૂખશીયરને દિલ્હીની ગાદી લેવામાં દયાળબહાદૂરના ભાઇ છબીલારામે મદદ કરવાથી તેણે તેને પાંચ હજારી સેનાનો મનસબ બનાવી આગ્રા અને અયોધ્યાની સુબાગિરિ આપી હતી. મહમદશાહ બાદશાહના વખતમાં નિઝામ-ઉલમુલ્ક બાદશાહની સામે બંડ ઉઠાવીને દિલ્હી લેવાને આવતો હતો, ત્યારે રજપૂતાનાના રાજાઓની એકત્ર સેનાઓની સરદારી લઇને છબીલારામ તેની સામે થયો હતો. બાદશાહ મહમશાહે તેને તે ઉપરથી રાજાબહાદૂરનો ઇલ્કાબ આપ્યો હતો, અને તેની સલાહથી હિંદુઓ ઉપરથી ઝઝીયા વેરો કાઢી નાંખ્યો હતો. (ઇ. સ. ૧૭૧૯). માળવાના મુસલમાન સુબાએ ત્યાં ગેરવ્યવસ્થા કરી નાંખવાથી બાદશાહે છબીલારામના ભાઇ ગિરિધર બહાદૂરને માળવાનો સુબો બનાવી મોકલ્યો હતો. તે પ્રસંગે તેણે ઉજ્જયિનીની ફરતો મજબૂત કિલ્લો બંધાવ્યો અને મરેઠા સરદારો ચિમનાજી પંડિત અને ઉદાજી પરમારનો પરાભવ કર્યો. ફરીથી હોલ્કરની સામે લડતાં તેણે પોતાના સ્વામી માટે રણસંગ્રામમાં પ્રાણાર્પણ કર્યું હતું. તેની જગોએ બાદશાહે છબીલારામના પુત્ર દયાબહાદૂરને મોકલ્યો. નિઝામ-ઉલ-મુલ્કની ઉશ્કેરણીથી મરેઠાઓએ માળવા જીતી લેવાને પુનઃ ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો; માળવાના સઘળા તાલુકદારોને લાલચ આપી પોતાના પક્ષમાં લીધા, અને રાજા દયાબહાદૂર ઉપર પણ તે યુક્તિનો પ્રયોગ કરતાં જ્યારે ફાવ્યા નહિ ત્યારે બાજીરાવ પેશવા અને હોલ્કર પોતે પ્રચંડ સેના લઇને માળવા ઉપર ચડી આવ્યા. માળવાના તાલુકદારો ફરી બેઠા હતા, અને રાજા દયાબહાદૂરે દિલ્હીથી વધારે લશ્કરની મદદ મગાવ્યા છતાં, તે મદદ તેને આવી ન હતી, છતાં માત્ર ૨૦૦૦ સૈનિકો સાથે તે મરેઠાઓની ભારે સેના સામે ધાર અને અંજાર વચ્ચે તર્લા ગામ પાસે પર્વતોની તળાટીનો માર્ગ રોકીને અડગ ઉભો રહ્યો, અને મરેઠાઓ સામે થર્મોપલીના જેવું ઉગ્ર યુદ્ધ કર્યું. મરેઠાઓ અસંખ્ય સેના છતાં જ્યારે ફાવ્યા નહિ, ત્યારે કોઇ નિમકહરામ તાલુકદારે પર્વતની પાછળથી જવાનો માર્ગ બતાવતાં મરેઠાઓનું ૧૨૦૦૦ યોદ્ધાઓનું સૈન્ય દયાબહાદૂરની પછવાડે મેદાનમાં આવી, તેને ઘેરી લીધો. છતાં પણ પોતાનાં સઘળાં માણસો કપાઇ જતાં સુધી આ શુરવીર નાગરવીરે સ્પાર્ટનવીર લીયોનીડાસની પેઠે રણસંગ્રામમાં ઝઝુમીને છેવટે પોતાના રાજાને માટે પોતાના કાકાની માફક તેજ સ્થળે પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી.

મરેઠાઓ આ વિજયથી ઉત્તેજિત થઇને ગુજરાતનાં ગામો લુટવા લાગ્યા. ઈ. સ. ૧૭૨૫ માં મરેઠા સરદાર અંતાજી ભાસ્કરે ઇડર તરફથી આવીને વડનગરને ઘેરો ઘાલ્યો. ત્યાંના શ્રીમંત નાગરોએ ગુજરાતના સુબા સરબુલંદખાનની મદદ માગવા છતાં, તેણે મદદ નહિ આપ્યાંથી મરેઠા સરદારને ચાર લાખ રૂપીઆ આપી પાછો કાઢયો. તે સમયે સુરતના નવાબ રૂસ્તમઅલી પાસે કૃપાશંકર નામનો સેનાપતિ હતો. તેણે મરેઠા સરદાર કંતાજી કદમબાંડેને સુરત આગળ હરાવ્યો હતો. કંતાજી કદમબાંડેએ તેનું વેર લેવાના ઇરાદાથી ઇ. સ. ૧૭૨૬ માં વડનગરને ફરી ઘેરો ઘાલ્યો, નાગરોનો પરાજય કર્યો, વડનગર લુટયું અને બાળી નાંખ્યું.

નાગરો મરેઠાઓના ત્રાસથી નાશીને કાઠિયાવાડ અને રજપૂતાનામાં ગયા. થોડા ઘણા ત્યાં રહ્યા, તેઓને પણ મરેઠાઓએ જંપીને બેસવા દીધા નહિ. ઇ. સ. ૧૭૩૫ માં તેજ કંતાજી અને હોલ્કરે મળીને દાંતા ગામ લુટ્યું. દાંતામાં વડનગરા નાગરો રહેતા હતા, તેઓ ડુંગરોમાં નાશી જતા હતા, તેઓને પણ મરેઠાઓએ માર્ગમાં પકડી પાડી લુંટી લીધા. આ બનાવથી વડનગર નાગરોથી ખાલી થઇ ગયું, અને ફરીથી તેમાં તેઓનો જમાવ થવા પામ્યો નથી.

એક તરફ પેશવાના સરદારે અને હોલ્કરે નાગરોની પાયમાલી કરી નાંખી, ત્યારે બીજી તરફ ગાયકવાડે તેઓની ખરી કિમ્મત પીછાની હતી. ઇ. સ. ૧૭૪૦ ના અરસામાં જૂનાગઢના નાગરગૃહસ્થ ભાણજીભાઇ દામાજી ગાયકવાડના મંત્રી અને મુખ્ય સલાહકાર હતા. ભાણજીભાઇએ સન્યસ્ત ધારણ કરી નોકરીનું રાજીનામું આપ્યાથી તેની જગ્યાએ ગાયકવાડ સરકારે ગોઘાભાવનગરના દાસકુંટુંબના મૂળ પુરૂષ રણછોડદાસને નીમ્યા. ઇ. સ. ૧૭૬૮ માં દામાજી ગાયકવાડનું મૃત્યુ થયા બાદ ગાદીને માટે ઉઠેલી ખટપટમાં રણછોડદાસ દામાજીના ખરા વારસ ફતેહસિંહજીના પક્ષમાં રહ્યા અને તેઓને ગાદી અપાવવામાં સફળ થયા. ફતેહસિંહ ગાયકવાડને અંગ્રેજ સરકાર સાથે પણ વૈમનસ્ય થયું હતું, તેનું પણ તેઓએ ઉભયપક્ષના વિશ્વાસથી સમાધાન કર્યું હતું. તેજ અરસામાં જૂનાગઢમાં જગન્નાથ ઝાલા દીવાનપદે હતા, જેઓની સેવાના બદલામાં નવાબ સાહેબે તેઓને એક ગામ ઇનામમાં આપ્યું હતું.

અરાઢમા સૈકામાં હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં નામ અમર કરી જનારા જેમ રાજા છબીલરામ અને તેઓના ભાઇ તથા પુત્ર થઇ ગયા, તેમ તેજ સમયાન્તરમાં જૂનાગઢના રાજ્યમાં અમરજી દીવાન અને તેઓના પુત્ર રણછોડજી દીવાન તથા ભાવનગરના રાજ્યમાં રૂપજી દેશાઇ અને સોમજી દેશાઇ થઈ ગયા છે. અમરજી દીવાને બાબીકુળનો પ્રતાપ આખા કાઠિયાવાડ ઉપર વિસ્તાર્યો, ત્યારે રૂપજી દેશાઈ અને સોમજી દેશાઇએ ભાવનગરના રાજા વખ્તસિંહજીની સેવામાં રહીને ભાવનગરના રાજ્યનો પૂરેપૂરો વિસ્તાર કર્યો હતો.

ઇ. સ. ના ૧૮ મા સૈકાના ઉત્તરાર્દ્ધમાં ખંભાતના નવાબ મોમીનખાનનો દીવાન અને સેનાપતિ શંભુરામ કરીને હતો. શંભુરામની સ્વામીભક્તિ, વીરતા અને રાજકાર્યદક્ષતા રાજા દયાબહાદૂરથી ઉતરે તેવાં ન હતાં. મોમીનખાનને એક તરફથી મુસલમાન સરદારો સામે અને બીજી તરફથી મરેઠાઓ સામે ટક્કર ઝીલવાની હતી. સ્થાયી રાજસત્તાના અભાવે કોળીઓ અને ભીલોનો ઉપદ્રવ પણ અસહ્ય થઇ પડયો હતો. મોમીનખાને શંભુરામની મદદથી જ અમદાવાદ સર કર્યું અને ત્યાંના વલંદા લોકોને મેહેવાસીઓના ત્રાસથી મુક્ત કર્યા. તેવામાં બાલાજીરાવ પેશવાએ સદાશિવ રામચંદ્રને અને દામાજી તથા ખંડેરાવ ગાયકવાડને અમદાવાદ તાબે કરવા મોટી સેના સાથે મોકલ્યા, તેઓએ અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો અને આખા વર્ષ સુધી છુટક છુટક યુદ્ધો કર્યા છતાં જ્યારે તેઓના સઘળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા, ત્યારે શંભુરામને ફોડવાનો પ્રયત્ન પણ અજમાવી જોયો. શંભુરામમાં ખરૂં નાગરત્વ હતું. તે જાણતો હતો કે મોમીનખાનના લશ્કરનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો છે, ભુખમરાથી અવશિષ્ટ સેનામાં તેમજ શેહેરની વસ્તિમાં સંપૂર્ણ અસંતોષ ફેલાયો છે, છતાં તે સ્વામીભક્તિમાંથી અને કર્તવ્યપણામાંથી જરા પણ વિચલિત થયો નહિ. મરેઠાઓની અધમ માગણીના પ્રત્યુત્તરમાં તે કિલ્લામાં રહેલા લશ્કરને લઇને એકદમ બહાર નીકળી પડયો અને મરેઠાઓ ઉપર અકસ્માત ધસારો કર્યો. તેની આવી શુદ્ધ નિષ્ઠાથી ઇશ્વરે તેને તે સમયે તો વિજય આપ્યો ખરો,

પરંતુ અંતે મરેઠાઓની પ્રચંડ સેના સામે તેનાથી વધારે વખત ટકી શકાયું નહિ. મોમીખાન પણ નિરાશ થઇ ગયો અને અમદાવાદ તેમજ શંભુરામને મરેઠાઓને સોંપી દેવાની શરતે સંધિ કરી. મરેઠાઓ શંભુરામને તથા તેના આખા કુટુંબને કેદી બનાવી વડોદરે લઇ ગયા, ત્યાંથી તેઓને પુને મોકલાવી દીધાં. પુનામાં શંભુરામને પેશવાની મોટી સેનાનો અધિપતિ બનાવી નિઝામની સેના સામે લડવા મોકલ્યો. તેણે તે પ્રસંગે નિઝામની સેના સાથે અનેક યુધ્ધો કર્યાં અને નિઝામે પેશવાના જેટલા કિલ્લા લીધા હતા, તે સઘળા પાછા હસ્તગત કર્યા. આથી પ્રસન્ન થઇને પેશવા સરકારે શંભુરામને મોટા માન સાથે ગાયકવાડના મંત્રી અને સેનાપતિ તરીકે વડોદરે મોકલ્યા. શંભુરામના મૃત્યુ પછી તેના પુત્ર નણુલાલે પણ ગાયકવાડ સરકારના સેનાપતિ તરીકે પોતાના પિતાના જેવાં પરાક્રમોથી અક્ષય્ય કીર્તિ સંપાદન કરી છે. અદ્યાપિ પર્યન્ત શંભુરામના વંશજો ઉત્તરોત્તર ગાયકવાડ સરકારની સેવા કરે છે અને ગાયકવાડ સરકારે પણ તેઓના પૂર્વજોએ કરેલી પીછાન કરવામાં કદિપણ વિસ્મરણ કર્યું નથી.

કેટલાંક હસ્તલિખિત પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે કે તેજ અરસામાં નાગરોને જયપુરના મહારાજા સવાઈ માધવસિંહનો આશ્રય મળ્યો હતો, અને નાગરો જયપુર તથા અંબરમાં જઇને વસ્યા હતા.[૨૦]

ઈ. સ. ના ૧૭ મા સૈકાથી હિંદુસ્થાનના સાક્ષરોએ સંસ્કૃત ભાષાને વળગી ન રહેતાં, માતૃભાષામાં પોતપોતાની કલમનો ઉપયોગ કરવા માંડયો હતો. છતાં સત્તરમા સૈકામાં કાશી નિવાસી દેવભદ્ર પાઠકે તો શ્રૌતસ્માર્ત્ત ગ્રંથો ઉપર અનેક ભાષ્યો અને ટીકાઓ તેમજ વેદાન્તના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ, વેદાન્તસાર ઉપર સુબોધિની નામની ટીકા સંસ્કૃતમાં લખી છે. તે સમયે ગુજરાતમાં ખંભાતના નિવાસી શિવદાસ અને વિષ્ણુદાસ, પાટણના નિવાસી વિશ્વનાથ જાની અને સુરતના શિવાનંદ તેમજ કાઠિયાવાડમાં દેવીદાસ અને તેના પુત્ર હરિભદ્ર, કાલીદાસ અને ત્રિકમદાસ તથા મનોહર સ્વામી ગુજરાતી ભાષામાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને સાહિત્યનાં રસિક અને લોકપ્રિય કાવ્યો રચીને સંસ્કૃત વિદ્વાનો સાથે સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા હતા. જૂનાગઢના રણછોડજી દીવાને તો ફારસી ભાષામાં ઇતિહાસના અને બીજા ઉત્તમ ગ્રંથો રચ્યા છે. પરંતુ અરાઢમા સૈકાને કીર્તિપ્રભાવથી જ્યોતિર્મય કરનાર તો સાઠોદરા નાગર દયારામભાઇ જ છે, જેનો વાણીમય અક્ષરદેહ ગુજરાતી ભાષાના અસ્તિત્વ સુધી કદિ પણ નિસ્તેજ થઈ શકે તેમ નથી. તે સમયમાં શંભુરામના પુત્ર નણુલાલના પરાક્રમોનો ઝંકાર કરનાર શોભારામ કવિએ અને તેના પૂર્વજ આદિતરામ કવિએ વ્રજભાષામાં પ્રતિભાશાલી કાવ્યો રચ્યાં છે.

ઇ. સ. ૧૯ મા સૈકામાં બ્રિટિશ સરકારની સામ્રાજ્યસત્તા સર્વત્ર સુસ્થાપિત થવા લાગી હતી. જેઓ શસ્ત્રની સાહાય્યથી રણક્ષેત્ર ઉપર આત્મબળની કસોટી કઢાવતા હતા, તેઓને શસ્ત્રો ફેંકી દઇ કલમ ધારણ કરવાની આવશ્યકતા પડી હતી. નાગરો તો પ્રકૃતિએ જ કલમના વિલાસી હતા, એટલે આ શાંતિનો સમય તેઓને પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ–ખરૂં નાગરત્વ દર્શાવવાને માટે બહુ અનુકૂળ થઈ પડયો. હિંદુ રાજ્યકાળમાં પ્રજા અને રાજા વચ્ચે તથા મુસલમાન અને મરેઠાઓના સંક્ષોભસમયમાં નાનાં નાનાં દેશી રાજ્યો અને સામ્રાજ્ય વચ્ચે

૨૦ ત્રિમાસિક પુ. ૧૦, અં. ૩, પૃ. ૯૩–૯૪.

મધ્યસ્થ રહી, ઉભય પક્ષોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી, ઉભયનાં હિતો સાચવવામાં જેમ તેઓએ પોતાનું બુદ્ધિચાતુર્ય વાપર્યું હતું, અને તેમ છતાં પણ પોતાના રાજા માટે—પછી તે સર્વોપરિ સંમ્રાટ્ હોય કે નાનામાં નાનો તાલુકદાર હોય, તેઓને માટે પણ પ્રાણાર્પણ કર્યું હતું, તેમ હવે અધિક બુદ્ધિશાલી બ્રિટિશ મુત્સદીઓ સાથે નાના મોટા રાજાઓનાં હિતોનું રક્ષણ કરવામાં તેઓને બુદ્ધિયુધ્ધો કરવાના અનેક પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા હતા. ઇ. સ. ૧૮૨૪ ના અરસામાં સિંધિયા સરકારના મંત્રી બળવંતરાય મુનશીએ તેવી જ રીતે તેઓની અમૂલ્ય સેવા કરી હતી, જેના બદલામાં તેઓને સાત ગામો ઇનામમાં મળ્યાં છે, જે હજુ પણ તેઓના વંશજોના કબજા ભોગવટામાં છે. ગુજરાત અને વિશેષતઃ કાઠિયાવાડનો તે સમયનો ઇતિહાસ તો નાગરજ્ઞાતિનો જ ઇતિહાસ છે. કાઠિયાવાડનાં જુદાંજુદાં દેશીરાજ્યોની જે સ્વતંત્રતા સચવાઇ રહી છે, છિન્નભિન્ન છુટાંછુટાં રજકણોમાંથી જેઓ સંઘરૂપો પ્રાપ્ત કરી જાહોજલાલી ભોગવવાને સમર્થ થયાં છે, તે સર્વનું નિમિત્તકારણ નાગરજ્ઞાતિ હતી, એમ કહીએ તો બિલકૂલ અતિશયોક્તિ નથી. દેશી રાજ્યોનાં હિતો સાથે નીડરતાથી ચીવટપણે વળગી રહ્યા છતાં, તેઓએ બ્રિટિશ સરકારની મમતા અથવા વિશ્વાસમાં ખામી આવવા દીધી નથી. કાઠિયાવાડના સંપૂર્ણ અનુભવી પોલીટીકલ એજંટ કર્નલ હંટર સાહેબે એક પ્રસંગે કહ્યું છે કે—" નાગર બ્રાહ્મણો બ્રિટિશ સરકારના એટલા બધા નિકટના સંબંધમાં આવેલા છે કે તેને લીધે તેઓની બ્રિટિશ રાજ્ય તરફની રાજ્યભક્તિ તદન અડગ જ રહી છે. અને બ્રિટિશ સરકારના આશ્રય નીચે હિંદુસ્થાનની અભિવૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ કરવામાં તેઓ પોતાથી બનતું કર્યા વિના રહેશે નહિ. "[૨૧]

આ સમયાન્તરમાં જુદાં જુદાં દેશી રાજ્યોમાં અને ખુદ બ્રિટિશ રાજ્યમાં એટલા બધા નાગરગૃહથોએ પોતાની પ્રતિભા દર્શાવી છે કે તે સઘળાઓનું દિગ્દર્શન આ સ્થળે કરાવવું, તે અશક્ય જ છે. તેમ છતાં કચ્છના રાવને બ્રિટિશ સરકાર સાથે કાયમની મૈત્રી કરાવી આપનાર લક્ષ્મીદાસ દીવાન, જૂનાગઢના અનંતજી દીવાન તથા ગોકુળજી ઝાલા, ભાવનગરના પરમાનંદદાસ તથા આખા હિંદુસ્તાનમાં અને હિંદુસ્થાનની બહાર પણ જેઓની અપ્રતિમ કીર્તિ ઝળકી રહી છે તેમજ જેઓને પ્રોફેસર મેક્ષમ્યુલર જેવાએ કાઠિયાવાડના 'મહાન્ વૃદ્ધાત્માનું' ઉપનામ આપ્યું છે, તેવા ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝા, જામનગરના લાલાબુચ તથા મોતીબુચ, ગોંડળ અને વઢવાણનો એકસાથે કાર્યભાર કરનાર દુર્લભજી મૂળશંકર—એઓનાં નામો તો કચ્છ કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાંથી કદિપણ ભુંસાઇ જાય તેવાં નથી. ગુજરાતમાં દેશીરાજ્યો અને બ્રિટિશ સરકારના વાંધાઓનું ઉભયના સંતોષપૂર્વક સમાધાન કરવામાં નાગરોએ ઓછો ભાગ લીધો નથી. તે સઘળાઓમાં અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ ભોળાનાથભાઇના પિતા સારાભાઇ અને તેઓના પૂર્વજોએ ગાયકવાડ સરકારની જે અમૂલ્ય સેવા બજાવી હતી, તેનો યોગ્ય બદલો તે સરકાર તરફથી તેઓને મળ્યા વિના રહ્યો નથી. છેવટ ઘણા કટાકટીના મામલામાં ગાયકવાડના રાજ્યહિતનું યથાર્થ સંરક્ષણ કરનાર દીવાન મણિભાઇ જશભાઇની સર. ટી. માધવરાવ જેવાએ પણ મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે. [૨૨]

---

૨૧. Journal of the Society of Arts, No. 3145, Vol. LXI, February 1913, p. 402.

૨૨ ત્રિમાસિક, પુ. ૧૦ અં ૨, પૃ. ૪૦.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો પાયો દૃઢ થતાંની સાથે જ આખા દેશમાં શાંતિ પથરાઇ ગઇ હતી. હિંદુઓ અને મુસલમાનો પરસ્પર સ્પર્ધાનો ત્યાગ કરી પ્રાપ્ત સ્થિતિનાં કારણોનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા, અને તેને પરિણામે પ્રવૃત્તિના એકેએક ક્ષેત્રમાં જાગૃતિ વ્યાપી ગઇ. બંગાળામાં રાજા રામમોહનરાયે નવીન યુગની સ્થાપના કરી જે અગ્નિ પ્રકટ કર્યો, તેની જ્વાળા દક્ષિણમાં થઇને ગુજરાતમાં પણ આવી પોહોચી. ગુજરાતમાં સંસારસુધારાનો પ્રથમ ઝુંડો ઉઠાવનારાઓમાં સુરતના નાગરબ્રાહ્મણ મહેતા દુર્ગારામ મંછારામ, કવિ નર્મદાશંકર અને મહીપતરામ રૂપરામ હતા. મહીપતરામ રૂપરામે તો જાતિભોગ આપીને પણ ગુજરાતિઓને માટે પરદેશનાં દ્વારો ઉઘાડી નાંખ્યાં; ભોળાનાથ સારાભાઇએ ઉપનિષદ્ધર્મનો સ્વીકાર કરી સમયને અનુકૂળ વિશુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરવા સંપૂર્ણ પ્રયત્ન કર્યો. સામાજિક રીવાજોની વિશુદ્ધિ કરવામાં રાવ બહાદુર લાલશંકર ઉમિયાશંકરે પોતાનું નિખિલ જીવન સમર્પણ કર્યું હતું. પરંતુ તે સમયમાં બુધ્ધિક્ષેત્રમાં પણ નાગરોએ ઓછો ભાગ લીધો નથી. ઇંગ્લાંડ સાથે નિકટ સંબંધમાં આવતાં ઇંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ થવા માંડયો. તેને પરિણામે દેશીય સાહિત્યમાં પણ સંસ્કૃતિ થવા લાગી. ગુજરાતિ ભાષામાં નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે શિષ્ટ ગદ્ય લખવાનો પાયો નાંખનાર કવિ નર્મદ જ છે; પ્રથમ કોષકાર તરીકે, પ્રથમ પૌરાણિક કોષ રચનાર તરીકે અને સ્વદેશના પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ સાથે જગતના ઇતિહાસનો પ્રથમ સ્વાદ ચખાડનાર તરીકે કવિ નર્મદાશંકરે પોતાનું નામ ગુજરાતિ ભાષામાં અમર કરી મુકયું છે. જેમજેમ વખત જતો ગયો, તેમતેમ ધર્મવિચારમાં અનેક સંક્ષોભો અને વિપ્લવો થવા લાગ્યા. તેવા સમયમાં વેદાન્તનું ખરૂં રહસ્ય ગુજરાતિ ભાષામાં ઉતારનાર અને તેને જનપ્રિય કરનાર સાક્ષરવર્ય મનઃસુખરામ સૂર્યરામ અને મણિભાઇ નભુભાઇનાં નામોમાં હજુ પણ ઉમેરો થવા પામ્યો નથી. તે સાથે સાક્ષરજીવનનું રહસ્ય પ્રકટ કરનાર, તેનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ પોતાના જીવનથીજ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવનાર અને આદર્શનવલગ્રંથાવલીથી આખા હિંદુસ્થાનમાં પોતાનાં કીર્તિકિરણો પ્રકટાવનાર સાક્ષરોત્તમ ગોવર્દ્ધનભાઇનું નામ પણ ગુજરાતિ ભાષાના અસ્તિત્વ સુધી અમર જ રેહેશે, એમાં કંઇ શંકા નથી. નાગરોએ એ પ્રમાણે ગુજરાતિ વાઙ્મયની સેવા કરી છે, તેમ સંસ્કૃત વાઙ્મયનો કેવળ ત્યાગ કર્યો નથી. મોરબીના શીઘ્રકવિ શંકરલાલ મહેશ્વરે મહા મહોપાધ્યાયની પદવી સંસ્કૃત વાઙ્મયની સેવાથીજ મેળવી છે.

અલબત, સમય વિદ્યતના વેગે બદલાતો જાય છે; જૂનો ક્રમ બદલાઇ તેનું સ્થળ નવો ક્રમ લે છે. છતાં જે નાગરજ્ઞાતિની નસોમાં બ્રહ્મત્વનું રક્ત હજાર પંદરસેં વર્ષોથી વહેતુ રહ્યું છે, તે નાગરજ્ઞાતિ ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાના પરંપરાગત વારસાનો ત્યાગ કરે તેમ નથી, એમ પ્રજાના જ હિતમાં સકળ જીવન વ્યતીત કરનાર ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક, સરદારબહાદુર ચિનુભાઇ તથા અલ્હાબાદના પંડિત સુંદરલાલે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. આજે પણ બનારસના રાજા માધવલાલ મુનશી, ગુજરાતકાઠિયાવાડમાં સર. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી, ઓનરેબલ લલુભાઇ સામળદાસ તથા વડોદરાના દીવાન મનુભાઇ નંદશંકર તેમજ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અપ્રતિમ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરનાર અને હિંદુયુનિવર્સિટિના પ્રિન્સીપાલ આનંદશંકર બાપુભાઇ—ઇત્યાદિ નરરત્નોને જે જ્ઞાતિએ ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે જ્ઞાતિનું અંતઃસત્ત્વ લેશ પણ ઓછું થયું છે, એમ માનવાને કારણ નથી.

એ પ્રમાણે નાગરજ્ઞાતિનું લગભગ ૧૮૦૦ વર્ષના દીર્ઘકાળનું દિગ્દર્શન છે. નાગર જ્ઞાતિનો તેટલા સમયમાં આખા હિંદુસ્થાનમાં એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી વિસ્તાર થઈ જવાથી તેમજ સાધનનો કેવળ અભાવ હોવાથી, તેની ઝાંખી રૂપરેખા આલેખવાનું પણ અશક્ય જ છે. છતાં પણ આ સ્થળે આટલું લાંબુ દિગ્દર્શન કરાવવામાં નાગરજ્ઞાતિનું યશોગાન કરવું, તેવો ઉદ્દેશ નથી. હિંદુસ્થાનમાં એવી અનેક જ્ઞાતિઓ થઇ ગઇ છે, અને હજુપણ હયાત છે કે જે જ્ઞાતિઓએ નાગરજ્ઞાતિ કરતાં હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસનું નિરૂપણ કરવામાં બહુ અમૂલ્ય ભાગ લીધો છે, તે લક્ષબહાર નથી. ઉદ્દેશ માત્ર એટલો જ છે કે જે નાગરજ્ઞાતિની આરંભથી અદ્યાવધિપર્યન્ત દિનપરદિન વૃદ્ધિ, ઉન્નતિ અને વિસ્તૃતિ થતી આવી છે, તે જ્ઞાતિનું મૂળ વિદેશીય હોઇ શકે નહિ, તે બતાવવાનો જ છે. પ્રોફેસર રીજજવે અને ડેન્કે સ્ટરાદિ વિકાસક્રમવાદીઓએ સિદ્ધ કર્યું છે કે હરકોઇ એક જાતિ વિદેશમાં જઇને તે દેશની જાતિ સાથે લગ્નસંબંધથી સંતતિ પેદા કરે તો તે સંતતિનો વંશ વૃદ્ધિ પામતો નથી, અને કદાચ પામે તો બહુ નિકૃષ્ટ અવસ્થા ભોગવે છે.[૨૩] મધ્ય કાળમાં હિંદુસ્થાનમાં ધસી આવેલી લગભગ સઘળી જાતિઓના તેવા જ હાલ થયા છે. જે શક લોકો કાસ્મીરથી આરંભી નાસિક સુધી પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનના એક વખ્ત સ્વામી હતા, તેઓનું નામ માત્ર શિલાલેખો અને શિક્કાઓમાં જ રહ્યું છે. એક વખત આખા કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતને ઉન્નતિને શિખરે પહોંચાડનાર મૈત્રિકો આજે કાઠિયાવાડના એક ખુણામાં મેહેરના નામથી સાધારણ ખેડુઓની દશા ભોગવે છે. લગભગ અર્ધ હિંદુસ્થાનને જીતી લેનારા ગુર્જરો હાલમાં પંજાબ, રજપુતાના અને ગુજરાતમાં નિકૃષ્ટ જ્ઞાતિઓમાં વેંહેચાઇ ગયા છે. ત્યારે નાગરખંડમાં લખ્યા પ્રમાણે શિવજીએ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામવાનું વરદાન આપેલી[૨૪] નાગરજ્ઞાતિની તો ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી જ આવી છે. સમયને અનુસરીને તેઓને ક્ષાત્રતેજનો સ્વીકાર કરવો પડયો હતો; સમયને અનુસરીને હજુપણ બ્રહ્મવર્ચસ્‌ને બાધક ઇતર અનેક વેષો તેઓને ભજવવા પડશે. પરંતુ વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્રાદિ આર્ય ઋષિઓથી ઉતરી આવેલું બ્રહ્મવર્ચસ્ તેઓએ ખોઇ નાંખ્યું નથી, ઋષિગત બીજતત્ત્વ અખંડિત અને અવિચ્છિન્ન તેઓમાં ચાલ્યું આવ્યું છે. છતાં પણ તેજ નાગરજ્ઞાતિનું વિદેશીય મૂળ માનનારાઓ કુદરતના કાયદાનું જાણી જોઇને અજ્ઞાન બતાવે છે, એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. હજુ પણ તે જ નાગરજ્ઞાતિ સમયને અનુસરવા છતાં ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વરને પોતાના હૃદયાકાશમાં સતત રાખ્યા કરશે અને ગમે તેવી સ્થિતિમાં, ગમે તેવા સ્થળોમાં, તેમજ ગમે તેવા સંયોગોમાં પોતાના નાગરત્વનું રક્ષણ કર્યા કરશે, તો તે જ હાટકેશ્વર તેઓનો કદિ પણ ત્યાગ કરશે નહિ, તે નિઃશંસય છે.

ઉત્તરાર્દ્ધ સમાપ્ત.

---

૨૩ જુઓ પાછળ પૂર્વાર્દ્ધ પૃ. ૧૨

૨૪ નાગર ખંડ અ૦ ૧૧૬

ततस्तेषां सुतै: पौत्रै: नृप्तिभिश्च सहस्रश: ॥
तत्पुरं वृद्धिमापन्नं दुर्वाकुरैरिव द्विजाः ॥

૧૦ પરિશિષ્ટ.

નાગરોત્પત્તિ સાથે સંબંધ ધરાવનારા શિલાલેખો તથા તામ્રપત્રો.

(ક્ષત્રપરાજા નહપાનના જામાતા ઉષવદાતનો લેખ)

(૧) નાસિકની ગુફાનો નહપાનના જમાઇ ઉષવદાતનો લેખ. આ લેખ ક્ષહરાત ક્ષત્રપ નહપાનના જમાઇ દીનીકપુત્ર ઉષવદાતે કોતરાવેલો છે. તેમાં લખ્યું છે કે–તેણે (ઉષવદાતે) નાસિક જિલ્લામાં ત્રિરશ્મિપર્વત ઉપર એક ગુફા બંધાવી; ત્રણ લાખ ગાયોનું દાન કર્યું; વર્ણુ-શાયા નદી ઉપર પગથીયાનો ઘાટ બંધાવ્યો. દેવસ્થાનોને અંગે તથા બ્રાહ્મણોને સોળ ગામો દાનમાં આપ્યાં; પ્રતિવર્ષ એક લાખ બ્રાહ્મણો જમાડતો; પોતાને ખર્ચે સોમનાથ અથવા પ્રભાસપાટણમાં આઠ કન્યાદાનો આપ્યાં; ભરૂકચ્છ (ભરૂચ)માં, માળવામાં આવેલ દશપુરમાં, ગોવર્ધનમાં, સોપારગ એટલે વસાઇ પાસે આવેલા હાલના સુપારા ગામમાં, ચત્વરો (ચોતરાઓ), ઘરો તથા ઉતરવાનાં સ્થાનો બંધાવ્યાં; વાડીઓ બંધાવી તથા કુવા અને તળાવો ખોદાવ્યાં................એક વર્ષાઋતુમાં પોતાના ઉપરિ રાજાની આજ્ઞાથી ઉત્તમભદ્ર જાતિના ક્ષત્રિયો જેઓના ઉપર માલવલોકોએ ચઢાઇ કરી હતી, તેઓને મદદ કરી અને માલવલોકોને હાંકી કાઢયા; ત્યાંથી તે પુષ્કરોમાં ગયો અને ત્યાં સ્નાન કરી ત્રણ હજાર ગાયો તથા એક ગામ દાનમાં આપ્યું.

(Epigraphia Indica, Vol. VIII pp. 78–85, તથા દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ, (ગુજરાતિ ભાષાંતર, પૃ. ૨૭)

વલભીપુરના રાજાઓનાં તામ્રપત્રો.

(૨) ઈ. સ. ૫૨૭ વલભીસંવત્ ૨૦૭નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં હસ્તકવપ્ર (હાથપ) પ્રગણામાં આવેલા કક્કુટ (કુકડ) ગામમાં મહારાજશ્રી ધ્રુવસેન ૧ લાએ અથર્વગોત્રના સચિતિ-શર્મા નામના બ્રાહ્મણને ૧૦૦ પાદાવર્ત્ત જમીન કુવા સહિત દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે.

સચિતિશર્મા અથર્વવેદી હતો. તેથી કાઠિયાવાડમાં અથર્વવેદી બ્રાહ્મણો આટલા બધા વેહેલા આવીને વસ્યા જણાય છે.

હાથપમાં નાગરબ્રાહ્મણોનું અતિ પ્રાચીન નીલકંઠમહાદેવનું મંદિર છે. (Indian Antiquary, 1876 pp. 204–6 તથા પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૧, પૃ. ૧૩).

(૩) ઇ. સ. ૫૪૧ વ. સં. ૨૨૧નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં મહારાજશ્રી ધ્રુવસેન ૧ લાએ આનંદપુરનિવાસી બ્રાહ્મણ સ્કંદત્રાત અને ગુહત્રાતને શમીહંબર ગામમાં...વાવ ૬ ઇત્યાદિ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે.

(ત્રિમાસિક, પુ. ૪, અં. ૧ પૃ. ૧૯)

(૪) ઇ. સ. ૫૭૨ વ. સં. ૨૫૨ નાં તામ્રપત્રો. આ તામ્રપત્રોમાં મહારાજ શ્રી. ધરસેન રાજાએ આનર્ત્તપુરનિવાસી રૂદ્રઘોષપુત્ર રૂદ્રગોપને અંબરેણુપ્રગણામાં ઇષિકાનક ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. (ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ. આ તામ્રપત્રનું રબિંગ રાજકોટ મ્યુઝયમમાં છે.)

(૫) ઇ. સ. ૫૯૦ વ. સં. ૨૭૦ નું તામ્રપત્ર.—આ તામ્રપત્રમાં મહારાજ શ્રીધરસેન ૨ જાએ આનર્ત્તપુરથી નીકળી ખેટક (ખેડા) માં રહેવા આવનારા બ્રાહ્મણ...મિત્રના

પુત્ર વિષ્ણુમિત્રને ખેટક જિલ્લામાં અશ્વિલાપલ્લિકા નામનું ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. (Indian Antiquary Vol. VII, pp. 71–3 તથા પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૩ પૃ. ૧૭૭ તથા ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ.)

(૬) ઇ. સ. ૬૦૭ વ. સં. ૨૮૭ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં મહારાજ શ્રીધરસેન ૩ જા એ આનર્ત્તપુરથી નીકળી વલભીપુરમાં રહેવા આવનારા બ્રાહ્મણ ભટ્ટારકના પુત્ર ભટ્ટિને કાલાનક ગામમાં ૧૬ પાદાવર્ત્ત જમીન વાવ સહિત આપ્યાનું લખ્યું છે. (ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ)

(૭) ઇ. સ. ૬૫૦ વ. સં. ૩૩૦ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં ચક્રવર્તી મહારાજ શ્રી ધરસેન ૪ થાએ આનર્ત્તપુરથી કાસાર ગામમાં રહેવા આવનાર બ્રાહ્મણ કેશવમિત્રના પુત્ર નારાયણમિત્રને ખેટક (ખેડા) જિલ્લામાં દેસુરક્ષિતિજ ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. (Indian Antiqunry Vol. VII pp, 73–5 તથા પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૩, પૃ. ૧૭૮ તથા ત્રિમાસિક. ઉપર મુજબ)

(૮) ઇ. સ. ૬૫૭ વ. સં. ૩૩૭નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં આનંદપુરથી નીકળીને ખેટક (ખેડા) માં રહેવા આવનાર કેશવપુત્ર નારાયણને શિવભાગપુર પ્રાંતમાં પંગુલપલ્લિકા નામનું ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે.

(Indian Antiquary, Vol, VII pp. 76–9 તથા પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૩, પૃ. ૧૮૧ તથા ત્રિમાસિક ઉપર મુજબ).

(૯) ઇ. સ. ૬૭૨ વ. સં. ૩૫૨ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં મહારાજ શ્રી શીલાદિત્ય ૩ જાએ આનંદપુરથી નીકળી વલભીપુરમાં રેહેવા આવનાર બ્રાહ્મણ કિક્કકના પુત્ર ભગોપદત્તને લૂપા (મહુવા પાસેનું લુસડી) ગામમાં એક ખેતર દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. (Bhavnagar Inscriptions, pp. 45–42; ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ).

(૧૦) ઇ. સ. ૭૬૭ વ. સં. ૪૪૭ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં વલભીપુરના છેલ્લા રાજા શીલાદિત્ય ૪ થા એ આનંદપુરથી નીકળીને ખેટક (ખેડામાં)માં રહેવા આવનારા બ્રાહ્મણ વિષ્ણુભટ્ટના પુત્ર અખંડલમિત્રને ખેટકજિલ્લામાં મહિલાબલી ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. (બુદ્ધિપ્રકાશ પૃ. ૨૯૪–૩૦૪.)

કનોજના રાજા ભોજદેવ તથા દક્ષિણના ચાલુક્ય અને યાદવ-રાજાઓના સમયના લેખો.

(૧૧) ઇ. સ. ૮૭૫ વિ. સં. ૯૩૨ નો ગોપગિરિ (ગ્વાલિયર) ના વિષ્ણુ મંદિરની પ્રશસ્તિનો લેખ. લાટદેશાન્તર્ગત આનંદપુરથી નીકળીને કનોજમાં રહેવા ગયેલા વર્જ્જર અવટંક વાળા નાગરભટ્ટના પુત્ર કનોજના રાજા રામદેવના સેનાપતિ વાઇલભટ્ટના પુત્ર અલ્લ જેને રામદેવના પુત્ર આદિવરાહે (= ભોજદેવે) ગ્વાલિયરનો સુબો નીમ્યો હતો, તેણે ત્યાં વિષ્ણુમંદિર બંધાવી, તેમાં આ લેખ કોતરાવ્યો છે.

નાગરજ્ઞાતિમાં વર્જ્જર નહિ પણ અજ્જાર નામની અવટંક છે. કદાચ લેખ કોતરનારે ભૂલથી અજ્જારને બદલે વર્જ્જર કોતરેલ હશે. વળી નાગરભટ્ટ પ્રથમ આનંદપુર (વડનગર) નો રહીશ હતો, તેથી તે નાગરજ્ઞાતિનો હશે, એમ અનુમાન થાય છે.

(Epigraphia Indica Vol I pp. 156–7 તથા પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૨ પૃ. ૧૧૩)

(૧૨-૧૩-૧૪) ઇ. સ. ૧૧૦૧ તથા ઇ. સ. ૧૦૯૪ તથા ૧૧૧૨ ના દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજા વિક્રમાદિત્ય ૬ ઠ્ઠાના સમયના લેખો.

ઇ. સ. ૧૧૦૧ ના લેખમાં દંડનાયક ગોવિંદરસે વનવાસી બારહજારજિલ્લાના નાગરખંડસપ્તતિ પ્રગણામાં આવેલા અબ્બુર ગામમાં બ્રહ્મેશ્વર મહાદેવના પૂજારીને એક ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે,

ઇ. સ. ૧૦૯૪ તથા ઇ. ૧૧૧૨ નાં દાનપત્રોમાં બલિગામના દક્ષિણકેદારેશ્વરમંદિર પાસે નાગેશ્વરમહાદેવનું મંદિર હોવાનું લખ્યું છે.

(Epigraphia Indica Vol V, pp. 214-221)

(૧૫) ઇ. સ. ૧૨૨૨ શાકે ૧૧૪૪ નો દેવગિરિના યાદવરાજા સંઘલના જ્યોતિઃ શાસ્ત્રી અનંતદેવે ખાનદેશના ચાલીસગામપ્રગણામાં આવેલા બહાલ ગામના સારજા (દારજા) દેવીના મંદિરમાં કોતરાવેલો શિલા લેખ. આ લેખમાં **लिखितेयं नागरब्राह्मण गंगाधरेण** એમ છેવટે લખ્યું છે.

(Epigraphia Indica Vol. III, p. 113)

મંકણ કંદબને સંબંધ ધરાવતા લેખો.

(૧૬) મહીસુરમાં આવેલા તાલગુંદનો શિલાલેખ. આ લેખમાં કહ્યું છે કે માનવ્ય ગોત્રના ત્રણવેદો ભણનારા હારિતપુત્રો કદંબવૃક્ષને ઘર આગળ વાવવાથી કદંબ બ્રાહ્મણો કહેવાતા હતા. તે કુળમાં મયુરશર્મા નામે બ્રાહ્મણ થયો. તેણે બ્રાહ્મણો ઉપર જુલમ કરનાર પલ્લવ રાજા સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેને હરાવ્યો અને તેનો કેટલોક મુલક જીતી લીધો. (Epigraphia Indica Vol. VIII p. 31 ff.)

(૧૭) ધારવાડ જિલ્લામાં હેંગાલ પ્રગણામાં આવેલા કરગુદરી ગામનો લેખ. આ લેખમાં મયુરશર્માને મયુરવર્મા કહ્યો છે. તે મયુરવર્મા ત્રણ ચક્ષુઓ વાળો, ચાર હાથો વાળો અને શિવ અને પૃથ્વીનો પુત્ર હતો. તેણે પોતાના મદોન્મત્ત હાથીઓ હિમાલયના શિખરમાં બાંધ્યા હતા. તે મયુરવર્માએ અહિચ્છત્રમાંથી ૧૮ બ્રાહ્મણોને લાવીને કુંતલદેશમાં વસાવ્યા.

(Indian Antiquary Vol X, pp. 251-3)

(૧૮) તાલગુંદનો બીજો લેખ. આ લેખમાં કહ્યું છે કે–ત્રણ ચક્ષુવાળો કદંબ મંકણ (= મયુરશર્મા) અહિચ્છત્રના અગ્રહારમાંથી ૩૨ ગોત્રના ૧૨૦૦૦ બ્રાહ્મણો દક્ષિણમાં લાવ્યો અને તેઓને સ્થાણગુઢપુર (તાલગુંદ) માં વસાવ્યા.

(Epigraphia Carnataka Vol. VII, P. I p. 121)

ગુજરાત કાઠિયાવાડ અને બીજાં સ્થળોના લેખો.

(૧૯) ઇ, સ. ૭૪૬ વિ. સં. ૮૦૨ નું ગુજરાતના રાજા વનરાજ ચાવડાનું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં શ્રીમાળી, ઉસપાલ, પોરવાલ, નાગર, દિકપાલ, ગુર્જર અને મોઢ જ્ઞાતિઓનાં નામો લખ્યાં છે. (બુદ્ધિપ્રકાશ, ઇ. સ. ૧૮૮૧, નવેંબર)

(૨૦) ઇ, સ. ૧૧૫૨ વિ. સં. ૧૨૦૮ નો વડનગરપ્રશસ્તિનો લેખ. આ લેખ વડનગરમાં તોરણદરવાજાના સ્તંભો ઉપર કોતરેલો છે. તેમાં કહ્યું છે કે–ગુજરાતના રાજા કુમારપાળે ચાલુક્યરાજાઓની ધર્મક્રિયાઓ કરનારા નાગરો અથવા આનંદપુરના નાગર

બ્રાહ્મણોના રક્ષણ માટે તે શેહેરને ફરતો કિલ્લો બંધાવ્યો. આ પ્રશસ્તિ શ્રીપાળ નામના ચક્રવર્તી કવિએ રચી છે અને નાગરબ્રાહ્મણ પંડિત બાલગણે લખી છે. તે લેખની નીચે એક બીજો લેખ છે. તેમાં લખ્યું છે કે—અર્જુનબારી પાસે તોરણ દરવાજો કોઈ મુસલમાન સરદારે સમરાવ્યો. અને ઇ. સ. ૧૬૩૨ વિ. સં. ૧૬૮૯ માં નાગરબ્રાહ્મણ જોષી વેણીના પુત્ર વિષ્ણુજીએ આ પ્રશસ્તિ ફરીથી લખી. (પ્રાચીન લેખમાળા, ભા. ૧, પૃ. ૧૮૧–૫)

જેમ્સ ફરગ્યુસન પોતાના પ્રાચીન શિલ્પકળા નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે—ગુજરાતની શિલ્પકળા કેવી સુંદર હતી, તેનો પુરાવો વડનગરમાં આવેલા કમાનસહિત બે કીર્તિસ્તંભોથી મળી આવે છે. આ કીર્તિસ્તંભો કોઇ મોટા મંદિરના તોરણદરવાજાના હશે, એમ અનુમાન થાય છે.

(History of Indian and Eastern Architecture by James Fergusson Vol. II, p. 136.)

(૨૧) ઇ. સ. ૧૧૬૯ વ. સં. ૮૫૦, સિંહ સંવત ૬૦ નો જૂનાગઢમાં આવેલા ભૂતનાથ મહાદેવના મંદિરમાં સાચવી રાખેલો શિલાલેખ. આ લેખમાં ગુજરાતના રાજા કુમારપાળે આનંદપુર (વડનગર) માં શિવાલય બંધાવ્યાનું લખ્યું છે. જેમ્સ ફરગ્યુસન તોરણસ્તંભોના સંબંધમાં જે મંદિર હોવાનું અનુમાન કરે છે, તે કદાચ આ લેખનું મંદિર હશે.

(Bhavnagar Inscriptions, p. 184.)

(૨૨) ગુજરાતના રાજાઓના પુરોહિત, મહાકવિ, નાગરબ્રાહ્મણ સોમેશ્વર સંબંધીના લેખો.

(૧) ઇ. સ. ૧૨૧૧ વિ. સં. ૧૨૬૭ નો ગુજરાતના રાજા વીરધવલનો આબુ પર્વત ઉપર દેલવાડાનો શિલાલેખ. (Bhavnagar Inscriptions pp. 174–77

(૨) ઇ. સ. ૧૨૩૨ વિ. સં. ૧૨૮૮નો ગુજરાતના રાજા વીરધવલના કાર્યભારીઓ વસ્તુપાળ અને તેજપાલનો ગિરનાર પર્વત ઉપર આવેલા જૈનમંદિરનો શિલાલેખ. (પ્રાચીન લેખમાળા, ભા. ૩ પૃ. ૧૮૫)

(૩) ઇ. સ. ૧૧૩૨ વિ. સં. ૧૨૮૮ નો ઉપરનો એક બીજો લેખ. (તેજ)

(૨૩) ઇ. સ. ૧૨૦૬ વિ. સં. ૧૧૬૨ નો પોરબંદર તાબે વીસાવાડા ગામમાં આવેલા રણછોડરાયના મંદિરનો શિલાલેખ. આ લેખમાં **नागरज्ञातीयब्राह्मणवैजाकेन लिखितम्** લખ્યું છે. ત્રિમાસિક પુ. ૪ અં. ૩ પૃ. ૫૧–૨)

(૨૪) ઇ. સ. ૧૨૧૬ વિ. સં. ૧૨૭૨ નો પ્રભાસપાટણનો શિલા લેખ. આ લેખમાં વડનગરનું નામ નગર કહ્યું છે. તે નગરના રેહેવાસી વસ્રાકુલ અવટંકવાળા નાગરબ્રાહ્મણ દેવયુની વંશાવલી તથા ગુજરાતના રાજા મૂલરાજથી માંડીને ભીમદેવરાજા સુધીનો તેમનો સંબંધ વર્ણવ્યો છે. દેવયુથી સાતમી પેઢીએ થઇ ગયેલ શ્રીધરે પ્રભાસપાટણમાં બે શિવમંદિરો અને એક વિષ્ણુમંદિર બંધાવ્યાનું તથા તે શ્રીધરને ભીમદેવ રાજાએ ત્યાંનો સુબો બનાવી મોકલ્યાનું લખ્યું છે. વંશાવલી નીચે પ્રમાણે છે.

દેવયુ (ગુજરાતના રાજા મૂલરાજનો પુરોહિત)
|
માધવ-લૂલ-ભાભ (ત્રણે ભાઇઓ મૂળરાજના સમયમાં જૂદેજૂદે સ્થળોએ અધિકારીઓ હતા.) માધવને મૂલરાજના પુત્ર ચામુંડે હાથી આપ્યો હતો.
|
ભાભ (પહેલા ભીમદેવનો મિત્ર)
|
લૂલ (કર્ણરાજાનો મિત્ર)
|
શોભ (સિદ્ધરાજ જયસિંહનો મિત્ર)
|
વલ્લ (કુમારપાળનો મંત્રી.)
|
શ્રીધર (બીજા ભીમદેવનો મંત્રી.)

(ત્રિમાસિક પુ. ૪ અં. ૩ પૃ. ૫૩-૫૫ તથા Bhavnagar Inscriptions p. 195)

(૨૫) ઇ. સ. ૧૨૭૨ વિ. સં. ૧૩૨૮ નો કોડીનારનો કોટેશ્વરમહાદેવનો લેખ. આ લેખ પ્રભાસપાટણમાં સરસ્વતીમંદિર બંધાવ્યાનો છે. તેનો પથ્થર ત્યાંથી કોડીનારના કોટેશ્વરમહાદેવમાં કોઇએ નંખાવ્યો છે. આખા લેખના બે ભાગ છે. એક કુવલયાશ્વચરિત્રના કર્તા કૃષ્ણના પિતામહ, નાનાકે ૩૩ શ્લોકનો રચ્યો છે. બીજો ભાગ ૨૦ શ્લોકનો ધારાધ્વંસપ્રબંધના કર્તા ગણપતિવ્યાસે રચ્યો છે. બન્ને ભાગોની મતલબ સમાન જ છે. તે લેખમાં લખ્યું છે કે-જેમાં અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણો રહેતા હતા, તેવા નગર (વડનગર) નામના શહેરની પાસે ગુંજા ગામ ગુજરાતના ચાલુક્ય રાજાઓએ બૈજવાપગોત્રના નાગરોને શ્રીકરણઅધિકારને પેટે આપ્યું હતું. તે બૈજવાપગોત્રમાં સોમેશ્વર બ્રાહ્મણ થયો. તેના વંશમાં નાનાક પંડિત થયો. તે નાનક નાગરજ્ઞાતિનો હતો અને તે ગુજરાતના રાજા વિસળદેવની સભામાં પરીક્ષામાં પસાર થયો હતો. તે કવિ, ન્યાયવેત્તા અને વિદ્વાન્ હતો. સોમનાથ પાટણ (પ્રભાસપાટણ) માં તે નાનાકને વિસલદેવે ઘર બંધાવી આપ્યું હતું અને અગસરા ગામ દાનમાં આપ્યું હતું. તે નાનાકને માંગરોળ ગામમાંથી સાતમો ભાગ મળતો હતો. તેણે સમુદ્રને કાંઠે સરસ્વતીનું મંદિર બંધાવી, તેમાં વિસળદેવની મૂર્તિ બેસારી છે. તેની વંશાવલી:-

ઉપાધ્યાય સોમેશ્વર×સીતા.
|
આમટ
|
ગોવિંદ×સુહવા તથા લાછી
|
પુરૂષોત્તમ મહલણ નાનાક×લક્ષ્મી
|
રત્ન ગંધાધર
|
કૃષ્ણ. કુવલયાશ્વ ચરિત્રનો રચનાર.

(ત્રિમાસિક પુ. ૪ અં. ૪ પૃ. ૮૪–૮૮)

(૨૬) ઇ. સ. ૧૨૮૨ વિ. સં. ૧૩૩૮ નો જૂનાગઢપાસે આવેલા વંથળી અથવા વામનસ્થળીનો શિલાલેખ. તે લેખનો પથ્થર હાલમાં રાજકોટ મ્યુઝીયમમાં છે. તે લેખમાં કહ્યું છે કે–રાજા જગતસિંહે પોતાની સ્ત્રી વીંઝલદેવીના શ્રેય સારૂ વંથળીમાં વીંઝલેશ્વર મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી, જગતસિંહના ભત્રીજા વિજયાનંદે વંથળીમાં બ્રહ્મપુરી કરી બ્રાહ્મણોને આપી. તે વિજયાનંદનો પુરોહિત બ્રાહ્મણ લાવણ્યશર્મા હતો, તેને નારાયણ અને ધંધ–એ બે પુત્રો હતા અને ધંધનો પુત્ર શ્રીધર હતો. પ્રશસ્તિ લખનાર નાગરબ્રાહ્મણ આનંદપુરના રહેવાશી ગોવિંદનો પુત્ર હતો. (ત્રિમાસિક, પુ. ૪ અં. ૪ પૃ. ૮૮–૯)

(૨૭) ઇ. સ. ૧૨૮૬ વિ. સં. ૧૩૪૨ નો આબુ પર્વત આવેલા અચલેશ્વર મહાદેવનો લેખ. તે લેખમાં ગોહિલવંશના રાજા અમરસિંહે અચલેશ્વરમહાદેવનું મંદિર બંધાવ્યાનું કહ્યું છે. પ્રશસ્તિ રચનાર ચિત્રકુટના નાગરબ્રાહ્મણ પ્રિયપટુનો પુત્ર વેદશર્મા છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

(ત્રિમાસિક, પુ. ૪, અં. ૪ પૃ. ૮૯-૯૦ તથા Bhavnagar Inscriptions, pp. 84–96.)

(૨૮) ઈ. સ, ૧૨૯૦ વિ. સં, ૧૨૪૬ નો વિજયાનંદના મરણસ્મારક સ્તંભનો લેખ. આ લેખનો પથ્થર રાજકોટ મ્યુઝીયમમાં છે. તે લેખનો રચનાર ચમત્કારપુર (વડનગર) ના બ્રાહ્મણ મુંજિગનો પુત્ર માધવ હતો, એમ લખ્યું છે. (ત્રિમાસિક, પુ. ૫, અંક ૧, પૃ. ૮)

(૨૯) ઇ. સ. ૧૨૯૪ વિ. સં. ૧૩૫૦ નો વઢવાણની માધવવાવનો શિલાલેખ. આ લેખમાં ગુજરાતના છેલા રાજા કરણના પ્રધાન નાગરબ્રાહ્મણ માધવનું અને તેની બે સ્ત્રીઓનાં નામો છે. (ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ)

(૩૦) ઈ. સ. ૧૩૮૧ વિ. સં. ૧૪૩૭ નો જૂનાગઢના ગામ ધામળેજના કુંડનો શિલાલેખ. આ લેખનો રચનાર આનંદપુરના નાગરબ્રાહ્મણ ભાનુનો પુત્ર માધવ હતો, એમ લખ્યું છે (તેજ).

(૩૧) ઇ. સ. ૧૩૮૮ વિ. સં. ૧૪૪૦ નો જૂનાગઢ તાબાના ગામ બડુલાની વાવનો શિલાલેખ. તે લેખમાં કહ્યું છે કે–નાગરબ્રાહ્મણ સોમના પૌત્ર મંત્રી ધાંધની દીકરીઓ હાંસુ અને જસુએ પોતાના માતામહ જશકર્ણના શ્રેય સારૂ તે વાવ બંધાવી. વંશાવલી નીચે પ્રમાણેઃ—

નાગર સોમ×ગંગા

|

મંત્રી માધવ×મદનિકા જશકર્ણ×લક્ષ્મી.

| |

મંત્રી ધાંધ × ફિલ્હા દેવી

|

હાંસુ અને જસુ ગાયનકળામાં બહુ કુશળ હતાં.

(ત્રિમાસિક પુ. ૫, અં. ૧ પૃ. ૯–૧૦)

(૩૨) ઇ. સ. ૧૪૬૭ વિ. સં. ૧૫૨૩ નો જૂનાગઢના રેવતીકુંડનો શિલાલેખ. લેખનો રચનાર વડનગરાભ્યંતરજ્ઞાતિના ધાંધલના પુત્ર મંત્રી સિંહનો પુત્ર શ્યામલ હતો, એમ લખ્યું છે. (તેજ)

(૩૩) ઇ. સ. ૧૪૫૧ વિ. સં. ૧૫૦૭ ની સાલમાં જૂનાગઢના વેદમૂર્તિ નાગર બ્રાહ્મણ વ્હોરા જટાશંકર હરજીવન હસ્તક શાખાયનસૂત્ર નામના પુસ્તકની હસ્તલિખિત પ્રતમાં લખેલો મજકુર. સં. ૧૫૦૭ માં વૃદ્ધનગર (વડનગર) માં આ પુસ્તક લખાયું છે. (તેજ, પૃ. ૧૧)

(૩૪) ઇ. સ. ૧૪૮૦ વિ. સં. ૧૫૩૬ નો પોરબંદર તાબાના ગામ ગોસાના અવેડાનો શિલાલેખ. તેમાં લખ્યું છે કે. પાદશાહ મહમદના રાજ્યમાં જેઠવા વિક્રમાદિત્યના વખતમાં ગોસા ગામમાં નાગરવાણીયા સુરાના પુત્ર મુંજાલીએ અવેડો કરાવ્યો. (તેજ, પૃ. ૧૨)

(૩૫) ઇ. સ. ૧૬૨૬ વિ. સં. ૧૬૮૨ નો ઉજ્જયિની પાસે આવેલા રામપુરા ગામની નજદીકમાં ચંબલ નદીને કીનારે આવેલ કેદારેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો શિલાલેખ. આ મંદિર અમદાવાદના નાગરગૃહસ્થ નીલકંઠ મદનજી મહેતાએ બંધાવ્યું છે.

(ત્રિમાસિક, પુ. ૬ અં ૩ પૃ. ૧૦૫-૧૧૧)

(૩૬) ઈ. સ. ૧૮૨૦ વિ. સં. ૧૮૭૬ નો ભાવનગરના રાજ્યમાં આવેલ ગોપનાથ મહાદેવનો શિલાલેખ. આ લેખમાં ગોપનાથના બ્રહ્મચારી નાનજીભાઇએ ભાવનગરના રાજા વિજયસિંહજી અને તેઓના દીવાન જીભાઇના વખતમાં મેડી બંધાવ્યાનું લખ્યું છે. મહુવાના નાગરગૃહસ્થ જીભાઇ રાઘવજી ઇ. સ. ૧૮૧૬ થી ઈ. સ. ૧૮૨૧ સુધી ભાવનગરના રાજ્યના મુખ્ય દીવાન હતા.

(Bhavnagar Inscriptions pp. 170-તથા ત્રિમાસિક પુ. ૧૨ અં. ૪ પૃ. ૧૫૬)